

॥ ३६ ॥

भाटीनी प्रसादी

अने

नीटकेली. मनीषा वार्ता.

मनीषा वार्ता परागट हे साह.
 मनीषा वार्ता परागट या ६५. (१९५० मधील १७)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોર્પોરાઈઝ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧૧૧૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ઇતિહાસી યુગીય

વિષય ૬ : ૩

ખાદીની પ્રસાદી

અને

ખીજ કેટલીક મનોરંજક વાર્તાઓ.

લેખક:—

મણિભાઈ પ્રાગજી દેશાઈ ભદેલીકર.

ઠેકાણું—કલ્યાણ ખીલડીંગ નં. ૪,

૩મ નં. ૧૬, કાંઠાવાડી મુંબઈ-૪.

પ્રથમાવૃત્તિ.

કીમત રૂ. ૧૧.]

[ટપાલ ખર્ચ જુદું.]

સંવત ૧૯૮૦.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૧૧૯૨

મુદ્રક—પ્રભાશંકર જયશંકર પાઠક
પુરંદરે પાઠક પ્રીટિંગ પ્રેસ ૩ ડોકોરદારરોડ, મુંબઈ-૪.

પ્રકાશક—પ્રભાશંકર જયશંકર પાઠક
કાંદલાડી માધ્યમભવન, એ. ટ. મ. ટાવર ડાયર્યાલય મુંબઈ-૪.

ગ્રંથ સ્વામિન્યના સર્વ હક
લેખકને સ્વાધીન છે.

અર્પણપત્રિકા.

મારા

શિરછત્ર તુલ્ય પૂજ્ય મામાત્રી
સદ્ગત વલ્લભભાઈ રઘુનાથજી દેશાઈ

તથા

વિદ્યમાન મોહનભાઈ રઘુનાથજી દેશાઈ
એમને।

મારા કુટુંબ પ્રત્યેનો અગાધ અને નિરપ્રહી વાત્સલ્યભાવ,
એમનું વ્યાવહારિક તથા સાંસારિક માર્ગદર્શન,
એ બંધુ યુગલને વિશુદ્ધ ભ્રાતૃમ્નેહ ને કાર્યદક્ષતા

તથા એમના

મારા પર થયેલા આર્થિક અને
અન્ય અનેક ઉપકારો એ સર્વની

એક પુણ્ય સ્મૃતિ તરીકે

તેમનું આદર્શ રૂપ પૂજ્ય નામ યુગલ

મારા આ નાનકડા પુસ્તક સાથે જોડતાં

મને સ્વાભાવીક રીતે અતિ હર્ષની લાગણી થાય છે.

શ્રી સ્નેહ-ઝણુ-આધીન

મુ'બંધ.

મણિલાલ.

આટલું તો જરૂર વાંચજો !

આ લેખકની હવે પછી થોડા વખતમાં પ્રકટ થનારી

અનાથ યુગલ

નામની નવીન સચિત્ર નવલકથા.

કાઉન સાઇઝ. પૃષ્ઠ ૨૫૦ ઉપર. પાકું પુસ્તક.

જેમાં એ અનાથ બાલકોનું હૃદયપરી તેમજ રસપૂર્ણ વૃત્તાંત તથા કેટલાક નામધારી સાધુ-સાધ્વીના શેતાનીયતપણાંનો ચિતાર પણ આપવામાં આવશે. આ ઉપરાંત દેશના અનાથો તથા સાધુઓની નીત રીતિ અને સ્થિતિના પ્રશ્નોની પણ ચર્ચા કરવામાં આવશે.

આ પુસ્તકના અગાઉથી ગ્રાહક થનારાઓને

માત્ર પોણી કીંમતે અપાશે.

માટે ત્વરા કરો ! અને જલ્દી નામ નોંધાવો ! !

કારણ પાંચસો ગ્રાહકોનાં નામો નોંધાઈ ગયા પછી એ લાભ નહિ મળે.

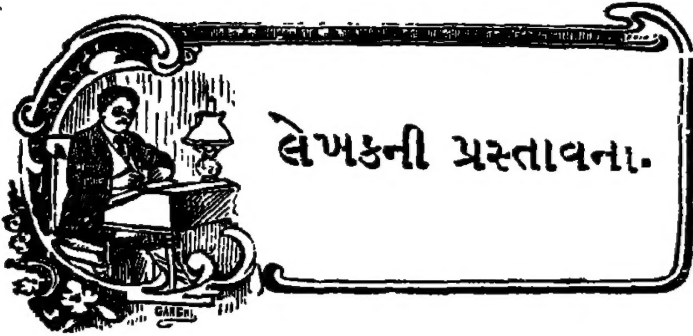
ગ્રાહક થવા માટે આ પુસ્તકમાં મુકેલા કાડ ઉપર તમારું નામ કામ ચોક્કસ લખીને તે તાકીદે પોસ્ટ કરો, એટલે તમારું નામ નોંધાશે, અને એ પુસ્તક પ્રકટ થયે તમને પોણી કીંમતે વી. પી. થી મોકલાશે.

સૂચના—આ સાથે મોકલેલાં એ પોસ્ટ કાર્ડો પૈકી એક તમારે માટે, અને બીજું તમારા મિત્ર માટે છે. તે તમારા મિત્રને જરૂર ભલામણ કરજો. એ કાર્ડ ફેંકી દેતા ના, એ કાર્ડની પણ કીંમત છે. પુસ્તકની કીંમત આશરે રૂપિયા દોઢની આસપાસ આવશે, પોસ્ટેજ વી. પી. ખર્ચ જુડું.

એ પુસ્તકમાં પ્રકટ થનારાં ચિત્રોના નમુના તરીકે

આ પુસ્તકના પુઠાંના પાછલા ભાગ ઉપર

આપેલાં ચિત્ર જોશો.

લેખકની પ્રસ્તાવના.

“આદીની પ્રસાદી” વિગેરે મારી વાર્તાઓનો આ ટુંકા સંગ્રહ ગુજરાતના વાંચનાર સમક્ષ રજૂ કરતાં સદગત સૌ. ઉર્મિલા દયારામ ગીડુમલની “ઉધાનંદિની” નામની વાર્તાના અનુવાદનું અવલોકન કરતી વખતે વિદ્વત્ પ્રૌફેસર આનંદશંકર આપુલાઇ ધ્રુવે “ટુંકી વાર્તા” વિષે જે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે તેનો અહીં ઉલ્લેખ કરું તો તે અનુચિત નહીંજ લાગે એમ માનું છું.* તેઓશ્રી લખે છે કે:—

“‘Short Story’ યા ને ટુંકી વાર્તા કોષક કોષક રૂપે તો બહુ પ્રાચીન કાળથી સર્વ દેશોમાં જાણીતી છે. પણ વર્તમાન સમયમાં નવલ કથામાંથી રૂપાંતર થઇને સાહિત્યનો જે નવો પ્રકાર ‘Short Story’ નામનો થયો છે એ એના વિશેષ રૂપમાં અમેરિકામાંજ જન્મ્યો છે એમ કહીએ તો ચાલે.

એડગર એલનપો ટુંકી વાર્તાનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપે છે. ‘A short story is a prose narrative requiring from half an hour to one or two hours in its perusal.’ અર્થાત્ અડધા કલાકથી એક બે કલાકમાં વંચાઇ રહે એવી કથા તે ટુંકી વાર્તા. પ્રૌફેસર હુડસન એને મીઝ શબ્દોમાં ઉતારીને કહે છે કે ‘A short story is a story that can be easily read at a single sitting’—એકી બેઠકે વંચાઈ રહે એવી વાર્તા તે લઘુ વાર્તા.

*જ્યોત્સના:—વસંત માસિક વર્ષ ૧૪ અંક ૧ (માઘ સં. ૧૯૭૧) ‘અંધાવલોકન.’

પણુ આ લઘુ વાર્તા રસશાસ્ત્રના નિયમની અહાર નથી. સાંખી વાતનો દુઃકામાં સાર આપવો એ રસશાસ્ત્રની પરિભાષામાં દુઃકી વાર્તા નથી. લઘુ વાર્તામાં એકાગ્રતા (Concentration) અને એકતા (Unity) ના નિયમો પળાયલા હોવા જોઈએ. જેમ સંગીત કાલ્પનિકકાવ્ય (Lyric) માં એકજ હૃદયની ઉર્મિ વા વિચાર ઉપર આખું કાવ્ય રચાએલું હોય છે, તેમ લઘુ વાર્તામાં પણ એકજ પ્રધાન વિચારો મૂર્તિમાન કરવા પુરતી વાર્તાની રચના હોવી જોઈએ. અર્થાત્ નકામી અને શોભાપાત્ર એવી એક પણ રેખા આ લઘુ વાર્તામાં હોવી ન જોઈએ. અને એ દોષમાંથી મુક્ત રહેવું એમાંજ લઘુ વાર્તાનું મુખ્ય કલાવિધાન રહેલું હોય છે. પરંતુ એથી એમ સમજવાનું નથી કે લઘુ વાર્તાનો સઘળો રસ તે માત્ર વાર્તારસમાંજ હોવો જોઈએ. સુંદર ચિત્રો, વર્ણનો, સંવાદો વા વિચારોને પણ એમાં અવકાશ છે. માત્ર એટલું કે એ માપસર એટલે કે લઘુ વાર્તાની સાદાઈને બાધ ન કરે એવાં હોવાં જોઈએ. ”

ગુજરાતી સાહિત્યના વિદ્વાન નિરીક્ષકની ઉપર જણાયેલી કસોટી ઉપર ચઢાવતાં મારી આ વાર્તાઓ કેવીકે નીવડશે તે અભિપ્રાય તો મારે તેના વાંચકો અને વિવેચકો પાસેથી જ હવે પછી મેળવવાનો છે.

શ્રીમાન સાક્ષર આનંદશંકરબાઈની ઉપરોક્ત માર્ગદર્શક નોંધ લક્ષમાં રાખીને મેં આ વાર્તાઓ લખવા પ્રયત્ન કર્યો છે, છતાં મારી સાધારણ લેખનશક્તિ, મર્યાદિત યુદ્ધિ-શક્તિ અને અનુભવના કારણે તેમ એ દષ્ટિએ જે ખામીઓ છે તે હું સમજું છું, વળી બીજી ઘણીકે એવી ખામીઓ પણ હશે કે જે મારા જાણવામાં ન હોય.

મહાત્માઓના પુણ્ય સંદેશના ધ્વનિ સંસાર વ્યવહારમાં રચીપચી રહેલાં સંસારીઓના અધીર કર્ણ ઉપર અહીં આજી આજી પડે છે, ન્યારે

ને ઉછરતા યુવકવર્ગના મદ્યેલા મસ્તિષ્કમાં અનેરી મસ્તી મચાવી મુકે છે, એ જન સ્વભાવના સામાન્ય લક્ષણની ઝાંખી છાયા સાથે કેટલીક જાતિ-એમાં (જેવી કે મારી અનાવિલ જ્ઞાતિ) વરવિક્રય યા વાંકડાનો રીવાજ કેવો ખંધન કરતાં થઈ પડે છે અને દાંપણ જીવનને તે કેવો બાધારૂપ નીવડે છે એનું આહું આહું ચિત્ર 'માઠીની પ્રસાદી' ની વાર્તામાં આપવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. અનાવિલ જ્ઞાતિના એ વાંકડાના રીવાજને અંગે ખીજા અનેક ખોટા દેહમાં અને હાનીકારક રીતરીવાજને પણ છે જેનું વિસ્તૃત ચિત્ર આપતાં તો એક મોટી સ્વતંત્ર કથા લખી શકાય.

વરવિક્રય કરતાં પણ વિશેષ દુર અને જોણે આજ સુધીમાં અનેક નિર્દોષ કન્યાઓનાં બલિદાન કીધાં છે એવા કન્યાવિક્રયવાળા સમાજનું એક કર્ણચિત્ર 'બલિદાન' ની વાર્તામાં આલેખ્યું છે.

સૌન્દર્ય અને આનંદ (Beauty and Joy)* યુક્ત આશ્ચર્ય જીવનનો અનુભવ લેતાં સાહજક રીતે કલ્પનાના પટપર ચિત્રાએલું એક મનોરંજન સામાજિક ચિત્ર 'અંદ્ર-જ્યોત્સ્ના' દ્વારા પ્રકટ કર્યું છે. મારી આ વાર્તા સૌ કરતાં પ્રથમ લખાઈ હતી, અને તે 'સાંજવર્તમાન' પત્રમાં પણ પ્રકટ થઈ હતી.

'ઇલકાબનો આશક' એ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની 'We crown thee King' એ નામની વાર્તાનો અક્ષરશ્ચ: અનુવાદ છે. એમાં કવિવર ઇલકાબને માટે આથડતા આડંબરી પણ હૈયાસુના નવેન્દુને લાવણ્યલેખા આદિ રમણી પાત્રો દ્વારા રસપૂર્ણ તથા હાસ્ય-જનક પ્રસંગો લઈ લીક લીક રીતે રજૂ કરે છે અને ઇલકાબના ઇશકને તિરસ્કારી નાંખે છે.

* રવ. મોટીલાલ મુનશીની એ નામની અંગ્રેજી વાર્તા ઉપરથી સૂચિત.

‘ત્યાગ’ એ પણ રવી બાપુની એક ખીછ પ્રસાદી— ‘The Renunciation’ નામની વાર્તાનો અનુવાદ છે. એ વાર્તા ટુંકી છે, પ્રસંગ નાનો છે, છતાં એમાં રહેલું રહસ્ય બહુ ઉંડું અને વિચારણીય છે. જ્ઞાતિબંધનના વળદાર કારકાનો માર માણસને કેવો ઇર્ષ્યાખિર બનાવે છે તેમજ એ કારકો સુખી દાંપલ જીવનના બરડાપર પડતાં વિચાર ન કરતાં તેને ઝટ લુલો બનાવી દે છે એ વાતનું સ્પષ્ટ દિગ્દર્શન એ વાતમાં થાય છે. જ્ઞાતિબંધન અને દાંપલજીવનના પ્રેમબંધન એ એમાં કોને શરણે જવું એ પ્રશ્નનો ઉત્તર—એ મુંઝવણુની ઉકેલ રવી બાપુ આ વાર્તા દ્વારા હૃદયંગમ રીતે રજૂ કરે છે.

કવિવર રવિન્દ્રનાથ ઠાગોરના— ‘Hungry stones and other stories’ નામના અંગ્રેજી સંગ્રહમાંથી વર્તમાન કાળને અને ગુજરાતના આર્થિક સંસારને અનુકુળ એવી આ બે વાર્તાઓનો મેં કરેલો અનુવાદ અનુચિત નહિ નીવડે એવી ઉમેદ છે.

વિશ્વપ્રેમના આદર્શરૂપ વિશ્વવિખ્યાત કવિવરની પ્રસાદી વિશ્વના પ્રત્યેક આત્માને કોષ્ટપણ માર્ગે પ્રાપ્ત થાય એવી એ કવિવરની ઉત્કટ અભિલાષા હોય જ, અને તેથી તેમની ઉપરોક્ત બે વાર્તાઓના અનુવાદ મઠે તેમની સંમતિની આવશ્યકતા પણ ન હોય એમ માની લખ મેં તેમની વિના સંમતિએ એ વાર્તાઓનો અનુવાદ કર્યો છે, તે જ અપરાધ લેખાનો હોય તો હું અત્રે જાહેર રીતે તેમની ક્ષમા યાચી લઉં છું.

આપણા આર્થિક સંસારમાં વિધવાઓનો પ્રશ્ન ઉકેલવો અતિ વિકટ છે તેમનાં જીવન જોટલાં દુઃખ ભયાં છે તેટલાંજ તેમનાં દુઃખનાં નિવારણ કરવાના વિચારે પણ દુઃખ ભયાં છે. જતાં અક્ષત બાળ વિધવાઓનો પ્રશ્ન એટલો બધો વિકટ કે ચર્ચાર્પદ નથી એવી મારી અંગત માન્યતાને

‘ અણુસુક્યું કૂલ્લ ’ એ વાર્તા દ્વારા સમાજ સમક્ષ કંઈક વિસ્તારથી રજૂ કરવાનું મેં સાહસ કર્યું છે.

છેલ્લી વાર્તા ‘ હુમલકમી વા પ્રેમલકમી ’ નામની છે. એનો અંતર્ગત ઉદ્દેશ તે એના શિર્ષકમાંજ સમાયલો છે. એમાં જે ‘ પ્રેમ ’ ની ચર્ચા થઈ છે તે માત્ર ‘ દાંપત્યપ્રેમ ’ જ નથી, પણ તેનું મહત્તર રૂપ ‘ વિશ્વપ્રેમ ’ અને મહત્તમ રૂપ ‘ પ્રભુપ્રેમ ’ નો પણ તેમાં નિર્દેશ છે.

આવી રીતે સમાજને લગતા કેટલાક છુટા છુટા વિચારોને મૂર્તિમાન રૂપ આપવા મેં યથામતિ પ્રયત્ન કર્યો છે. તે જે વાંચનાર ભાઈ બહેનોને જરા પણ સંતોષ આપશે તો હું મને કૃતાર્થ થએલો સમજીશ.

આ સર્વ વાર્તાઓનાં વસ્તુ તથા પાત્ર કાલ્પનિક છે.

આ પુસ્તકના પ્રકાશક ‘ મોહ માર્તંડ ’ ના તંત્રી અને મારા ઇન્ટ્રિ મિત્ર ભાઈશ્રી પ્રભાશંકર જયશંકર પાંડકનો હું આ ગ્રંથના પ્રાકટ્ય મટે જોડલો ઉપકાર માનું તેટલો ઓછોજ છે. એમણે એમના માસિક તથા છાપખાનાના સાધન દ્વારા મને જે સાહાય્ય તથા ઉત્તેજન આપ્યાં છે, તે જ ન મળ્યાં હોત તો આ વાર્તાઓ લખાઈ હોત કે કેમ તેજ શંકા બરેલું રહેત. તે ઉપરાંત આ વાર્તાઓના લેખન તથા પ્રકાશનના કાર્યસંબંધી તેમની વિદ્વતા અને ધંધાના અનુભવથી રંગાયત્રી અગલની અને હિતકારી જે સૂચનાઓ વખતો વખત મને તેમના તરફથી મળતી રહી છે તે માટે પણ હું તેમનો ધણો ઋણી છું.

પુઠા ઉપર જે ચિત્રો છપાયાં છે તે મુંબઈના એક જાણીતા ચિત્રકાર મી. શીવરામ સજીપ આર્ટમાસ્ટરની કળાનિપુણ અને સુંદર રસીક પીંછીની એક પ્રસાદી છે. જે કાળજી અને લાગણીથી તેમણે એ ચિત્રો મને તૈયાર કરી આપ્યાં છે તે માટે પણ હું તેમનો અત્રે ઉપકાર માનું છું.

(૧૦)

શક્તિ ઉપરાંત થવા જતા અર્થને કારણે, મારી ખાસ ઉમેદ હોવા છતાં મારી આ સઘળી વાર્તાઓ સચિત્ર પ્રકટ કરવાને મારા મનનો વિચાર હાલ તો મનમાં જ રહ્યો છે. પણ જો ગુણવંતી ગુજરાતનો રસીક વાચકવર્ગ મારા આ રંક પ્રયાસને યથોચિત ઉત્તેજન આપશે અને પ્રભુ કૃપાએ ખીજી આવૃત્તિ કાઢવાનો અભૂલો અવસર પ્રાપ્ત થશે તો મારો એ મનોરથ પાર પાડવાનું બની શકશે.

મુ'બદ્ધ તા. ૧-૧-૧૯૨૪

મણિલાલ પ્રાગજી દેસાઈ.

પ્રકાશકના બે બોલ.

આજથી પાસતેર વર્ષો અગાઉ જ્યારે હું 'મુ'બંધની જનરલ પોસ્ટ ઓફીસના સુપરિન્ટેન્ડિંગ ખાતામાં નોકરી કરતો હતો ત્યારે આ વાર્તાના લેખકનો મને પ્રથમ પરિચય થયો હતો, અને તે વખતે મને જણાવ્યું કે આ કાંઈ વિદ્યાવ્યાસંગી વ્યક્તિને વ્યાવહારિક પ્રતિકૂળતાઓને લીધે અભ્યાસ પડતો મુકીને આ નોકરી પરાણે સ્વીકારવી પડી છે. ત્યાર-પછી જેમ જેમ અમારો પરિચય વધતો ગયો તેમ તેમ મારી એ અટકળને પુષ્ટિ મળતી ગઈ.

વલસાડ તાલુકાના બદેલી નામના નાનકડા ગામડાના રહીશ અના - વિલ જ્ઞાતિના એ યુવક સાથેની મારી એ પ્રથમ મુલાકાત પછી મને જણાયું કે શાળા દ્વારા મળતા શિક્ષણમાં તેઓ મેટ્રિક સુધી એટલે મારા જેટલું જ બહી અટકી ગયા હતા, અને મારી પેડેન કૌટુંબિક પરિસ્થિતિને આધીન થઈ સહજ જ મળી આવેલી આ નોકરી તેમણે સ્વીકારી લીધી હતી. ઉમરમાં કાંઈક અંતરવાળા પણ લગભગ એક સરખા સંયોગને આધીન થયેલા એવા અમારા બે વચ્ચે ત્યાર પછી પ્રકૃતિના સામ્યને લીધે સ્નેહ સંબંધ વધવા લાગ્યો. કેવળ જીવન નિર્વાહને માટે જ અમારે બેઉને એ નિરસ વ્યવસાય સ્વીકારવો પડેલ હોવા છતાં લેખન વાચનની અમારી એક સરખી પ્રવૃત્તિને લીધે દિવસે દિવસે અમારી મૈત્રી ગાઢ થવા લાગી. તે વખતે મારા વાચનનો પ્રવાહ સંસ્કૃત સાહિત્ય તરફ વહેતો હતો, જ્યારે આ વાર્તાઓના લેખક મહિમાઈનો શોખ ગુજરાતી સાહિત્ય તરફ ઢળતો હતો. માસિકો અને પેપરોમાં અમે બેઉને તે વખતે છુટક લેખો લખતા હતા, અને પ્રકટ થયેલા તે અમારા તથા અન્ય લેખકોના લેખો ઉપર વિવેચનો કરવામાં બહુ રસ લેતા હતા.

આંબી સુધી લગભગ સરખી પ્રવૃત્તિમાં સાથે રહ્યા પછી અમે એક મહત્ત્વાકાંક્ષામાં જોડાયા. કેટલાંક વર્ષો સાથે નોકરી કરતા નોકરીના તથા સાંસારિક સુખદુઃખોના પણ અવનવા અનુભવોથી રંગાયા. ત્યાર પછી એકાએક ધરતીકંપ થવાથી જેમ અહ્ય સમયમાં જળસ્થળનું રૂપાંતર થઈ જાય છે તેમ આજથી લગભગ સાડાત્રણ વર્ષ અગાઉ મારી પોતાની સાંસારિક પરિસ્થિતિમાં પણ ધરતીકંપ થયો. મારા કેટુંબિક જીવન ઉપર મોટા આઘાત થયો, અને મારી સાંસારિક સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. હું એકાકી બની ગયો, ને તે સાથે જ પૂર્વના ઋણાનુબંધના યોગે ધણા દિવસની મને ધણા પ્રમાણે પોરટ ખાતાની તે સરકારી નોકરીમાંથી રાજીનામું આપી મારો મન ઇસ્તિત હાલનો છાપખાનાનો ધંધો મેં અંગીકૃત કર્યો. આ પ્રમાણે જીવનવ્યવસાયની અમારી દિશાએ વિવિધ બન્યા છતાં અમારો સ્નેહસંબંધ તો જેવો ને તેવો જ સચવાયે જતો હતો, જે આજે આ પુસ્તકના પ્રકટથી જન સમાજની નજરે મૂર્ત સ્વરૂપમાં આવે છે.

મારા આ લેખક મિત્રને કુદરત તરફથી જ લેખનકળાની બક્ષીસ મળેલી છે, તેને જે યોગ્ય ઉત્તેજન અપાયું હોય તો તે કળા ખીલવી શકાય તેમ છે એમ મને ધણા વખતથી લાગ્યા કરવું હતું. મારી તે ધારણાને અજમાવવાનો અવસર પણ અનાયાસે જ આવી મળ્યો. પાંચેક વર્ષથી મારી મોઢ જ્ઞાતિને માટે મારા તરફથી પ્રકટ થતા “મોઢ માર્ત્તણ્ડ” માસિક માટે સામાજિક વાર્તાઓ લખવા મેં તેમને વિનવત કરી જે તેમણે સહર્ષ સ્વીકારી લીધી. ઠંડીને લીધે જમી ગયેલા બરફના ડુંગરો પર સૂર્યનાં ત્રયંડ કિરણો પડવાથી ઓગળી જઈને તે જેમ એકાએક જલપ્રવાહના રૂપમાં ધસારા બંધ વહેવા મંડે છે, તેમ મારા માર્ત્તણ્ડના અનુમોદનથી મારા એ લેખક બંધુની ઠંડી પડી ગયેલી લેખનપ્રવૃત્તિ પણ પ્રવાહ રૂપે વહેવા લાગી; અને એક પછી એક એમ આ સાત વાર્તાઓ તેમણે ટુંક સમયમાં જ મને લખી આપી. જેટલી ત્વરાથી તેઓ મને તેમનું લખાણ આપતા ગયા તેટલી જ ત્વરાથી તેમના ઉત્સાહને અનુમોદન આપવા હું તે પ્રકટ કરતો ગયો. મને જણાવતાં સંતોષ થાય છે કે એક ઉછરતા લેખકને

ઉત્તેજન આપી તેમની લેખનપ્રવૃત્તિને પોષવાની મારી શુભ ધારણાનું આ પ્રમાણે સાઈ પરિણામ આપ્યું છે; અને માર્ત્તેજ દ્વારા સામાજિક વાર્તાઓનું એ સાહિત્ય મારા શિષ્ટ વાચક વર્ગમાં પરમ આદરને પાત્ર થઈ પડ્યું છે. માત્ર શિક્ષિત પુરૂષ વર્ગે જ નહીં, પણ સાધારણ શિક્ષણ લીધેલ એવા સ્ત્રીવર્ગે અને શાળામાં શીખતા વિદ્યાર્થીવર્ગે પણ આ વાર્તાઓ માટે બહુ સારા ઉદ્દેશો કાઢ્યા છે. જાહેર જનતા તેને કેવો ન્યાય આપે છે તે તો હવે પછી જણાશે.

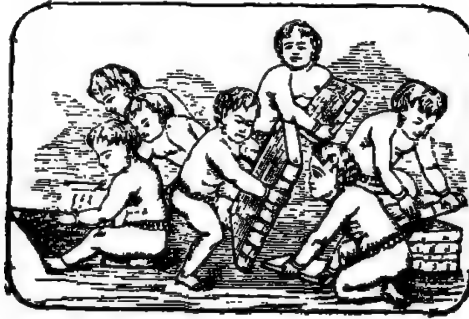
મારી અત્યાર સુધીની લેખન વાચનની પ્રવૃત્તિથી અને પાંચેક વર્ષના માસિકના તંત્રીપદના અનુભવથી મને એમ જણાયું છે કે હાલની કેળવણી લઈ બહાર પડતા નવા લેખક વર્ગનાં લખાણોમાંનો મોટો ભાગ ઉચ્ચ કોટીનો હોતો નથી. ગુર્જર સાહિત્યના વયોવૃદ્ધ અનુભવી ને પ્રતિભા-શાળી લેખકો એક પછી એક અસ્ત થતા જાય છે, ન્યારે તેમની ખોટ પુરે તેવો નવો લેખકવર્ગ તૈયાર થતો જોવામાં આવતો નથી. હાલના પ્રકટ થતા ગુર્જર સાહિત્યમાં મોટે ભાગે ચર્વિતચર્વણ જેવું, ધતર ભાષાના ગ્રંથોની છાયારૂપે ઉતારાજેતુ, ક્ષણભર આનંદ આપનારૂં છીછરૂં, અને ક્ષણિક ઉભરા જેવું સાહિત્ય પ્રકટ થતું જોઈ ગુજરાતી સાહિત્યના ભાવિ માટે તો શોક જ થાય છે. આમ થવામાં કેવળ લેખકો જ દોષપાત્ર છે એમ નથી, પરંતુ આજ કાલની અર્ધદૃઢ શિક્ષણપદ્ધતિ પણ આવી શોચનીય સ્થિતિ ઉભી કરવાનું મુખ્ય કારણ છે. સાધારણ લેખકોની વાત બાળ્ય પર રહેલા દષ્ટએ તોપણ હાલના પદવિધર લેખકોનાં લખાણો પણ કચચિતજ ઉચ્ચ કોટીનાં પ્રકટ થાય છે. શિષ્ટ નામાંકિત લેખકો પોતપોતાના માની લીધેલા આશયો અને વલણ રૂપી વાડા માટે ઝપાઝ પી કરી થાકીને હવે શાંત થતા જણાય છે, ન્યારે નવો લેખકવર્ગ ક્ષણભર ચિત્તને વિનોદ આપે તેવાં લખાણો પ્રકટ કરવામાં જ પોતાનું અહોભાગ્ય માનવા લાગ્યો છે. ગદ્ય કરતાં પદ્ય લખાણોની સ્થિતિ તો એથી એ વિશેષ શોચનીય થઈ પડી છે. ગુર્જર સાહિત્યની આવી વિષમ પરિસ્થિતિના સમયમાં આ એક નવું પુસ્તક પ્રકટ થાય છે તેને સાક્ષરવર્ગ કેવો ન્યાય આપે છે તે તો હવે પછી જણાશે.

વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓથી લખાએલી આ વાર્તાઓના નાનકડા ગુચ્છની ખીલવણીનો હું પ્રકટ કરતા એટલે પોષક હોવાથી યુનીવર્સિટીની યંત્રણાની કોષ ઉપાધિ નહીં મળવેલા એવા મારા લેખકમિત્રની મારી દૃષ્ટિએ નિદોષ સંસ્કારી અને સાંપ્રત રાષ્ટ્રીય વાતાવરણને અનુરૂપ જણાતી આ કૃતિ માટે મારો અંગત અભિપ્રાય આપી પક્ષપાતી ન બનતાં તેનો યોગ્ય ઇન્સાફ ગુર્જર સાહિત્યના વાચકવર્ગ દ્વારા મેળવવો એજ વિશેષ યોગ્ય છે.

છેવટમાં મારા સન્મિત્રનો આ પ્રયાસ તેમની ભવિષ્યની લેખનપ્રવૃત્તિને માટે યજ્ઞદાયી અને પ્રોત્સાહનનક બનો એવી શુભાખી: સાથે વિરમીશ.

કાંઠાવાડી મધવલુવન
મુ'બ-૪.

પ્રભાશંકર જયશંકર પાઠક.
અધિપતિ-મોહ માર્તણ્ડ.

સર્વોત્ક્રમ
ને સોંધું

સંપ્રદો!
સંપ્રદો!

શેણી અને વિઝાણુંદ.

આઠવી સતી દમયંતીની પેઠે પ્રેમીની પાછળ વન વન રજળતી પ્રેમપિપાસુ, વાંઝીયાને ઠીકરા દેતી, પાપીઆને પ્રલય કરતી, ચારણ જ્ઞાનિમાં અધાપિ દેવી તરીકે પૂજાતી, ઠીઠીના શહેનશાહ અહીલદીનને પણ અપત્કારથી નમસ્કાર કરાવી ભરદરબારમાં નમ-હીયાને મૂછા ઉગાડતી. ચોસક બેગણીઆને પ્રસન્ન કરી દુઆ દેવીની બેધારી તલ્વાર અને ચિતોડની ગાદી પોતાના ભક્તને અપાવતી, આમરણાન્ત ડોમાર ત્રત પાળનારી, અને છેવટ પ્રેમીને પરલોકમા પામવા હીમાલયમાં ઢાડ ગાળનારી

વિશુદ્ધ સતી શેણી

અને પોતાની પ્રેમદા પાછળ પોતાના સર્વસ્વને અને અંતે આત્માને પણ ભાગ આપનાર, પ્રેમની બુધારીમાં મદમગ્ન થયેલ

જંત્રવાદી વિઝાણુંદ

એ પ્રેમી યુગલની દિલ ઉશ્કેરનારી, સૌરાષ્ટ્રના ગુંદર સૌરાઠાની ઝમકથી ભરપુર, દેવી પ્રેમને પાક પડાવતી, આ મનોહર વાના પ્રેમીઆની વિવિધ મનોદરશાનાં

આકર્ષક ચિત્રો સાથે

દુકં સમયમાં જ પ્રકટ થશે.

કીમત રૂ. ૧. પોસ્ટેજ ભુદું.

અગાઉથી આહક થનારને પોણી કીમતે મળશે.

માટે આહક થઇ નામ નોંધાવવા ઉર્તજ નીચેને ડેકાણું

એક પત્ર હમણાં જ લખો.

પુસ્તક મળવાનું ડેકાણું:—

પ્રભા શંકર જયશંકર પાઠક.

અધિપતિ મોદ માર્ત ૧૩ મુ'બધ—૪.

સચિત્ર
નવલકથા.

છપાય છે!
છપાય છે!

પહેલા ત પહેલા, ઢીલ કરશે તં પરતારી

સચિત્ર
નવલકથા.

છપાય છે!
છપાય છે!

वार्ताओनो अनुक्रम.

नाम. पृष्ठ.

१ भादीनी प्रसादी	१
२ अलिदान.	१८
३ अंद न्योत्तरना.	४८
४ छलकापनो आशक.	६५
५ त्याग....	८४
६ अणुसुंदर्युं कूल.	८५
७ हेमलक्ष्मी वा प्रेमलक्ष्मी. ...	१३३

ખાદીની પ્રસાદી.

હાત્માં ગાંધીજીના અસહકાર અને ખાદીપ્રચારના સિદ્ધાંત વિષે લોકમાં ગમે તેવા ભિન્ન ભિન્ન મત હોય (અને આ વિષયમાં કયો સિદ્ધાંત મતભેદ વિનાનો છે વા?) પણ મને તો એ સિદ્ધાંત એક રીતે લાભદાયક જ નિવડ્યો. ખાદીના ઉપયોગથી બંને કાંઈની બરબાદી થઈ હોય, પણ ધણાંની આબાદી પણ થઈ છે; અને કેટલાક બંનેમાંએને ખાદીથી ખાદી પણ થઈ હશે! પણ મને તો મારા (પિતાજી જોડેના) અસહકારથી અને ખાદી જોડેના સહકારથી સાદીની પ્રસાદી મળી એ વાત સિદ્ધ છે.

વિ. સં. ૧૯૭૮ અને ઇ. સ. ૧૯૧૧નું વર્ષ અપૂર્વ હતું. રાજકીય અસહકારનું પુર કેટલાક બંધ નોડતું જ્ઞેશભેર ધસતું હતું. ૧૯૧૯ના રાજકીય સુધારાઓથી નિરાશ થયેલા અસહકારીઓ અસહકાર યોગમાં કમર ઠરી મચી ગયા હતા. તેમ સંવત ૧૯૭૭ના સિંહરથના નિરસ અને સૂકાં વર્ષ પછીના આ વર્ષમાં ખાનપાન અને લગ્નસરાના અભિલાષી સંસારીઓ લગ્નની ધામધુમમાં અને જમણવારની ધમાલમાં ખુબ લચીપચી ગયાં હતાં.

એક આજુ વિદેશી વસ્ત્રોના લાગતો ઉપદેશ અપાતો હતો, અને જુએ મરતાં દેશનાં હજારો દીન બંધુઓ માટે કંડની યાચના થતી હતી, ત્યારે ખીલ આજુએ લગ્નસરામાં પકવાન્નો અને મિથાન્નોમાં હજારો રૂપિયા ખર્ચાઈ રહ્યા હતા, અને વિદેશી વસ્ત્રોનાં પ્રદર્શન પણ થઈ રહ્યાં હતાં. સભાઓને ખાદીની સાદીથી શોભાવનારી સન્નારીઓ લગ્નમંડપ કે મહાજનવાડીને વિદેશી રંગબેરંગી સાડીઓથી શોભાવી રહેતી હતી. વરધોડામાં યુવાન વર્ગને માથે ખાદીની ટોપાઓ દેખાતી હતી ખરી; પણ વૃદ્ધોને માથે ચઢેલી લાલ પાષડીઓના સોનેરી કસખી તોરાઓનો ચળકાટ અને સ્ત્રીઓના શરીર પર આરજાદિત થયેલી રેશમી વિદેશી સાડીઓનાં

બરતકામનો ચકચકાટ, કીટસન કે વીજળીની લાઈટના પ્રકાશમાં જાણે એ વસ્તુઓ ધારણ કરનારાંઓની દાંભિકતા ઉપર અટ્ટહાસ્ય કરતાં હોય. એમ જ લાગતું. કેટલાક પ્રસંગોમાં ઉત્સાહી સ્વદેશપ્રેમી વરરાજાઓ આદોના પોષાકમાં વરધોડે ચઢ્યા હતા, પણ નવવધૂઓ તો વિદેશી દેશમી વસ્ત્રોથી વિભૂષિત થઈ આદીધર વરરાજને વરમાળ પહેરાવતી હતી.

આમ સ્વદેશી અડબચડા અદ્દરરાજ અને કોમળાંગી સુંદર વિદેશી સાડીદેવીનાં લગ્ન સંસારી લોકોમાં ઠેર ઠેર જોવામાં આવતાં હતાં. અરે ! પણ આમ આત્મકથા કહેતાં લોકકથા પર ક્યાં જઈ ચઢ્યો? પણ આપણે યે એ લોકમાંજને?

હું સુરતની આજુના એક પ્રતિષ્ઠિત ગામનો વતની છું. પણ હાલ (આ વાર્તાના સમયે) સુરતમાં જ રહું છું. મારા પિતા સુરત જીલ્લામાં જાણીતી થયેલી અનાવિલ જ્ઞાતિના એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ હતા. તેઓ એક ઉંચા કુળવાન અને વતનદાર પણ હતા. અને તે કારણે તેમનો સામાજિક દરજ્જો ઉંચો જ ગણાતો. મારી માતૃશ્રીના અવસાન પછી સુરતમાંજ અમોએ કાયમ મુકામ રાખ્યો હતો. આમ કરવાનો એક હેતુ મારા શિક્ષણની સગવડતા મેળવવાનો હતો. આ સિવાય એક બીજો અર્તંગત હેતુ પણ હતો. સુરત જ્યાં અમારી જ્ઞાતિના મધ્યસ્થ સ્થળમાં અમારા કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા વધે અને લગ્નના બજારમાં મારો ભાવચઢે એ એક મારા પિતા-શ્રીનો બહારથી ગૌણ પણ અર્તર્થી પ્રધાન હેતુ હતો.

સિંહસ્થ પછીના આ વર્ષમાં અમારી જ્ઞાતિમાં છોકરાઓ કરતાં છોકરીઓની છત વિશેષ હોવાથી કે કેમ, પણ એટલું તો ખરું કે મુ'બદના શેર બજારની પેઠે અમારી જ્ઞાતિના વાંકડીઆ વરનો બજાર પણ ખુબ તેજ પર હતો. શેર બજાર અને અમારી જ્ઞાતિના લગ્ન બજારમાં ફેર એટલો જ હતો કે 'વરો'નો 'કારનર' કરનાર કોઈ સી-ડિક્રિટ ઉભી થઈ ન હતી.

અમો સુરતમાં પ્રથમ રહેવા આવ્યા ત્યારે હું અંગ્રેજી પાંચમા ધોરણમાં હતો. તે વખતે મારી વય સોળ વર્ષની હશે. તે વખતથી જ

મારી માંગણી થવા લાગી. પણ મારા પિતાશ્રીનો વિચાર એવો હતો કે મને ઍન્જ્યુએટ કરીને જ પરણાવવો. તમે કદાચ ધારશો કે હું રળતો કમાતો થાઉં ત્યારે જ મને પરણાવવાનો મારા પિતાશ્રીનો વિચાર કેવો પ્રશસ્ત છે ? પણ 'ખર' જોતાં તેમ ન હતું. ઍન્જ્યુએટ થતાં વરની કિંમત અધિક અંકાય છે, તે જોભથી જ મારા પિતાશ્રીએ ઉપલો ઠરાવ ગોડવી રાખ્યો હતો.

પરંતુ આપણે કંઈ પિતાશ્રીની આશા ફળીભૂત કરીએ તેવું દેખાયું નહિં. અને તેમ છતાં 'વરોવરી પર વરોવરી' (વરનાં ભાગાં માંગણીને અમે વરોવરી કહીએ છીએ.) આવવા માંડી. મારા પિતાશ્રીની ધીરજ દહતા ડોલવા માંડી. અમારા સગા સંબંધીઓમાં કેટલાક વરોના બધાએ હજાર આવતા સંભળાયા એટલે મારા પિતાશ્રીએ પોતાના વિચારમાં પિછેહટ કરી. અને જાહેર કરવા માંડ્યું કે " લોકોનો ઠાકારભાષના વિવાહ માટે બહુજ આગ્રહ છે તો હવે મેટ્રીક થશે એટલે જરૂર વિવાહ કરી દેશ. પણ ભાગ્યવશાત્ આપણે મેટ્રીકમાં પહેલે વર્ષે પાસ થયા નહિ. છતાં તે વર્ષે પણ વરોવરી આવી. પણ પિતાશ્રીની પ્રતિજ્ઞા હવે ફરી ફરી થોડીજ તૂટે ! મેં અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો. બીજા વર્ષે આ ભાષાએ દેવાળું કાઢ્યું ! હું પરીક્ષામાં નિષ્ફળ થયો તેની મને બહુ ચિંતા ન હતી; પણ મારા વડીલશ્રીની પ્રતિજ્ઞા રખેને તૂટે તેની મને બહુ શીકર થઈ. પણ તે વર્ષે વરોવરીઆઓનું બહુ દયાણુ ન હતું. અને પિતાશ્રીની પ્રતિજ્ઞા અખંડ રહી. બંદાએ ત્રીજા વર્ષે પિતાશ્રીની મનોવાંચના સિદ્ધ કરવાનેજ અને નહિ કે પરણવાને લોભે ખબ મહેનત કરી, અને હું મેટ્રીકમાં પાસ થયો.

પણ ત્રણ ત્રણ વર્ષે મહા પ્રથને મેં મેટ્રીકનું માટલું ફોડ્યું એમાં મેં કંઈ મેટ્રી ધાડ મારી કહેવાય નહિ. અને મારી એટલી હીંમતની કિંમત જ્ઞાતિ આંકી ન શકે એટલી તે છેક આંધળી ન હતી. અર્થાત્ આપણે માટે વરોવરી જરા મંદ પડી, અને પિતાશ્રી જરા ગુંચવાયા પણ ખરા. એટલામાં સુરતનાજ એક વતની અને અમારા જેટલીજ પ્રતિષ્ઠાના એક ગ્રહસ્થ જે લાંબી રાષ્ટ્રીય શાળામાં શિક્ષક હતા અને જેમને એક પુત્રી હતી

તેના વિવાહ માટે તેમના તરફથી મારી માંગણી થઇ. આ મકનજીભાઇ માસ્તર આર્થિક સ્થિતિએ સાધારણ પ્રતિષ્ઠામાં સારા ગણ્યતા. એટલે એમને મોટો વાંકડો આપતાં પોષય નહિ અને નીચી પાયરીએ ઊંકરી દેતાં પરવડે નહિ, આવી એ બિચારાની કંઠંગી હાલત હતી. આપણું પોતાનું તેજ જરા જાંખું પડ્યું હતું અને બનરમાં મારો ભાવ બોલાતો ન હતો એટલે એમણે ધાર્યું કે આ લાગ ઠીક સંધારો. આ ધારણાથી તેઓ પોતાના એ ત્રણ રનેહીઓને લઇને મારા પિતાશ્રી કને આવ્યા અને પોતાની ઇચ્છા જાહેર કરી.

“ મારો વિચાર તો ઠાકારને ખી. એ. થયા પછી જ પરણાવવાનો હતો. પણ ઊંકરીવાળાઓનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ ને ! એટલે આ વર્ષ વિવાહ કરવા વિચાર છે ખરો. તમારું ધર કુટુંબ વિગેરે હું બરાબર જાણું છું એટલે તે બદલ કંઈ પૂછપરછ કરવાની જરૂર જોવી નથી. પણ વિવાહ કરવાનો તમારે ચોકસ વિચાર હોય તો અમરું કુળ પ્રતિષ્ઠા ધ્યાનમાં વિચાર કરી આંકડો (વાંકડાનો) કહો એટલે આપણે આગળ વાત કરીયે. ” પિતાશ્રી આમ મૂળ મુદ્દા ઉપર જઈ લાગ્યા.

મકનજીભાઈના મિત્રોએ સરળ દીલથી પોતાની સ્થિતિ હતી તેવી જણાવી દીધી, અને બહીતે બહીતે (૭૦૧) રૂપિયાની ‘ઝાહર’ કરી કહ્યું કે “ જુઓને ઘેલા દેશાઇ ! ઊંકરી ૧૫-૧૬ વર્ષની મ્હોટી છે, દેખાવડી, બાલુકી, ડાહી અને વ્યવહાર કુશળ છે. તમારું ધરકામ તરત ઉઠાવી લેશે. માટે હવે તમે આગળ કહી ગયા તેમ ઊંકરીના આપનો પણ વિચાર કરી “ હા ” પાડો. એમાં એક પક્ષને લાભ છે. ઊંકરો ઊંકરી સુખી થાય એજ આપણે તો હવે આપણી ઉતરતી અવસ્થાએ ઇચ્છવાનું છે. પૈસા તો આજ છે ને કાલે નથી. ઊંકરાઓનો સંસાર સુખી રહેશે તો પૈસા બહુ મેળવશે. ”

“ મારે એ બધી વાત સાંભળવી નથી. હું જે બધું જાણું છું સમજ્યા કને ઠાજીમાઈ ! પણ એમ...વાળાના સાથના વરો રસ્તામાં સસ્તા નથી પડ્યા ! કંકુને કન્યા લેનારા ધણા મળશે. ત્યાં મોટી પડી

છે. ” આમ કહી મારા પિતાશ્રી તો ચટ દબને ઉઠીને ધરમાં ચાલી ગયા. તેમણે જાણ્યું કે આ સંઘ કાશી જાય એમ નથી. એટલે વાંટાઘાટને જગા ન હતી. પેલા બિચારાઓ મારા પિતાશ્રીના આ ઉત્તર અને વર્તનથી અંબવાણા પડ્યા અને નિરાશ થઈ ઘેર ગયા. અને પછી ? પછી શું ? ગામમાં આ ચર્ચા થઈ રહી. મારા પિતાશ્રીને ઉદ્ધત અને અણુધટતો વિવેકહીન ઉત્તર જ્ઞાતિમાં જલ્દી ચર્ચાને પાત્ર થયો, અને પરિણામે આપણે કોરા કુંવારા રહેવાનો વખત આંચો.

પિતાશ્રીએ પોતાની ધીરજ ન ખોતાં હાથ ભીડી મને કહ્યું કે “ દોકરા! કંઈ ચિંતા નહિ. કૉલેજમાં દાખલ થા, ખી. એ. થા. વકીલ થા, અથવા ડાક્ટર થા; અને પછી જો કે રૂપિઆ ૨૦૦૦૦ ને બદલે ૩૦૦૦૦ આવે છે કે નહિ ? ” કેવું વિરત્વ બધું પ્રોત્સાહન !! આમ નહિ છુટકે ક-મને મારે કૉલેજમાં જવું પડ્યું.

કૉલેજમાં અભ્યાસ ચાલતો હતો, દિવસો એક પછી એક જતાં હતા, પણ આપણે માટે કોઈ વરેવરી આવતી દેખાઈ નહિ. એટલે મને જરા વૈરાગ્ય ઉપજ્યો. ઓસ, નથીજ પરણ્યું. હવે તો કોઈ પૂછવા આવે તોયે તેને કે પિતાજીને બધાનેજ ના પાડવી. આવો કંઈક નિરાશા અને ક્રોધજન્ય વૈરાગ્ય ઉપજ્યો. અને એ વૈરાગ્ય હૃદયમાં હજી ઉંડા મૂળ નાંખે એટલામાં તો સારા દેશમાં વિદ્યાર્થી આલમમાં “ સરકારી શાળા છોડો, મુલામી શાળા છોડો ” એવા શબ્દોનો ડંકાનાદ ગાજી રહ્યો. તેની સાથે “ નવજીવાનો ! અહ્યયર્થ પાળી દેહસેવા કરવા સ્વયંસેવક સેનામાં ભરતી થાઓ ” એ હાકલ પણ સંભળાવા લાગી. મને તો આ એક હાકલ આવકારદાયક તેમજ મારા નિરાશ અને સંતપ્ત થયેલા દિલને શાંતી દેનારી થઈ પડી.

સેવકે કૉલેજ છોડી, અને સ્વયંસેવક દળમાં દાખલ થયો. પિતાશ્રીના દબાણથી અને કંઈક લગનના અભિલાષથી કૉલેજમાં દાખલ થવું થડ્યું હતું. બાકી અભ્યાસ આગળ ધપાવવાને તો સેવક તદન નિરત્સાહી અને અશક્ત હતો એટલું સત્ય તો આત્મશુદ્ધિના યોગમાં પગરણું માંડતાં કહી દેવાની હિંમત કરે છું;

હું કૌલેજ છોડી સ્વયંસેવક દળમાં દાખલ થઇ ખાદીના તાકા વેચતો, દારૂના પીકાં પર પિકેટીંગ કરતો, કે વણુટ આશ્રમમાં રેડીઓ કાંતતો થયો એ મારા પિતાશ્રી જ્યાં “ઑટોકેટ”ને કાઢી રીતે રૂચે તેમ હતુંજ નહિ. પિતાશ્રીની આજ્ઞા વિરુદ્ધ જ મેં આ પગલું લીધું હતું. છતાં મારા પિતાશ્રી એક ‘ડીપ્લોમેટીક’ પણ છે એવું મેં ત્યારેજ જાણ્યું. તેમણે જ્યું કે જમાનો બદલાયો છે અને તેની સાથે કન્યાના માબાપોનો દષ્ટિકોણ પણ બદલાયો છે એટલે તેમને હવે ડીમીવાળા વરનો મોહ રહ્યો નથી. હવે તો તેમનેયે દેશસેવકની જ અપેક્ષા છે. આથી હવે ઠાકોરભાઇની વરોવરી આવશે એવી તેમની માન્યતા થઇ હતી, અને તેથીજ તેમણે મારાં આ કાર્ય માટે પ્રત્યક્ષ વિરોધ લીધો નહિ.

થોડા વખત પછી તેમની ઉપરોક્ત માન્યતા ખરો પણ પડી. એક ચુસ્ત અસહકારી સ્વદેશીવૃત્ત ધારી અને અમારી જ્ઞાતીના સારી પ્રતિ-ષ્ઠાવાળા ગૃહસ્થે પોતાની કન્યા માટે મારી માંગણી કરી. મજકુર ગૃહસ્થે વર્તમાન રાજકીય શાસનપદ્ધતિ સામે જે કે અસહકાર કરવાની હિંમત કરી હતી પણ તેનામાં જ્ઞાતિની સડી ગયેલી સાશનપદ્ધતિ (રૂઠીઓ) અને જેહુકમી સામે લડત ચલાવવાની તાકાત ન હોતી એ જણાઇ આવ્યું. કારણ તેણે તો મારા પિતાશ્રીના માગવા પ્રમાણે પુરતો વાંકડો અને તેની સાથેની ખીણ રીતો આપવા ઉદારતા પૂર્વક ઇચ્છા દર્શાવી. વળી સાથે સાથે મારી દેશભક્તિનાં અને આત્મભોગનાં અતિશયોક્તિ ભયાં વખાણુ પણ કરવાં માંડ્યાં. પણ એક બાબુએ આ અયોગ્ય વખાણુ અને ખીણ બાબુએ સંસારની લાલચ, આ બેનો કેમ મેળ બેસાડવે એ મને તો સ્પષ્ટ નહિ. મને આવો વિચાર હમણાંજ આવ્યો. ખરેખર કૌલેજ છોડ્યા પછીના કેટલાક પ્રસંગોને લીધે મારા મનનું કંઈક પરિવર્તન થયેલું મને જણાયું, નહિ તો ઉપરોક્ત વખાણુ અને નગદની કાથળાથી મારી છાતી કેટલી બધી ડુલી જત ! ઉપરોક્ત સદ્ગૃહસ્થ માટે મને કંઈ વિશેષ માન ઉપજ્યું નહિ અને હું મારા વિચારો ફેરવી શક્યો નહિ. મેં તો ચોકખી ના કહી દીધી કે ‘ મારે હવે ખીલકુલ પરણવું નથી. ’

આ નિશ્ચયનું પરિણામ મારે ભોગવવાનું જ હતું. પિતાશ્રી તે રૂપાંકુવાં થઇ ગયા. માળો અને કંપકાનો વરસાદ વરસી રહ્યો. કુળની પ્રતિષ્ઠા અને કીર્તિ—અપકીર્તિના મોટા મોટા સરમન ઉપદેશ દેવાવા માંડ્યા. અને આખરે “ લગ્ન કરવાની ‘હા’ પાડ, નહિ તો નિકળ ધર બહાર ! ” આ અલ્ટીમેટમ મરી ચુક્યું. પિતાશ્રી સાથે અસહકાર વિના મારે માટે હવે ખીજે રસ્તો જ નહતો. આપણે તો ધર બહાર નીકળ્યા અને વજાટઆશ્રમમાં ધામે નાંખ્યો. ત્યાં રહી કાંતવાનું, વણવાનું અને સાંજે ખાંધે ખાદીના તાકા લઇ ફળીએ ફળીએ અને પરાંપરાંએ ખાદી વેચવાનું પ્રત લીધું. આમ ક્રેટલોક વખત ચાલ્યું.

અમારા વજાટઆશ્રમમાં સ્વયંસેવક નહિ એવાં સ્ત્રીપુરૂષો તેમજ યુવકો અને કન્યાઓ પણ કાંતવા વણવાનું કામ શીખવા આવતાં હતાં. આશ્રમમાં રહીને હું લગભગ કાંતવા વણવાનું કાર્ય ધણી કુશળતાથી શીખી ગયો હતો. પુસ્તાકશાસ્ત્રમાં જોટલું ચિત્ર ચોંટવું નહિ, તેટલું વજાટશાસ્ત્રમાં ચોંટવું હતું અને પાવરથું બન્યું હતું. ખીજાઓ કરતાં હું ઠીક કામ કરું છું એમ ઉપરી કાર્યકર્તાઓને પણ લાગ્યું હતું, તેથી ધીમે ધીમે નવા શીખવા આવનારને પ્રાથમિક આરંભ કરાવવાની ફરજ મારે માથે ધણીક વખત આવતી.

પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીવર્ગે આ (કાંતામણ અને વજાટ) શાસ્ત્ર ખાસ ધ્યાન લઇ વધારે શીખવું જોઇએ એવો મારો અંગત મત હતો. જેમ યુરોપીય મહાન યુદ્ધમાં સિપાઈગીરી કારકુની વિગેરે પુરૂષોનાં કામે દેશસેવા તરીકે સ્ત્રીઓને કરવાની ફરજ પડી હતી તેમ આ હાંદીના આર્થિક સ્વાતંત્ર્યના યુદ્ધમાં સ્ત્રીઓનું આ સ્વાભાવિક કાર્ય પુરૂષોએ ફરજ રૂપે કરવાનો સિદ્ધાંત હાલ તુર્તને માટે ઠીક છે, પણ એ ધર્મ તો ખરેખર સ્ત્રીજાતિનો જ છે અને ભવિષ્યમાં પણ આ યુદ્ધના વિનયી અંત પછી પણ ‘ ગૃહઉદ્યોગ ’ (Cottage Industry) તરીકે તેમનો જ રહેવાનો. આ કારણથી હું બહુધા કન્યા કે સ્ત્રી ઉમેદવારોને વિશેષ ખત અને ધ્યાનથી શીખવતો. તેમજ ઉપરોક્ત મારી માન્યતાની છાપ પણ તેમના પર પ્રસંગોપાત નાખવા યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરતો. મારા આ ઉપદેશ

અથવા માન્યતા પર ધણી કન્યાઓ તથા સ્ત્રીઓ આફરીન થતી, અને રેંટીઆ અને શાળની પ્રવૃત્તિમાં મશ્ગુલ બની જતી. ધણી સ્ત્રીઓએ એવી પ્રવિણા પણ કરી કે આ શાસ્ત્રને હવે અમે પાશુ મરવા ન દઇએ.

એક દિવસે હું આશ્રમમાં મારી પથારીપર સુતાં સુતાં એક પુસ્તક વાંચવામાં લીન થયો હતો. એ દિવસ રળનો હતો, એટલે આશ્રમવાસીઓ ધણાખરા બહાર નીકળી ગયા હતા, અને મારે વ્યવસ્થાપકની આજ્ઞાથી ખાસ રહેવું પડ્યું હતું. તે વખતે એક કિશોર બાળા મારી ઓરડીના બારણાં આગળ આવીને ઉભી. આ બાળાને હું સાધારણ ઓળખતો હતો. તે આશ્રમમાં શીખવા રોજ એક બે કલાક આવતી હતી. તેવું નામ રક્ષમણી હતું. તે મારા કામમાં તથા મારી વાતોમાં એકચિત્ત બની રસથી ધ્યાન આપતી હતી એ સિવાય એના વિષે હું વિશેષ જાણતો ન હતો. હું સમજ્યો કે આજે રળ છે તેની એને ખબર ન હશે તેથી તે રોજના નિયમ પ્રમાણે આવી લાગે છે, તેથી મેં તેને કહ્યું.

“ રક્ષમણી બહેન ! આજે તો શાળા બંધ છે. એટલે તમોએ નાહક ફેરો ખાધો. ”

“ પણ તમો અહીં છો ને ! તો મારો ફેરો છેક ફેંકટ ન જાય ! ” એમ ઉત્તર દેતાં દેતાં તેણે ઓરડીમાં પ્રવેશ કર્યો. મેં એને ‘ આવો ’ એટલા શબ્દ પુરતોએ આવકાર ન દીધો તે માટે હું પરતાયો.

“ મારા સરખું કામકાજ હોય તો ખુશીથી પ્રમાવો ” મારા ઉત્તરનો કંઈ પણ જવાબ આપે તે અગાઉ રક્ષમણી મારી પથારીની સામેજ જમીન ઉપર બેસી ગઇ. ‘ બેસો ’ એટલો વિવેક પણ મારાથી ન થયો ! અરેરે ! મારું હૃદય કેટલું બધું નિષ્કુર અને વિવેકહીન ! પણ હવે ત્રીજી ભુલ થવા ન દીધી. મેં તરતજ મારી પથારી નીચેથી એક સાદી કાઠીને તેને બેસવા આપી.

રક્ષમણી કેટલીક પળ ઝૂંબાન રહી એના ધાસોધાસ, નેત્રનો ચમત્કાર, અને કપોલ ઉપર પડતા શેરડામાં કંઈક બેઠ હતો તે સમજવાને માટે વિવેકહીન (અને રસહીન પણ ખરું) હૃદય તે વખતે તો ખરેખર અચક્ત્ત હતું.

મેં પૂછ્યું “ તમારે માઈ શું કામ છે ! ”

“ મારે માત્ર આપ પાસે એક શંકા સમાધાન મેળવવું છે. ધણુ વખતથી હું એ પુછવાનો વિચાર કરતી હતી, પણ પ્રસંગ મળ્યો ન હોતો. ”

“ એવી તે શી શંકા છે કે જેના સમાધાન માટે તમે મારી પાસે આવવું યોગ્ય ધાયું ? ”

“ એ તો જેવી વિદ્યા તેવા ગુરૂ ! ”

“ એટલે ? ” મેં આશ્ચર્યથી પુછ્યું.

“ એટલે ... એમ કે ... હું ધારું છું કે મારી શંકાનું સમાધાન તમે કરી શકશો. ” રૂક્મણી આગળ શું બોલે છે તે સાંભળવા હું અધીરો બન્યો.

તેણે મુઠ્ઠા સાદે શરૂ કર્યું “ મારી એક મૂખી કુમારિકા સંસાર યાત્રાની કંઈક સમજણી થયે એક યુવકને વરવા ઇચ્છા રાખતી હતી. તેની ઇચ્છાને આધીન થઈને તેના પિતાએ તે યુવકની વિવાહ માટે માંગણી કરી. યુવક તો આ વિષયમાં તટસ્થ હતોજ એમ અમે ધારીયે છીયે. પણ કરતા કારવતા તેના પિતા હતા. તેણે ઇચ્છાના વિષયમાં ખાસ વિચારવું જેવા પ્રયત્નોનો વિચાર નહિ કરતાં એક વેપારી પ્રમત્તની એટલે પૈસાની દ્રષ્ટિથી આ માંગણીનો અનાદર કર્યો; એટલુંજ નહિ પણ એ કુમારિકાને પિતાને ઉદ્ધત ઉત્તર દીધો. કુમારિકાએ આ યુવકને નિરખેલો, તેના વિષે કંઈ જાણેલું ખરું, અને તેને પસંદ પણ કરેલો, એટલે મનથી તો તે તેને વરી ચુક્યા જેવીજ હતી. તેના પિતાએ અન્ય સ્થળે તેનાં ઇચ્છા કરવા ઇચ્છા દર્શાવી ત્યારે તેણે એકખી ના પાડી અને વરવું તો એજ યુવકને વરવું એવી પ્રતિજ્ઞા કરી.....”.

રૂક્મણીના આ શબ્દો સાંભળી હું તો આબોજ બન્યો. આ વાતનું યુવક તે જાણે હુંજ ન હોંઉં ! અરે, પણ ‘ જાણે ’ શા માટે ! આ મારીજ વાત કેમ ન હોય, અને પેલી કુમારિકા પૈસા મકનજી માસ્તરની પુત્રી તો ન હોય ? મારા દીલમાં સહજ સંદેહ ઉપજ્યો. એના નિરાકરણ

માટે મેં મારા મનમાં કંઈ કંઈ થતા અગમ્ય ગમરાટને સમાવી પૂછ્યું “ પછુ એ યુવકે તો ખીજે ક્યાંક લગ્ન કર્યાં હશે. તો પછી એ કુમારિકાની પ્રતિજ્ઞા વ્યર્થ છે. ”

“ એ યુવકે લગ્ન કર્યું કે કેમ તે ખબર નથી, પણ આ કુમારિકાએ હવે શું કરવું તેનો નિર્ણય હું તમારી પાસે માગવા આવી છું. ”

“ મારા વિચાર પ્રમાણે તો એણે અહ્યર્થવ્રત લઈ દેશસેવા કરવી. સંસારનો ખટાટોપ છોડી દેશસેવાના કામમાં પડવું શું ખોટું ? સંસારની ઉપાધિઓ કરતાં આ દેશસેવાનું કાર્ય સહેલું છે. ”

“ તમે સંસારની ઉપાધિથી દુર થવા માટેજ દેશસેવાનું સહેલું કામ કરવા કહો છો, નહિ કે પરમાર્થ દ્રષ્ટિથી અથવા દેશના દુઃખથી. ખરેખર ! સંતપ્ત થવાથી, એ તો પુરો સ્વાર્થ થયો, અને ખરેખરી નબળાઈ કહેવાય. છતાં તમે કહો છો તેમ નિરાશામાંથી કે નિર્ભયતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં દેશભક્તિ કે વૈરાગ્ય શુભ પરિણામી કેમ નિવડશે ? શું તે કુમારિકાને પિતાની આશાની કળીઓ કરમાવી નાંખનાર પેલા યુવકનું વર્તન, તેના પિતાની વ્યાપારી નીતિ, અને સમાજની ખોટી પ્રતિષ્ઠા ઉપર ક્રોધ તિરસ્કાર કે વૈરભાવ ન ઉપજે ? તેના પિતાના કશા વાંક વિના સંસારીઓને અને સંસારની રૂઢીઓને તેની આશાઓ આમ છિન્નભિન્ન કરવાનો શો અધિકાર ? અને આવી ભગ્ન હૃદયની સ્થિતિમાં દેશભક્તિની ધગશ તેનામાં ક્યાંથી આવે ? અને એવી ધગશ કે સેવાની સાગણી ન હોય, તો દેશ-સેવક થવાથીએ કેને સાબ થવાનો હતો ? ”

રૂક્મણીના આ દલીલ ભયાં ઉતરતો મારાથી પ્રત્યુત્તર ન દેવાયો. દેશભક્તિનો મારો ઉપદેશ વ્યર્થ ગયો. અરે ઉલટો સ્વાર્થ અને નિર્ભયતા દર્શક ઠયો. અને ખરેખર દીલની નબળાઈના પરિણામેજ મારાથી આવે. ઉત્તર સહજ દેવાઈ જવાયો હતો. મને કોઈ ઉપયુક્ત દલીલ નહી નહિ એટલી મારા હૃદયમાં દેશસેવાનો સાગણીની ઉણપ હતી એમ મને સહજ સાગી આવ્યું.

પણ આ ચર્ચાએ જુદુ રૂપ લીધું એટલે હું સ્વાભાવિક ‘ રૂક્મણી ’ અથવા ‘ પેલી કુમારિકા ’ કોણ હશે અને પેલો યુવક તે હું કે કોણ એ

વાત બૂલીજ ગયો. અને આ એક સામાન્ય વાદવિવાદ થતો હોય અને પ્રતિપક્ષીની દલીલના સામા મુદ્દા ન મળતા હોય ત્યારે જેમ પ્રાચે તેમ જવાબ દેવાય તેવી રીતે મેં ઉત્તર દીધો. “તો પછી એ કુમારિકાએ પોતાનો મનોભાવ પેલા યુવકને જો તે હજી કુંવારો હોય તો જણાવી તેનું મન જીતી લેવું તે સિવાય ખીજો માર્ગ દેખાતો નથી.”

“મેં એજ રસ્તો ગ્રહણ કર્યો છે, અને તે માટેજ હું અહીં આપની સમક્ષ આવી છું.” રૂક્મણીના આ વચને મને એકદમ જનગૃત કર્યો. અધા બેદર્નું સ્ટ્રોટન થઇ ગયું. પેલી કુમારિકા તેજ આ રૂક્મણી, અને પેલો યુવક તો હુંજ પોતે. મારો બેદરકાર ઉત્તર મનેજ ભારે પડ્યો. મારે હવે સાવધ થઇ ચોક્કસ જવાબ દીધા વિના છુટકો ન હતો.

“તમે અત્યાર સુધી અધી વાર્તા બેદખરી રીતે કરી મારી પરીક્ષા લીધી. હું માનું છું કે તમારી પરીક્ષામાં હું પાસ નહિં જ થાઉં. હું હવે અધું સમજી ગયો. તમે પેલા મકનજીભાઇ માસ્તરનાં પુત્રી થાઓ અરં ને? રૂક્મણી ! તમે કહ્યું તે અધું સત્ય છે. એમાં મારા પિતાજીનો, જે જ્ઞાતિમાં અને જે રૂઢીબદ્ધ સમાજમાં એ ઉછરેલા તે જ્ઞાતિનો, તમા સમાજનો, તથા તેના સિત સિવાજીનો દોષ છે જ. હું જે કે એક રીતે નિર્દોષ છું, પણ તમે જે બળનું દર્શન કરાવ્યું તેટલું બળ મારામાં નહોતું ને નથી જ. એટલે હું ખામીવાળો. હું તમને ઓળખતો ન હતો. આપણી જ્ઞાતિમાં તમારા જેવું છુપું રત્ન હશે એ પણ જાણતો ન હતો. અને જાણ્યું હત તો પણ તમારા જેવું રત્ન મારા જેવાનાં ભાગ્યમાં હોય એ અસંભવિત જ માન્યું હોત. સત્ય કહું તો પરણવાને ખાતર જ બહુનાર, બહુવવાનું ભારે પડતાં દેશસેવામાં પડનાર એવો હું તમારાં જેવાં રત્નને લાયક કયાંથી નીવડું !” મેં સરળ દિલથી મારી સ્થિતિ વ્યક્ત કરી દીધી.

“તમે મને નહોતા ઓળખતા એ ખરું; પણ હું તમને કંઈક ઓળખતી હતી, અને તમારો વિશેષ પરિચય લેવા જ આ આશ્રમમાં આવી હતી. એક શુદ્ધ સરળ સ્ત્રીહૃદય જેમ પરીક્ષા કરી શકે તેમ મેં તમારી પરીક્ષા કરી, તમને પાસ કર્યા હતા, ધન્યામમાં મારું હૃદય અધું હતું. હવે તમારે તે સ્વીકારી લેવાનું આજી છે. તમે નિર્દોષ અને તટસ્થ

છો. માટે જ તમારે ચરણે મારો સ્નેહ-નૈવેદ્ય ધરવા આવી છું. અને હવે તો તમે મને ઝોળખશો જ.”

“રૂઢમણી ! આમ ગાંડી જેવી માં થા. હું જો કે શુદ્ધ દેશમકિતની ધગશથી અહીં આવ્યો ન હતો તે ખરું, પણ મને ખાદીપ્રચાર ઇલાહિ કાર્ય દ્વારા દેશસેવાની લગની લાગી છે. અને તેથી હું સંસારની ઉપાધિમાં પ્રવવા ઇચ્છતો નથી. હિંદનાં હજારો ગરીબોનાં અંગ ઢાંકવાનાં છે, અને હજારો ભૂખે મરતાંના પેટના ખાડા પૂરવાના છે.”

“સંસારમાં રહીને એ દેશસેવાનાં શુભ અને પરોકારી કામો નહિં થાય ?”

“ક્યાંથી થાય ? સંસારની ઉપાધિઓ ક્યાં ઝોળી છે કે ત્યાં દેશસેવાને અવકાશ હોય ?”

“સંસારની ઉપાધિઓ તમને ભારે પડતી હોય તો દેશની ઉપાધિઓ તમે કેવી રીતે દૂર કરી શકવાના ? દરેક સંસારીઓ પોતાપોતાનાં સ્વપરાક્રમ ને સ્વેચ્છાથી પ્રયત્ન કરે તો દેશનું દળદર વહેલું શીટ એમ માઈ માનવું છે. તમે બહુ તો ભાષણ આપશો, કોઈની પાસે જઇને બે વાત સમજાવશો. થોડીક ખાદી વણશો, તેથી તમે કેટલાંકનાં અંગ ઢાંકવાના, અને કેટલાંના પેટના ખાડા પૂરી શકવાના ? તમારો એ એકચક્રીય રથ કોઈ દિવસ નહિં ચાલે. તમે એકલા લોકોને રેંટીયો કાંતવા કે સ્વદેશસેવાનાં બીજાં કામ કરવા ઉપદેશો, તેનાં કરતાં આપણે બન્ને એ ઉપદેશને પ્રત્યક્ષ અમલમાં મૂકી ઉપદેશ કરશું તો હું ધારું છું કે ખાદીપ્રચાર વધારે થશે. ખાદી એ સ્વાશ્રયનું ચિહ્ન છે. ગૃહસ્થાશ્રમ એ પણ સ્વાશ્રય જ છે. એ ઉભય સ્વાશ્રયનો માર્ગ ગ્રહણ કરતાં આપણાં કુટુંબનો ભાર તો દેશને ઝોળી થશે જ. સંસાર પણ એક વણાટશાળા જ છે. દાંપત્યજીવન પણ એક વણાટશાળા જ છે. જાત જાતનાં સુતરો (સૂત્રો) ના વણાટાણા ઝોળવાના છે. ગૂંચવાયલા સૂત્રોનો ઉકેલ કરવાનો છે. દાંપત્યજીવનનાં સૂત્રો તમે ઉકેલી નહિં શકો તો દેશનાં વધુ ગૂંચવાયલાં સૂત્રોનો ઉકેલ તમે કેમ કરી શકશો ? માટે જ હું કહું છું કે આપણે એકને બદલે બે વણાટશાળા ચલાવીશું. હું રેંટીઓ કાંપીશ, અને ગૂંચવાયલા સૂતરનો

ઉકેલ કરીશ. તમે વાણાતાણા ગોઠવી શાળ પર બેસજો. તમારી ખાદીમાં હું રનેહ—રસની કાંજ પૂરીશ. એ રીતે આપણે ખાદી પ્રચાર કરીશું. તમારી ખાદી પ્રચારની ભગનીને હું મંદ નહિ કરીશ પણ તેને હમેશ સતેજ રાખીશ, એ મારી પહેલી પ્રતિજ્ઞા પછી કંઈ ?”

રૂક્મણી મંદહાસ્ય કરી આતુર નયને મારા તરફ જોઈ રહી.

રૂક્મણીના આ વાક્યાતુર્યથી હું મ્હાત થયો. મને લાઠ્યું કે આટલીથી કુમારિકામાં આટલી બધી ચતુરાઈ અને બુદ્ધિ ક્યાંથી ? જાણે કેાંઈએ પાઠ ભણાવીને જ મોકલી હોય ને ? હું તો જાપરા વ્યામોહમાં પડયો. રૂક્મણીને જવાબ શો દેવો ? મેં જ્યું કે રૂક્મણી કહે છે તેમ ચાવતજીવન અદ્વયય પાળી સ્વેદસેવાનું મત લેવું મારા જેવાને માટે મિથ્યા દંભ અને નિષ્ફળ પ્રયત્ન હતો. કૌટુંબિક કે આહસ્થયધર્મ સફળતાથી અદા કર્યા વિના સ્વદેશસેવાનો ધર્મ મારે માટે વ્યર્થ હતો. દેશને એક રીતે તો હું ભારરૂપ આહિં એમ જ હતું. તો પછી દાંપલધર્મ અંગીકાર કરી યથાવિધિ શ્રુતધર્મ પાળી, અને પછી સ્વદેશસેવા કરવી સારી. અને એ ફરજ બળવતાં બળવતાં એનો ત્યાગ કરવાની આવશ્યકતા જણાય તો ત્યારે એ ત્યાગ સહેલો નહિં તોપણ સફળ થવાનો સંભવ ખરો જ. આ વિચાર મારા મગજમાં તત્કાળ પ્રવેશ પામ્યા. પણ હજી રનેહરસનો સ્વાદ હું પચાવી શક્યો ન હતો. અને તેથી મારૂં હૃદય હજી તરબોળ થયું ન હતું. હું મારા મનથી રૂક્મણી આગળ લૂપ્પો દેખાતો હતો; પણ તે તો મને રસપૂર્ણ રસરાજ માનતી હતી, એમ તેનાં વાણીપ્રવાહ અને નયનોના અમકારથી સમજાતું હતું.

પણ મારે શો જવાબ દેવો તે હું હજી નકી કરી શક્યો નહિં. હું ન “હા” કહી શક્યો, કે નહિં “ના” કહેવાની હિંમત ચાલી. હું તો કેટલીક પણ નિઃશબ્દ બેસી રહ્યો. રૂક્મણી પણ અવાક બેસી રહી. પણ તેના ગાલ પરના શેરડા, તેના અધિરા ઘાસોઘાસ, અને આંખોમાં ભગ્નની કાંઈક છાયા ધત્યાદિ કેટલાંક બાલ્ય ચિન્હો તેનાં હૃદયની સ્થિતિ મુચવતાં હતાં. તે મારા ઉત્તરની અધિરાઈથી રાહ જોઈ રહી હતી. આ સર્વ નિરૂપતાં મનન

કરતાં મારા હૃદયમાં કંઈક રસ સંચાર થવા લાગ્યો. આ સામે એટલી રનેહમથી સૂતિને હું તો હૃદયથી :વંદન કરી રહ્યો. પણ એને એમ અધીર ક્યાં સુધી રાખવી ? મેં આખરે ઉત્તર શોધી કાઢ્યો “ ઠીક, પેલી સખીને કહેજે કે તેનો મનોમય યુવક તેના હૃદયને નિરાશ નહિં કરે એમ હું પ્રયત્ન કરીશ.” મારાથી સહજ હસાઇ જવાયું. રૂક્મણીએ પણ રનેહપૂર્ણ મંદ મંદ હાસ્યથી જ ઉત્તર દીધો; અને જાણે તેના દિલનો બાર ઝાંછો થઇ ગયો હોય એમ એક ઉડો નિઃશ્વાસ નાંખી તરત ઉઠી હરણીની પેઠે ત્વરિત ગતિથી ગુપચૂપ મારી ઝોરડીમાંથી ચાલી ગઇ.

આખરે રૂક્મણીની પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થઇ. અમારાં લગ્ન કોઇ જાતના લૌકિક આચાર કે દૃષ્ટવ્યા વિનાં ફક્ત ધાર્મિક ક્રિયાથી થયાં. કોઇ પક્ષને ઝાઝું ખર્ચ થયું નહિં. વણાટજાળામાં અમો એઉએ અમારાં લગ્નનાં કપડાં હાથે વણીને તૈયાર કર્યાં હતાં. એટલે અમે સ્વાશ્રયનો પાઠ લગ્નના મંગળાચરણમાંથી જ શરૂ કર્યો હતો. રૂક્મણીનાં માથાપનાં આનંદનો પાર ન હતો. કારણ કે તેમને તો ઇચ્છેલો જમાઇ પ્રાપ્ત થયો, અને કોઇ જાતનું અયોગ્ય ખર્ચ પણ થયું નહિં.

પણ મારા પિતાશ્રીની સ્થિતિ જુદી હતી. લોકમાં જ્યારે અમારાં આ ગાંધર્વલગ્નની વાતો ચર્ચાવા લાગી. અને કોઇ ટીખણીઓરે મારા પિતાશ્રીને જઇને કહ્યું કે “ધેલા કાકા ! પેલા મકનજી મારતરની છે.કરી “કંકુ ને કન્યા”એ પરણી ગઇ તે જાણ્યું કે ?” ત્યારે મારા પિતાશ્રીને પિતો બહુજ ઉછળી રહ્યો હતો એવી મને ખબર થઇ. એટલે હું લગ્ન અગાઉ તેમની કને જઇ અંધી વિગત કહેવાની હિંમત કરી શક્યો નહિં. પણ જ્યારે મારાં લગ્ન થઇ ગયાં, એટલે હવે તેમનો કોઇ નકમો હતો એમ તેમને જણાયું. અને હવે જમાનો બદલાતો ચાલ્યો છે એટલે જુની આંખે નવાં કૌતુક જોવામાં આવવાનાં જ એવી પણ તેમને ખાત્રી થવાથી તેઓ શાંત થયા હતા. અમો ઘેર આવીએ એમ ઇચ્છતા હતા એવી ખબર મને મળી હતી છતાં તેમનો આગળનો સ્વભાવ જોતાં મારી હિંમત ચાલી નહિં; પણ રૂક્મણીએ મને પ્રોત્સાહન આપ્યું અને કહ્યું કે “લગ્ન પછી પિતાશ્રીને પ્રથમ પાથે લાગવું એ અપણો મુખ્ય ધર્મ છે. અને તે

આપણે હિંમતથી પળવો જોઈએ.” અમો તો હિંમત કરી મારે ઘેર ગયાં. પિતાશ્રી આરામપુરશીમાં આડા પડ્યા હતા, ત્યાં હું અને રૂક્મણી સામે જઈ ઉભાં. માઈ મન પિતાશ્રીને વંદન કરતાં બંધીતું હતું. પણ રૂક્મણીએ તો તેમને નમન કરી તેમનાં ચરણરૂપર્શ કરી યોલી “પિતાશ્રી ! આપને આજક આપનો અમર આશીર્વાદ માંગે છે.” મેં પણ તરત જ પિતાશ્રીને થગે લાગી ગદ્ગદ કણ્ઠે યાચના કરી “પિતાશ્રી ! આપનો આશીર્વાદ ઈચ્છું છું. અને મારો વાંક દરગુજર કરી ક્ષમા આપવા માંગણી કરું છું.”

પિતાશ્રીની આંખોમાં તરત આણું આવી ગયાં. અને પુરશીમાંથી એકા થઈ અમારા એકિના માથા પર હાથ મૂકી આશીર્વાદ દીધા કે “દીકરાં ! દીધાંયુઃ થજો, અને મારો વંશવૃક્ષ ખુબ ક્ષાલજો.”

આ આશીર્વાદ વચનથી મારા દાહનો બધો જીવ એકદમ ભાગી ગયો. તેમનો પૈસાનો લોભ હવે ક્ષીણ થયેલો દેખાયો અને પોતાના એકના એક પુત્રને વિવાહિત થયેલ જોવાની તેમની કેટલાએ કાળની ઇચ્છા ફરીબૂત થયેલી જોતાં તેમને અત્યાનંદ થયો. કહેવત છે કે “વારેલા ન વળે તે હારેલા વળે” તે ખોટી નથી.

અમે અમારા ગ્રહમાં સ્વસ્થ થયાં. અમે અમારું કાંતવા વણવાનું કાર્ય અમારા ગ્રહસ્થાત્રમના ખીજા વ્યવસાય સાથે ચાલુ રાખ્યું. એ કાર્યને અમે અમારા ગ્રહસ્થાત્રમના ખીજાં કાર્યો સાથે એકત્રિત કરી દીધું હતું એમ કહીએ તો અતિશયોકિત નથી. અમારું જોઈને-દેખા દેખીના નિયમે-આગુઆગુનાં ખીજાં ધણાં કુટુંબોએ પોતાના ઘરમાં કાંતવા વણવાનું શરૂ કરી દીધું. આ પ્રમાણે રૂક્મણીના વચનો સિદ્ધ થતાં દેખાયાં.

કૃષીઆમાંનાં ધણાંખરાં લોકો રોજ કાંતવા વણવાને લગતી બાબત વિશે કંઈને કંઈ પૂછવા અમારે ઘેર આવતાં. રૂક્મણીની સખીએ ધણી-ખરી તો નવરાશની વખતે અમારે ઘેરજ આવી રેંટીએ કાંતતી, સાથે વાતો ચલાવતી અને ગીતો ગાતી. આમ અમારું ઘર એક નાની સરખી વણાટશાળાજ થઈ રહ્યું.

મારા પિતાશ્રીની અવસ્થા જર્જરિત થવા આવી હતી અને તેથી હવે તેમનાથી ગૃહવ્યવસ્થાને તેમજ ગામડાની અમારી ખેતીનાડીને અદોષસ્ત અષ્ટ શકતો ન હતો. એટલે એ કામગીરી મારે માથે આવી પડી. હું બ્યારે ખેતીના કામ પ્રસંગે ગામડે જતો ત્યારે મારે કામસર એ પાંચ દીવસ ત્યાં રહેવું પડતું હતું. રૂઢમણી ધણી વખત મારી સાથે ગામડે આવતી. તેમ કરવાનો તેનો ઉદ્દેશ ગામડાંમાં ખેડુનોના ઘેર રેંટીઓ અને શાળ દાખલ કરવાનો હતો. તેની આ પ્રેરણાથી અમે ખેડુતોને રેંટીઆ તથા શાળો પુરાં પાડતાં અને તેનો લાભ સમજવી કાંતવા વજુવાનું શીખવી અનાજની સાથે વસ્ત્ર પ્રાપ્તિ માટે પણ તેમને સ્વાશ્રયી થવાનો માર્ગ બતાવતાં.

આમ યથાર્થકૃત અમે ખાદી પ્રચારનું કાર્ય કરતાં અને રૂઢમણીના અપ્પેામાં કહું તો અમારા ગૃહસ્થાશ્રમના સૂત્રોનો ઉદ્દેશ કરી તેનાં વાણ્યતાણા પણ સાથે સાથે નિયમપૂર્વક ગોઠવતાં. રૂઢમણી તેમાં સ્નેહ-રસની કાંજ પાતી અને અમારી ગૃહસ્થાશ્રમની ખાદી સંપૂર્ણ સુખકારક વણાતી.

ગૃહસ્થાશ્રમની પ્રવૃત્તિ સાથે દેશસેવાની થોડી ધણી બાહ્યપ્રવૃત્તિ કૃટલી બધી સુખકર છે એનો મને ખરેખરો અનુભવ હવેજ થયો. જ્યેને દેશસેવા કે લોકસેવા કરવીજ હોય તેને ગૃહસ્થાશ્રમ કોષ્ટ રીતે બાધકારક નથી. હા, સ્નેહ અને પ્રેરણાની દેવી તેની પીઠ પાછળ હોવી જોઈએ. નહિ તો ગૃહસ્થાશ્રમે નહીં નબે, અને લોક કલ્યાણની તો પછી વાત ક્યાંથી! પુર્વના તેમજ હાલના ધણા દેશનાયકોની પીઠ પાછળ તેમનાં સારથી રૂપે સ્નેહ અને પ્રેરણા દેવીઓ હતી, અને છે. અને એ દેવીઓનાં સારથીપણાંથી જ તેઓ આત્યુત્તમ કામ કરી શક્યા છે. પણ જો એવા સારથીમાં સ્નેહ અને પ્રેરણાનું પ્રાબલ્ય નહિં હોય, પણ તેનો આભાસ માત્ર જ હોય તો ગૃહસ્થાશ્રમકોષ્ટ રીતે લોકકલ્યાણકર નહિં થાય. પણ ઉલટું સ્વાર્થ એનખાજી અને તાજજી અનેક ઉપાધિઓમાં જ જકડાઈ રહેવાય. એવાં 'સ્નેહ અને પ્રેરણા'—હિન ગૃહસ્થાશ્રમીઓ જ કહી શકે કે તેમને સંસારની ઉપાધિમાં દેશ કે લોકસેવા માટે અવકાશ નથી.

હું આવા વિચારમાં મગ્ન બની મારા ધરની અગાશીમાં એક ચાંદની રાતે વાળુ કરીને નિરાંતે આડો પડયો હતો; તે વખતે રૂક્મણી પોતાના કામથી પરવારીને મારી પાછળ આવી ગુપચૂપ ઊભી. અને સ્નેહપૂર્વક પોતાના કોમળ કરપલ્લવથી મારી આંખો દબાવી રહી. મેં આ હસ્તસ્પર્શના આહ્લાદનો પ્રેમપૂર્વક અનુભવ લીધો પણ હું કશુંએ બોલ્યો નહિં. આખરે રૂક્મણી વ્યક્ત થઇ બોલી કે:—

● “શા વિચારમાં પડ્યા છો ! સંસારની ઉપાધિથી કંટાળ્યા તો નથી ને ?”

મેં રૂક્મણીનો હાથ પકડી નેને મારી પાસે બેસાડી ઉત્તર લીધો કે “બહાલી ! જ્યાં તારા જોવી સારથી હોય, ત્યાં સંસારનો રથ અટકી પડવાનો કાંઈ પણ સંભવ નથી, તો પછી નેના પર કંટાળો તો આવે જ ક્યાંથી ! હું હમણાં એવી સારથી રૂપ સ્નેહ અને પ્રેરણાની દેવીએનો જ વિચાર કરતો હતો. રૂક્મણી ! તું પણ મારી સ્નેહ અને પ્રેરણાની દેવી જ છો. જ્યાં સુધી તારા હૃદયનો પ્રેમનો ઝરો અને પ્રેરણાનો બંધાર ખાલી ન થાય ત્યાં સુધી આપણે સંસાર સદા સુખી અને વૃદ્ધિમત રહેશે. રૂક્મણી ! ખાસ ધન્યવાદ તો તારાં માતાપિતાને ધટે છે, કારણ કે તેમણે પોતાની પુત્રીને સારી કેળવણી આપી એક આદર્શ ગૃહિણીને યોગ્ય બનાવી. બધી કન્યાઓનાં માબાપ એવાં હોય તો કેવું ! વળી તું મને પ્રાપ્ત થઇ તે આ બધા ખાદોના જ પ્રતાપ છે હાં ! ને ભુલીશ નહિં. તું અને તારી સાથેના મારો સુખી અને સંતોષી સંસાર એ મારે મન તો “ખાદોની પ્રસાદો” જ છે. જો હું સ્વયંસેવક ન થાત તો મને મારા પિતાશ્રી પોતાનો મરણ પ્રમાણે ગમે ત્યાં પરણાવી દેત, તેથી પિતાજીની એક વાંછના ફલીભૂત થાત પણ તેના ફળમાં મારે નસીએ કુટુંબ-કલેશ, ધસુરપક્ષ સાથેના અનેક ઠંઠા, અને પરિણામે દુઃખી અસંતોષી અને સ્નેહશૂન્ય સંસાર રહેત. વળી સ્વયંસેવક થઇને આશ્રમમાં ન દાખલ થાત તો તારો અને મારો પરિચય પણ ક્યાંથી થાત !”

“ અને મેં તમને સ્નેહ રસના કુંઠડા ન પાયા હતા તો ? ”
 રૂક્મણી સ્નેહના અભિયન પૂર્વક બોલી.

“ ખરેખર, અશ્વિન આગળ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ભગવદગીતા ગાઈને
 તેને જ્યેષ્ઠ યુદ્ધ ધર્મમાં પ્રેર્યાં, તેમ તે' મારી આગળ સ્નેહગીતા ગાઈ
 મને દાંપત્ય ધર્મમાં પ્રેર્યાં. અને મેં પણ એજ શ્રીકૃષ્ણની પેઠે ' રૂક્મણી
 હરણુ ' કયું. કેમ ખરું કે નહિ ? ” મેં પ્રત્યુત્તર દીધાં.

“ મારું હરણુ તમે કયું ? નહિ. નહિ, એ તો સાવ ખોટું. ખરું પુણ્ય.
 તો મેં તમારું હરણુ કયું છે : ” અમે એક હસ્યાં અને.....

ત્યારે વાચકવર્ગ તમે કેમ કહેશો કે મેં રૂક્મણીનું હરણુ કયું. કે
 રૂક્મણીએ મારું હરણુ કયું ? ઇતિ એમ્

બલિદાન.

જ્ય તમે વજીરામની દીકરી માટે સાત હજાર દેવા તે તૈયાર હતા ને ! તો પછી આ ભવાન ભટ્ટની ભાણી સાટે દશ હજાર દેવા શું યોગ્ય ! પેલી છોકરી અગીઆર વર્ષની છે. બહુ તો આરની હશે ! પણ આ તો પુરા પંદર વર્ષની છે. દેખાવડી પણ સારી છે. અને તે આભ્યેથી તમારું ઘર શોભશે અને ચાલશે પણ ખરું. સમજ્યાને, નરભેરાભાઈ !”

“પણ દશ હજાર તો વધારે પડે લખુભટ્ટ ! કંઈએ યોગ્યું ન થાય ?”

“હવે એમાં કાંઈ યોગ્યું વધતું થાય એમ નથી. આ તો મારે ને તમારે ગાઠો સંબંધ અને પછે ભવાન ભટ્ટ જોડે પણ કંઈક સંબંધ એટલે આટલી હદે લાભ્યો. સમજ્યાને ! બાકી ભટ્ટ તો આરની અંદર પણ મૂકવાજ ના પાડતા હતા. તમારી લગભગ પીરતાળીશ વર્ષની ઉંમર, અને છોકરીની પંદર વર્ષની વય જોતાં આ એકડા પર ચાર મીડાં બહુ નથી. સમજ્યાને ! જતાં તમારું બહુ દખાણુ છે તો હું આપણા સંબંધને લીધે ફક્ત એકજ હજાર લખશ. બાકી આ કામ એટલાથી ન પતે. સમજ્યાને ? તમે સાંભળ્યું તો હશે કે પેલા લોભીરામ ત્રવાડીએ પોતાની નવ વર્ષની દીકરીના પેલા કૃપણુશંકર પંડ્યા પાસેથી રૂપિઆ ચાર હજાર લીધા, અને ત્રણથી ચાર હજાર દલાલીઆઓએ ખાધા હશે તે તો ગુલા. તે જોતાં આ સાડું સારામાં સધાય છે. સમજ્યાને ? વળી ભવાન ભટ્ટ તમારો આગલો પાછલો ઇતિહાસ નથી જાણુતા. નહિ તો એનોએ બરોસો નહિ ! મારે બહુ અવેણું નહિ કરતાં કયુલ લખ જોએને મારા ભાઈ !”

લખમીરામ ઢીકું લખુ ભટે મુક્તિસર દખાણુ કર્યું.

“મારી ના ક્યાં છે ! તમારા જેવા મિત્ર છે તો મારું કામ સીધું થતરે છે.”

“ત્યારે મને હભણું જ હજાર રૂપિઆ આપો. તેમાંથી પાંચ હજાર

હું ભટ્ટને આપું એટલે લગ્નની તૈયારી કરવાનો આરંભ થાય; સમ-
ન્યાને.” લખમીરામે માંગણી કરી.

નરભેરામ ઉડ્યો, અને પોતાની જનોઇએ બાંધેલી ચાવી હાથમાં
લઇ ક્યાટ ઉઠાડી તેમાંથી એક નોટનો ચોંટો લઇ આપ્યો. રૂપિઆ
છ હજાર લખમીરામને ગણી આપ્યા. લખમીરામ તે લઇ જો ગોપાળ
કહી ચાલતો થયો.

આમ એક નિર્દોષ બાળાના વિક્રમનું સાદું થયું. નરભેરામ ત્યાંથી
હીઠી પોતાનો ક્યાટ બંધ કરી આવ્યો; અને કંઈ વિચાર કરતો આમ
તેમ ફેરા ફરવા લાગ્યો. ધડીકમાં ઉંચે જોતો, ધડીકમાં નીચે જોતો.
સાટાના ખીયાનાના રૂપિઆ દીધા પછી તેનું મન કોઇ વિચાર વમળમાં
પડ્યું. પણ તે પોતાની મનની સ્થિતિ બરાબર સમજી શક્યો નહિ.
એટલામાં તેની દષ્ટિ દીવાલ પર લટકતા એક ફોટા ઉપર ગઈ. તે ફોટા
તરફ તે કેટલીક પણ અનિમિષ દષ્ટિથી જોઈ રહ્યો. તેની આંખમાં
જળજળાયાં આવ્યાં. પછી તેની દષ્ટિ પાસેની એક ખીજી છબી પર પડી.
તરતજ તેનાં અશ્રુઓ સુકાઈ ગયાં. તેની આંખો કોષ્ઠથી લાકડોળ બની,
તે આ ખીજી છબી તરફ કંઈક તિરસ્કાર દષ્ટિથી જોઈ રહ્યો. આમ
તેના દીલમાં વિરોધાત્મક લાગણીઓ ઉત્પન્ન કરનાર આ એકે છબીઓ
કોની હશે? એ જાણવા માટે એ છબી તરફ દષ્ટિ કરનાર નરભેરામ માઈન ।
પૂર્વ ઇતિહાસ તરફ આપણે નજર નાખવી પડશે.

(૨)

શીલા નદીના કિનારા પર આવેલા ચંડપુર નામના એક સાધારણ
કસબામાં નરભેરામ રહેતો હતો. તે જ્ઞાતિએ બ્રાહ્મણ હતો. એની
વય હાલ લગભગ પીસ્તાળીશની હશે. એના પૂર્વજે એને માટે યજ્ઞમાન-
વૃત્તિ ઉપરાંત સારા નખળા અનેક પ્રકારના ધંધા કરી સારો પૈસો
સુકી ગયા હતા. અને એ પણ અનેક પ્રકારના આડા અવળા રસ્તે
એ પૈસાનો ઉપયોગ કરી પિતૃ ઋણમાંથી મુક્તિ મેળવતો હતો.
નરભેરામે યજ્ઞમાનવૃત્તિ સાચવી રાખવાના કારણે કર્મકાંડી

આહ્વાણને યોગ્ય વિદ્યા મેળવી હતી, તેમજ એક 'ગોર' તરીકે તેની સારી પ્રતિષ્ઠા હતી, છતાં નાનાવિધના દુર્ગુણોમાં પરવાને નરભેરામ જરાયે ખંચાતો નહિ. પરંતુ એ કર્મો બહુધા આહ્વાણપણના પ્રમાણપત્રથી અને એની રૂદ્રાક્ષની માળા અને ચંદનના લેપથી ઠંકાયેલાં રહેતાં.

એની રથ—૨૭ વર્ષની ઉમરે એનાં લગ્ન થયાં હતાં. એની સ્ત્રી રૂપાળી, સુશીલ તથા સદ્ગુણી હતી. છતાં તેના ઉપર એને ખીલકુલ પ્રેમ ભાવ ન હતો. સ્વછંદી દ્વેષમાં શુદ્ધ પ્રેમને સ્થાન ક્યાંથી હોય ?

નરભેરામે વાક્યાતુર્થ, અષ્ટમ પદ્યમ સમન્વરી દેવાની શક્તિ, ન્યોતિપ વિદ્યા જાણવાનો ઢોંગ, ઇત્યાદિ ઠીક કેળવ્યાં હતાં; અને આ બધી શક્તિના પ્રતાપે ભોળી સ્ત્રીએને ડગવાનો ઠીક લાગ મળતો. એટલુંજ નહિ પણ પ્રસંગ મળ્યે તેમનાં વિત્ત હરણની સાથે શીયળની પણ લુંટ ચલાવતો. આમ કેટલોક સમય સુધી ચાલ્યું.

એની સ્ત્રી સવિતા એક સાધવી અને પતિપરાયણ સ્ત્રી હતી. તેને પોતાના પતિના દુર્ગુણો જ્ઞાત હતા. પણ જ્યાં સુધી તેના સાસરા છવતા હતા ત્યાં સુધી તે કોઇ રીતે નરભેરામ પર દબાણ ભર્યા ઉપચાર કરી શકતી નહિ. તેને એ કુમાર્ગથી વાળવાને તેણે પોતાથી બનતા અનેક પ્રયત્ન કર્યાં. તેની સાથે પૂર્ણ સ્નેહભાવ અને પતિ ભક્તિથી વર્તતી. છતાં નરભેરામ એક પત્નીવ્રત પાળી શક્યો નહિ. સવિતાના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ જતાં છતાં તે છેક નિરાશ ન બની. તેણે એમ મન મનાવ્યું કે ઇશ્વર સંતાન આપશે ત્યારે તેની જોખમદારી વધશે, અને સંતાન પ્રાપ્તિથી તેનામાં વાત્સલ્યભાવ સાથે કૌટુંબિક લાગણી જન્મશે. અને ત્યારે તે પોતાના કુકર્મથી નિવૃત્ત થશે. સવિતાની આ માન્યતા પૂર્ણ સિદ્ધ ન થઇ. તેમને ત્યાં એક પુત્રીનું આગમન થયું. અને તેને ખીજેજ વર્ષે તેના ઘશુર નરભેરામના પિતા દેવલોક પામ્યા. આથી નરભેરામને માથે કુટુંબની બેવડી જવાબદારી આવી પડી. સવિતાને લાગ્યું કે હવે તે જરૂર સીધે માર્ગે ચાલશે. પોતાની પુત્રી તારા તેબેઉને સ્નેહસંબંધ યથેચ્છ રાખવા અંધિરૂપ બની રહેશે. પણ નરભેરામ એવા બંધનમાં છેક બંધાઇ જાય એવો કાચર ન હતો ! તે જ એકે સવિતાના મનને મનાવી લેવાને દંભથી તેના તરફ પ્રેમ-

ભાવ તથા તારા તરફ વાત્સલ્ય ભાવ રાખતો. લુગડે લત્તે, પૈસે ટકે તેમની દરેક ધુચ્છાઓ સંતોષતો; પણ પોતાની સ્વછંદતામાંથી એક ડગલું પાછળ હકંતો નહિ. થોડાક વખત તો સવિતા તેના આ દંભથી છેતરવડ હતી, પણ તે તરતજ ચેતી. હવે તે તેના ઉપર ચાંપતી દેખરેખ રાખવા લાગી. તે ધરના આવક જવકના હિસાબની પુછપરછ કરતી, તથા ધસુર જતાં પોતાના પતિના ઉપર તેના સિવાય અન્ય કોઈ દાખ રાખનાર નથી એમ ધારી પ્રસંગ પડ્યે તેના ઉપર કેટલીક વખત નૈતિક દખાણ પણ કરતી હતી. આ બધું નરભેરામથી સહન થઈ શક્યું નહિ એટલે પોતાનો દંભ છોડી સવિતાને તેના પોતાના કાર્યમાં આડે આવવાનો શો હકક છે ? મને દખાવનાર એ કોણ ? એવી જોહુકમી સત્તાથી તેણે હવે સવિતાને સતાવવાનું શરૂ કર્યું.

ધણી ધણી પગવણી છતાં સવિતા કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા સંસારની જોખમ-દારીઓ દુરાચરણના અનેક ખુરાં પરિણામો વિગેરે વિગેરે બાબતોની નરભેરામને સમજ આપવા પ્રેમાળ વચનોથી, તેમજ કરણ્ય રૂદ્ધતથી પ્રયત્ન કરતી; પણ નરભેરામના નઠોર નિર્ભજ અને વજસમ હૃદયપર એ કશાની અસર થતી નહિ. એટલુંજ નહિ પણ હવે નરભેરામે સવિતા સાથે બહુ ખરાબ રીતે વર્તવા માંડ્યું. તે તેને ગાળો દેતો, મારતો, અને ધરમાં વખતો વખત ખોટાં તોફાનો કરતો. એ પણ જાણે હજી ઓછું હેાય એમ ચોર કોટવાળને દેડે તેમ નરભેરામ સવિતાની નીતિ અને ચારિત્ર્યપર આરોપ મૂકવા લાગ્યો. શુદ્ધ હૃદયની સવિતાથી આ કેમ સહન કર્યું જાય ! સવિતા પોતાના આ નિષ્ફળ પ્રયત્નમાં સ્વાભાવિક મંદ પડી. તેણે નરભેરામને ઠેકાણે લાવવાના સર્વ પ્રયત્ન નિરૂપાયે છોડી દીધા. નરભેરામ પુલાયો કે “ મેં ઠીક યુક્તિ શોધી કાઢી । સંજ રોજ સતાવતી હતી, તે હવે કેવી શાંત પડી ! ”

સવિતાનું હૃદય નિરસ બન્યું. તેના પર વૈરાગ્યની છાયા છવાઈ. તેના શરીરનાં લોહી માંસ સુકાતાં ગયાં. કાંતિ ઉડી ગઈ, અને આંખો નિસ્તેજ બની, તેનું મગજ કંઈક સ્થિર સાવધ રહ્યું હતું અને તે જે જીવી રહી હતી તે માત્ર તેની એક પુત્રી પ્રિય પુત્રી તારા માટેજ.

(૨૩)

(૩)

તારા લગભગ અઢી ત્રણ વર્ષની થઇ હતી, હમણાં હમણાં તે ટમ્મ મમ્મ ચાલતાં શીખી હતી. એક દીવસે રાત્રે વાળુ ક્યાં પછી લગભગ નવ દશ વાગે નરભેરામ તથા તેના એક બે મિત્રો ઝોટલા ઉપર ખીડીઓ પુંકતા બેઠા હતા. અનેક જાતના ગામ ગપાટા અને લોક-નીંદાની વાતો ચાલી રહી હતી. તે વખતે તારા ત્યાં રમની રમતી જઈ પહોંચી. નરભેરામે તેને પોતાની પાસે બેસાડી, તેના એક મિત્ર તેને રમાડવા લાગ્યો તથા કંઈ કંઈ ગમ્મત ખાતર પુછવા લાગ્યો. દરમ્યાન એક મિત્રે સવાલ કર્યો:—

“ નરભેરામભાઈ ! તારા હવે મોટી થતી ચાલી હો ! સગપણની કંઈ વાતો થાય છે કે કેમ ? ”

“ અરે અત્યારમાં સગપણની વાતો કેવી ! હજી તો બહુ વખત છે. ” નરભેરામે સહજ જવાબ આપ્યો.

“ પણ પછી પરતાવું ન પડે ! અમારા મામાની છોકરીના સગપણની વાત ચાલતી હતી ત્યારે અમારા મામા જરા ભારે થતા હતા. પછી તેનો વિચાર થયો એટલે છોકરી ગિચારી ગુજરી ગઇ, અને મામા હાથ ધસતા રહ્યા. ” પેલા મિત્રે દૃષ્ટાંત સાથે સલાહ આપી.

“ પણ તારા તો લાંબા આયુષ્યવાળાં છે એટલે હરકત નહિ. ” ખીજાએ તારાના હાથ જોઈ બંધાયું કહ્યું.

“ એને વર કેવો મળશે તે ચે ત્યારે સાથે સાથે જુઓને ! ” પહેલાયે પ્રશ્ન કર્યો.

“ કોઈ શ્રીમંતના ઘરમાં જવાની છે એમાં શંકા નથી. ” પેલા કહેવાતા જોષીએ ઉત્તર દીધો.

“ ત્યારે તો નરભેરામભાઈને ઠીક તડાકા પડશે હો ! ”

“ પણ નરભેરામ ભાઈને ક્યાં પૈસાની પરવા છે જ ! ” ખીજાએ નરભેરામનું મન જોવા આર્થિક પ્રશ્ન કર્યો.

(૨૪)

“ ભાષ, પૈસા તો આજે છે ને કાલે નથી, છતાં પૈસો વહાલો કાને નથી ? વળી ન્યાતાના રિવાજ પડ્યા એટલે એ વખત આવે ત્યારે ના થોડીક પડાય ! જીએને, એની માને માટેજ અમારે પાંચ હજાર દેવા પડ્યા હતાને ! ” નરભેરામે પોતાનો આંતરિક ભાવ દર્શાવી દીધો.

“ તો તમારે હવે ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ સાથે તારા સાટે દશ હજાર તેં ઓછામાં ઓછા લેવાજ જોઈએ. ”

“એ તો વખત આવે વાત. ” નરભેરામે આડકતરી રીતે અનુમોદન આપ્યું.

આજ વખતે સવિતા આગલી પરજાળમાં પથારી કરતી હતી. તેના કાનના પડદાપર ઉપરનાં વાક્યો અથડાયાં, તે સાંભળતાંજ તે ચમકી.

ઉપલી મિત્ર ત્રિપુટીની સ્વાથી અને અધમ ચર્ચા સાંભળી સવિતાનું મગજ ભમવા લાગ્યું. તેને ઉપરા ઉપરી અનેક જાતના તર્કવિતર્ક થવા લાગ્યા. તે તારાને સોડમાં લઇ મુતી. માયાથી તેના શરીર પર કોમળ હાથ ફેરવતી અને કોઇ ગુદ વિચારને કારણે આંખમાંથી અશ્રુઓ સારતી, જે તારાના સુંદર સોનેરી કેશજીવમાં સમાઇ જતાં. તારા, નિર્દોષ તારા તો માતાની પ્રેમાળ હુકથી નિદ્રાવશ થઇ ગઇ. પણ સવિતાનું હૈયું જ્નેસભેર ધબકતું હતું. તેને કેમે કરી નિદ્રા ન આવી. ક્યાંથી આવે ! આ ક્ષણિક નિદ્રાની તેને હવે પરવા નથી. તે ધચ્છે છે અનંત મહા નિદ્રા !

(૪)

લીલા નદીને જળ પ્રવાહ ખળખળ કરતો સમુદ્ર પ્રતિ વહયો જતો હતો. રાત્રિની નિઃશબ્દતામાં અને ચંદ્રના રૂપેરી પ્રકાશમાં સ્વામીનાથને મળવા જતાં લીલા જાણે આનંદી અને મદમસ્ત બની હોય તેમ તેને જળપ્રવાહ આનંદ કલ્લોલ કરતો હાસ્ય પૂર્ણ નાચ નાચતો ગમન કરી રહ્યો હતો.

પણ આવાં આનંદ અને હાસ્ય ચિર કાળ કોઇનાં ટક્યાં છે ? પછી તે ચેતનનાં હો, વા જડનાં હો !

રાત્રીના ત્રીજે પ્રહર પુરો થઇ ગયો હતો. નદીમાં પાણી જોમ જોમ-
ઓછાં થયાં તેમ તેમ તેનો શિલાઓ સાથેનો ખળખળાટ વધતો ગયો
અને તે રાત્રિની નિઃશબ્દતામાં ભંગ કરતો. ચંદ્ર પ્રકાશ પણ ધીમે
ધીમે નિસ્તેજ થતો ગયો. અને તેની સાથે લીલાનાં આનંદ અને હાસ્ય
પણ અંતર્ધાન થયાં.

આ સમયે રાત્રિની આ અર્ધ નિઃશબ્દતામાં અને ચંદ્રના ઝાંખા
પ્રકાશમાં એક યુવતી કેડે એક નિદ્રાધીન બાળકને લઈને ધીમે ધીમે
ડગ ભરતી લીલાને તટે આવી ઉભી.

એ યુવતીનાં કેશો છુટા હોઇને પવનથી ઉડી રહ્યા હતા. તેના
શાસોશાસ વેગભેર ચાલી રહ્યા હતા, જે તેના દિલની અગમ્ય મનોબલ્યા
સૂચવતા હતા. હૈયાના ધગધગતા દુઃખ અંગારથી લોહીનું પાણી થઇ
ઉઠાં ઉઠાં અશ્રુઓ રૂપે તેની આંખોમાંથી ઝરવું હતું. તે સજળ નયને
આમ તેમ જોતી. જાણે કોઈ હરણીની પાછળ શિકારી પડ્યો હોય તેમ
આકુળ વ્યાકુળ થયેલી તે દેખાતી હતી.

તે યુવતી કેટલીક પણ નિઃશબ્દ ચંદ્ર તરફ જોઇ રહી. ચંદ્રના
તેજમાં તેનું મોં ઓળખાયું. તે સવિતા હતી. તેના વક્ષસ્થળ પર નિદ્રા
લેતી નિદોષ તારા જગૃત થઇ, અને આ એકાંત શાંત સ્થાન નિરખી
અને પોતાની માતાનું નહિ જોયેલું એવું સ્વરૂપ નિહાળી તે સ્વાભાવિક
રીતે રડી પડી.

સવિતા બાળુ પરની એક મોટી શિલા પર એઠી અને તારાને શાંત
પાડતી તેને ઉદ્દેશી ગદગદ કંઠે બોલવા લાગી:—

“ તારા ! મારી રાંક તારા ! તારી ખાતરજ હું આજ સુધી જીવી,
નહિ તો મારે કોને માટે જીવવાનું હતું ? જેને માટે મારે જીવવું હતું, મારે
જીવવું જોઇએ, તે તો મારા ન થયા, તેણે મને તેની પોતાની ન ગણી-
તોપણ તારા ! હું તારે માટે જ જીવી. પણ એ મારી નિદોષ બાલિકા !
તારૂં ભવિષ્ય મને મારાથીયે અધિક ભયંકર દીસે છે । અરેરે ! યું યું
વેથાઇશ । દશ હજાર રૂપિઆશી ! ના, ના, તારા તને કાણુ વેચે ? કોની

મગદુર છે કે મારી તારાને વેચે ! તું વેચાય અને આ નીચ-કર સંસારની હોળીમાં હોમાય તેના કરતાં તું આજે આ લીલાને અપેણુ થાય તે બહુતર છે । ચાલ, દીકરી । ચાલ, આપણે બન્ને આ લીલાને ખોળે એસી પ્રભુના દરબારમાં આપણી દાદ ચાહીયે. તે સિવાય આપણે માટે બીજા માર્ગ મને નથી જડતો. ચાલ, દીકરી । સાવધ થા. ડરીશ નહિ. રડીશ નહિ. પ્રભુને ઘેર જતાં કાયર થઇશ નહિ ! તે તો આપણું અંતનું વિશ્રામસ્થાન છે. ત્યાં શાંતિ છે, સુખ છે, અરે બધું છે.”

સવિતા તારાને લઇને ઉઠી અને ગાંડી જેવી દોડતી દોડતી લીલા નદીના જળમાં પગ સંચાર કર્યો. તે લગભગ પાગલ બની ગઇ હતી. અને તારાને નદીમાં ફેંકતી હતી, પણ તારા તેના ભુજપાશમાંથી છુટે તે અગાઉ તેના હૃદયમાં માતૃપ્રેમની એક ઉમીં ઉછળી આવી, અને તેણે તારાને પોતાની છાતી સરસી દાખી. તેના કોમળ શુભાખી ગાલ તથા અધરોષ પર સુબંનનો વર્ષાવ કરવા લાગી.

“ નહિ, નહિ, મારી બહાલી દીકરી ! મારી જાતે હું તારો ધાત ન કરું ! તને મરેલી જાે મારો જીવ શાંતિથી નહિ જાય ! બસે, તારું આયુષ્ય હશે તો તું જીવીશ. હું તો મરતાં મરતાં તને આ સંસારના જળમાંથી મુક્ત કરીને-ધર અને કુદરતને આશરે છોડી જાઉં છું. એજ મારો છેવટનો દિલાસો. દીકરી ! તારું આયુષ્ય હોય તો તને એટલોજ આશીર્વાદ છે કે કોઈ એવા સારા-ઉદાર માણસના આશ્રયમાં તું જાે કે જે તને-એક અનાથ બાળકને-દયાથી વાતસલ્યભાવથી અને પ્રેમથી ઉછેરે, અને તારો સંસાર સુખી રહે તેમ કરે. દીકરી વચ્ચેને પેટ ભરનાર પિતા કરતાં દીકરી કનેથી પ્રમાણિક, નીતિ બધું વૈતરું કરાવી પેટ ભરનાર પિતાની તું પાલ્યપુત્રી થાય તો હું સ્વર્ગમાં કે નર્કમાં-જ્યાં હઇશ ત્યાંથી જાે ટાઢી પડીશ. તારા ! જાે, આવ, પણે પેણું હોડકું કેવું મળનું દેખાય છે ! આવ, તને એમાંએસાડું. જાે, આ હોડકું ! એમાં નિરાંતે એસ ! એ તો વિભુના ધરનું વિમાન છે હો ! એ હોડકું તારા ભાવિનો માર્ગ બતાવશે. બહેન ! એમાં એસ. જુઓ, મારી તારા

કેવી હસે છે! એને હોડકું કેવું ગમે છે ? તારા । હવે આજ તારી દુનીયા, આ હોડકું તને તારશે કે ડુબાડશે । એનેજ આશરે તું છે । માટે એને હીક ઝાલી રહેજે. બહેન ! ગભરાઇશ નહિ. એ હોડકું તને તારે નિર્મિત ઠેકાણે લઇ જશે. એનો સુકાની પેલો અગોચર ભગવાન છે । તેને જ હવે યાદ કરજે. તે તને જ્યાં ઉતારે ત્યાં ઉતરજે.”

જાણે કોઇ મોટી વયનું માણસ દેશાવર મુસાદરીએ જતું હોય અને તેને વિદાય કરતાં જે હર્ષ-શોકની લાગણી થાય તેમ સવિતાને થતું હતું. તારાને તો હોડકામાં ગમ્મત પડી. હોડકું ડોલે તેમ તે પણ ડોલતી અને હસતી. હોડકું લાંગરેલું હતું. સવિતાએ લ'ગર છોડ્યું, અને હોડકાંને નદીમાં તરતું કીધું. “ બહેન! આશીષ હો ! હવે સુખેથી સિધાય !” એમ કહી સવિતાએ હોડકાને ધકેલ્યું અને હોડકું સમુદ્ર તદ્દ પ્રયાણ કરતાં પાણીના પ્રવાહ સાથે તારાને લઇને તરતું ચાલ્યું. સવિતા અનિમિષ દષ્ટિથી તે જોઇ રહી.

“ હે ! દીનાનાથ, મારા નિર્દોષ વાળકને મેં તારે, ખોળે ધર્યું છે । હવે એનો આશ્રયદાતા તું જ છે. જો તારે એને જીવાડવી હોય તો જીવાડજે; પણ જો મોત કરતાંએ લુકું એવું જીવન એને માટે સરખ્યું હોય તો હે ! દીનદયાળ, તને એટલીજ પ્રાર્થના છે કે તેને તું આજને આજ તારા દરબારમાં તેડી લઇ, ત્યાં મને પાછી સોંપજે.” સવિતાએ એક મોટા નિઃશ્વાસ નાંખ્યો. તારાનું હોડકું દષ્ટિમર્યાદામાં હતું ત્યાં સુધી સવિતા તે પ્રતિ જોઇ રહી અને પાણીના પ્રવાહમાં નિર્જાનત આગળ ચાલતી ગઇ; જે પહે તારાનું હોડકું દષ્ટિમર્યાદાની બહાર અંતર્ધાન થયું તેજ પહે સવિતા મૂર્છાવશ થઇ, પાણીમાં ઢળી પડી અને ડુબી ગઇ. તેનો આત્મા પ્રભુના દરબારમાં દાહ લેવા જઇ પહોંચ્યો. સુકાની વિનાનું દેહ રૂપ હોડકું અથડાતું અથડાતું ધણે આગળ જઇ નદી કિનારે લાક્યું !

૫

ખીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે નરભેરામના ધર આગળ હોહાકાર થઇ રહ્યો. ઢળીઆનાં સ્ત્રીપુરુષો ત્યાં એકત્ર થયાં. સવિતા અને તારા ગુમ થયાના

સમાચાર ગામમાં પસરી ગયા. દરેક માણસ જુદી જુદી શંકાઓ કરવા લાગ્યાં. કોઈ કહેતું “બિચારી બહુ દુઃખી હતી. નરભેરામે એને બહુ ત્રાસ આપ્યો હતો. તેણે જરૂર ક્યાંઈ આપધાત ક્યોં હશે. કુવા તળાવ અથવા નદી તરફ તપાસ કરો. જે હશે તે જણાશે.” કોઈ દીક્ષસોળ દીલે કહેતું “ગમે ત્યાં ગઈ હશે પણ આ પિશાચના પાસમાંથી તો બિચારી છુટી !” કોઈ વળી એમ પણ ડહાપણુ ડહોળતું કે—“એ તે માણસ કે ડોર ! આઠલા દુઃખમાં આપધાત કેવો ?” એનું દુઃખ તે શું હિસાબમાં હતું ! માંડી, નહિ તો ખીજું શું ?”

નરભેરામ તો તદ્દન અવાચક બની ગયો હતો. શું થયું, શું કરવું, શું બોલવું, ઇત્યાદિ તેને તાકાળ કંઈજ સુઝયું નહિ. તેનાથી ન બોલાયું કે ન રોવાયું. તેનું હૃદય તદ્દન સ્તબ્ધ થઈ ગયું. પુરુષ વર્ગમાંનાં એક જણે કંઈક યુક્તિ ચલાવી. તેણે સવિતાનો કંઈ પતો મળે એવી કોઈ નિશાની કદાચ મળી આવે તે માટે ધરમાં જઈ તેની પચારીમાં તથા આજીવ્યાજીવ તપાસ કરી. તપાસ કરતાં એક કાગળની નાની કાપલી મળી આવી. તેમાં એટલુંજ લખ્યું હતું કે “મારી શોધ કરશો નહિ. તમને અંતરાય રૂપ થતી હું દુર ચાલિશું. તમે હવે તમારી સ્વચ્છતા નિરંકુશ ચલાવજો. પણ તમારી એ સ્વચ્છતાની વેદી પર મારી તારાનું અલિહાન દેવા ન દઉં. અને તેથી તારાને મારી સાથે તેડી જાઉં છું.” પણ આથી એ બેઉ માઠીકરીની હાલ શી સ્થિતિ છે તે ચોકસ સમજાવું ન હતું. ગામ લોકોએ નદી, કુવા, તથા તળાવ તરફ તપાસ કરી પણ કંઈ પતો લાગ્યો નહિ. જતા આવતા લોકોને પૂછ્યું તો તેમના તરફથી પણ કંઈ માહિતી મળી નહિ. આમ તપાસ કરતાં મધ્યાહ્ન થઈ ગયો.

નદીમાં ભરતી આવવા માંડી અને તેની સાથે ધણે દુર કિનારે લાઈલું સવિતાનું શબ્દ ભરતીના પાણી સાથે પાછું આ તરફ આવતું હતું. તે નદી પર જતા આવતા લોકોના જોવામાં આવ્યું. ગામ લોકોને તેની ખબર થઈ. તે શબ્દ અટકાવથી ઓળખાયું અને તેને પાણી બહાર કાઢ્યું. સરકારમાં ખબર થઈ અને પોલીસ અધિકારી પંચનામું કરી તેના

નોંધ લેવા આવી પહોંચેલા. સવિતાએ આપઘાત કર્યો છે એવી કંટાળાકારી કથનના કરી હતી, પણ નરભેરામ તેમાં સંડોવાશે અને જો સવિતાનાં છોટલા કાગળની હકીકત બહાર પડે તો નરભેરામ પુરો ફસાશે એમ લાગવાથી નરભેરામના ખાસ મિત્રો કાગળની વાત દબાવી દેવાના પ્રયત્નમાં સફળ થયા. અને “ પ્રાતઃકાળે સવિતા દરરોજ પાણી ભરવા કે સ્નાન કરવા જતી હતી અને આજે પણ નિયમ પ્રમાણે ગંધ હશે અને તારાને સાથે લાવી હશે. સ્નાન કરતાં કોઈ અકસ્માત કારણથી ખેડે મા. દીકરી નદીમાં પડી કુખી ગયાં હશે. તારાનું શબ દરિયામાં ખેંચાઈ ગયું અને સવિતાનું શબ રસ્તે કોઈ ઠેકાણે અટકીને ભરતીના પાણી સાથે પાછું આવ્યું.” એવો નિર્ણય કરી પંચ ઉડી, સવિતાના શબને અગ્નિદાહ કરી ગામ લોક વિખેરાયા.

દિવસો જતાં થીમે થીમે સવિતાના આપઘાતની ચર્ચા ઓઠી થતી ગઈ, અને સાથે સવિતા અને તારાનું સ્મરણ પણ ઓછું થતું : ગયું. એટલું જ નહિ પણ નરભેરામને ફરીથી લગ્ન કરવાની પણ સલાહ અપાવા લાગી.

નરભેરામ લોકજાળથી તુરત લગ્ન કરવાની ‘હા’ પાડી શકે એમ ન હતું. તેમ તેના જેવા સ્વચ્છંદી પુરખને હવે લગ્ન એ ખેડી રૂપ લાગતું હતું. તે લૌકિક દૃષ્ટિથી શોકનો દંભ રાખતો હતો પણ અંતરથી તો તેને પુરતું આત્મસન મળ્યું હતું. તેની સ્વતંત્રતા અરે સ્વચ્છંદતા પરનો અકુશ આમ વિના પ્રયત્ને દુર થયો અને તેની સાથે સંસારની જોખમદારી પણ ટળી ગઈ, તે જોઈ તેના હૈયાને ઠાંક વળી હતી.

લૌકિક નજરે ‘શોક’ પાળવાના સમયનો અંત આવતાં નરભેરામ છુટે દોર કરવા મંડ્યો. હવે તેની નાથ તુડી હતી એટલે તેને સ્વચ્છંદતામાં વિહરવાનું સુગમ પડ્યું. અને તેની સ્વચ્છંદતા પણ હવે કુદાવતી આવી.

સવિતા અને તારાની હયાતીમાં ધણી વખત તેને ‘લોકજાળ’ અને સંસારની ભવિષ્યની જોખમદારીનો વિચાર આવતો, અને તેથી પણ તેની

સ્વછંદતા હદમાં રહેતી. પણ હવે હદમાં રહે એમ ન હતું. હવે તો લોક-
લાજ, લોકાપવાદ, કે લોકનિંદાની પણ દરકાર વિના તે ક્ષાવે તેમ ખેલતો.

એક એ વખતે તેના મિત્રોએ તેને લગ્ન કરવાની સલાહ આપી.
અને અનેક જાતની દલીલો કરી સમજાવ્યો. આ મિત્રોની દલીલો ન્યારે
તેને ગળે કંઈક ઉતરતી ચારે લગ્ન કરવાને થતા ખર્ચના વિચારે તે
દલીલો પચી શકતી નહિ. અને તે ઉલટી દલીલ કરતો કે “ ઓછામાં
ઓછા દશથી વાર હજાર રૂપિયા આપ્યા વિના મને હવે કોઈ કન્યા આપે
એમ છે નહિ. તો એટલા રૂપિયા આપીને વળી પાછી ટળેલી ઉપાધીમાં
પડયેથી શું લાભ ? રૂપિયાના રૂપિયા જાય, ને પાછી આપણી સ્વતંત્રતા
પર કાપ મુકાય ! ધરનો ખર્ચ અને જોખમદારી વધે. અને લોકો દોઢ-
ગઢયા થઈને આપણી વાતો કરે તે તો જુદું. જુઓ, દશ કે વાર હજાર
રૂપિયા આમ ખર્ચુ તેના કરતાં એટલા રૂપિયામાં એનખાજી ઉડાવું
તોયે ઓછામાં ઓછાં દશ પંદર વર્ષ તો નજીક જાય. પછી જીવશું તો
આજળ જોઈ લાઇશું.”

આ દલીલ પાયા વિનાની કેમ કહેવાશે ! કટલાયે ધન વિનાના
યુવાનો કે ન્યાયિકવના અધમ શિવાજના કારણે લગ્નના લઠાવાથી વંચિત
રહી સ્વછંદતાના વ્યભિચારના ખાડામાં ઉતરી પડ્યા છે. તેમણે નરભેરા-
મની પેઠે નિર્ભજતા અને નિર્ભયતાથી ઉપરોક્ત દલીલ અથવા
તેની પેઠે પોતાના મિત્રો સમક્ષ આ એ માર્ગના ખર્ચનું બજેટ મુકી
સ્પષ્ટ રીતે તુલના નહિ કરી હોય ! તથાપિ એ એ માર્ગમાં પૈસાની
દ્રષ્ટિથી વિચાર કરતાં નરભેરાએ લીધેલો માર્ગ તેમની નજરે સ્વાભાવિક
અનુકુળ પડે તેમાં શી નવાઈ ? નીતિની દ્રષ્ટિથી એ ઉભય માર્ગની અધમ-
તાને પિછાલુનારા કોઈ વિરલજ હોય ! અને તેમણે જાતિને ખાતર પોતાનાં
દેહનાં અને દિલનાં બલિદાન દીધાં હશે. તથાપિ એ નીતિને નહિ સમજ-
નારી સમાજને તેનું બાન ક્યાંથી હોય !

જે સમાજમાં કન્યાવિક્રમ જેવા શિવાજે ચાલુ છે. ત્યાં સ્વાભાવિક
રતેહ, શાંતિ, નીતિ કે સમાજવ્યવસ્થાને સ્થાન નથી. લાં ગંડ લક્ષ્મીની

દિ'મત છે, ચેતન લક્ષ્મીની કદર નથી ! ત્યાં લગ્ન માત્ર આભાસ છે. સ્વછંદતા—વ્યભિચારને નિર્બંધ ગતિ મળી શકે છે ! એવા સમાજમાં નરભેરામ જેરા પુરુષને છુટે દોર મ્હાલવાનું અનુકુળ થઇ પડ્યું.

(૬)

આ જગતમાં પ્રત્યેક વસ્તુને અવધિ હોય છે. તેમ સ્વછંદતાને પણ અવધિ હોયજ. પાપ માર્ગે જતાં ધણુને ઠોકર વાગી છે. એ ઠોકરનો આઘાત ન સહન થતાં તેમણે શ્રીપ્રભુને સંભાર્યા હશેજ. અને કોઇ બાજ્ય-હિનનામાં એ પતિતપાવનને સંભારવાની સંસ્કારિતા ન હોય તો પોતે ઘોટે માર્ગે જાય છે એટલું જાન તો ગમે તે કાળે તેને થાય છે જ.

આજ નિયમે નરભેરામની સ્વછંદતાની અવધિ આવી. તેણે કહ્યું હતું તેમ તેણે દશ આર વર્ષ દીક ચેન્યાહુ ઉડાવી. દશ આર હજાર અચાવેલા રૂપિયા (ફરી લગ્ન ન કર્યું એટલે તેના હિસાબે તો અચાવેલા જને !) નું પાણી કર્યું. તેની કોથળીમાંના કલદારની હજી અવધિ આવી ન હતી, અને તેટલા પુસ્તોજ તેના દૃઢ્યને હજી પુરો પલટો થયો ન હતો. છતાં તેની સ્વછંદી પ્રવૃત્તિની તો અવધિ આવીજ.

મનુષ્ય સ્વભાવજ એવો છે કે એકને એક સારી કે નરસી પ્રવૃત્તિમાં તેને લાંબો કાળ ગોઠવું નથી. અને પતંગીયાંની પેઠે એક પછી બીજી પ્રવૃત્તિમાં તે પડે છે. નરભેરામને હવે સ્વછંદી છાંદગી પર કંટાળો આવ્યો. હવે એને એની ઉત્તરાવસ્થાના વિચારો આવવા માંડ્યા. જાજ સુધી એને પોતાની સ્વછંદી પ્રવૃત્તિમાં “ મ્હારું કોણુ ? હું કેનો ? એવા વિચારો કદી આવ્યા ન હોતા. પણ હવે સ્વાભાવિક રીતે તેને “આ જગતમાં મારું કોણુ છે ? વૃન્દાવસ્થામાં મારું કોણુ રક્ષણુ કરશે ? ” ઇત્યાદિ વિચારો એક પછી એક આવવા લાગ્યા. એને કોઇ ‘ પોતાનું ’ ન જડ્યું. પતિતો-દાર ભવવાનને ‘ પોતાના ’ કરી લેવા જેટલી સંસ્કારિતા તેનામાં આવી ન હતી. પણ તે પુનઃ સંસારને શરણે આવ્યો. સમાજને તેણે ભારે અપારાધ કીધો હતો તેનું તેને હવે પુરેપુરું જાન થયું. એ જાન થતાં તેને ધણું પશ્ચાન્નાપ થયો. અને પોતાની સઘળી સ્વછંદતાને તેણે એક સામટી તિલાંજલી આપી.

નરભેરામ હવે અનેક રીતે ગામમાં તેમજ જ્ઞાતિમાં ધીમે ધીમે પોતાની પ્રતિષ્ઠા જમાવવા લાગ્યો. પાપદાદાની પુંજ હજી ઠીક જમા હતી. તેનાથી એની સ્વચંદતા આજ સુધી નહી. અને હવે પાછી પ્રતિષ્ઠા ચે પોષાવા લાગી, પૈસાને પૂજનારી સમાજમાં નરભેરામ જેવા સ્વચંદી પુરુષની પ્રતિષ્ઠા પુનઃ જન્મે તેમાં કંઈજ આશ્ચર્ય નથી. જર ચાહે સો કરે એ કહેવત નરભેરામે ખરેખર સિદ્ધ કરી બતાવી. એના મિત્રવર્ગમાં નરભેરામની મનોવાંછના જાહેર થઈ. અને એના ઇષ્ટ મિત્રો એને માટે કન્યાની શોધ કરવા લાગ્યા. એક બે સીદા આવ્યા, પણ તે કંઈ ને કંઈ વાંધાથી નક્કી ન થયા. છેવટે લખમીરામ નામનો એનો એક ભાઈ-બંધ પોતાના પ્રયત્નમાં ફલીભૂત થયો. અને આ સાદુ કૈવી રીતે નક્કી થયું તે આપણે અગાઉની હકીકતથી જાણીએ છીએ.

લખમીરામના ગયા પછી નરભેરામ એકલો પોતાના ઘરમાં તેનાથી પણ ન સમજાય એવા કોઈ વિચારમાં લીન થઈ આંટા મારતો હતો, તે વખતે તારાની છપ્પી પર તેની દ્રષ્ટિ પડી. તારાની સ્મૃતિ તાજી થઈ આવી, તેની નિર્દોષ હસતી મુખમુદ્રા જોઈ તેનું દિલ પીગાયું. વાત્સલ્યભાવ ઉજળ્યો અને તેની આંખમાં આંસુઓ આવ્યાં. પોતાના ઘરમાંથી તારાના અદૃશ્ય થવાને આજ આરેક વર્ષ થયાં હતાં. તે દરમિયાન તેને માટે જે કંઈ તેણે અશુ સાચાં હોય તો તે આજેજ. તેને ધડીભર એવી કલ્પના થઈ આવી કે આજે તારા જીવતી હોત તો પરણવા લાયક થઈ હોત. અને આજે મારે ઘેર કેવો મજનો ઉત્સવ થઈ રહ્યો હોત ! પછી તરતજ તેની નજર પાસેની સવિતાની છપ્પી પર પડી. પણ તેને જોતાંજ તેના દિલમાં કોંઈની જવાબા ભલુકી ઉઠી. પોતાના સંસારને ખારો બનાવનાર સવિતા છે એમજ તે માનતો, પણ પોતાના સંસારના નાશનું મૂળ તે જરા આગળ નજર નાંખી જોઈ શક્યો નહિં. હજી તેનું હૃદય સવિતાના નિર્મળ પતિપરાયણ હૃદયને જોળખી શક્યું ન હતું. તેના પ્રતિ કરેલા પોતાના અનેક અપરાધનું હજી તેને ભાન થયું ન હતું. અરે ! તેની જડ આકૃતિ સામે મિથ્યા કોંઈ કરવા જોઈતું તે હજી જડ જ રહ્યું હતું. હજી એ હૃદયનો પુરો પક્ષટો થયો ન હતો.

લખમીરામ મારફતે કરેલાં સાટાં પ્રમાણે નરભેરામના ત્રિવાહ ચંડુ પુસ્ત્રી થોડાક કોષ પર આવેલાં બામણુગામ (બ્રાહ્મણુગામ) નામના એક નાના ગામના વતની ભવાનીશંકર ભટ્ટની અનાથ બાણેજ લીલાવતી જોડે નફી થયા હતા. ભવાનીશંકર એક સાધારણુ સ્થિતિનો બ્રાહ્મણુ હતો. તેને ઉદરનિર્વાહ આજીવ્યાજીવના ગામોના કોળી માછી ઇત્યાદિ શુદ્ધ વર્ગની યજમાન વૃત્તિ પર નભતો હતો. તેનામાં વિદ્યા નહિ જોડીજાતી. વહેમી શ્રદ્ધાળુ અને અજ્ઞાન લોકો પાસેથી સમજાવી છેતરીને દક્ષિણા દાન ઇત્યાદિ મેળવવા જોડણું બાંધ્યું તુટ્યું સંસ્કૃત ભણતરનું ભંડોળ તેણે પ્રાપ્ત કર્યું હતું; એટલે તેનામાં કોઈ પણ સારા સંસ્કાર કે ઉચ્ચ વૃત્તિ સંભવેજ નહિ. બાણેજનો વિકૃત કરી સારી સરખી પુંજ પ્રાપ્ત કરવાને લોકે તેણે લીલાવતીને નાનપણથી પોતાનો શકિત પ્રમાણે કેળવણી તથા ગૃહવ્યવસ્થાનું શિક્ષણ આપ્યું હતું. લોકો એમ કહેતા કે પોતાના દીકરા કરતાં આ બાણેજની એ સારી રીતે અરદાસ્ત કરનો તેવું કારણ તેનો લોભ હતો, અને એ લોકવાણી ખરી પડી.

લીલાવતીના લગ્ન પ્રસંગ માટે ભવાન ભટ્ટે ચંડુપુર ખાતેજ પોતાનો મુકામ રાખ્યો હતો. અને ત્યાંજ લગ્નની બધી વ્યવસ્થા કરી હતી.

નરભેરામના મિત્રવર્ગ તથા સગાંસંબંધીઓમાં તેના લગ્ન પ્રસંગે પૂણુ ઉત્સાહ અને આનંદ હતાં. તેઓ સર્વ નરભેરામનું પૂર્વવૃત્તાત વિસરી ગયાં હતાં. તેમના દેહમાં તે જાણે આજે પોતાના ધરનેજ “જ્યા વર ઘોડીએ ચઢે છે ” એવી લાગણી સાથે ઉમંગ ઉછળી રહ્યો હતો. પરંતુ કોણુ જાણે કેમ પણ નરભેરામના મુખપર કંઈ પણ આનંદસૂચક ચિન્હ જણાતું ન હતું. તે તે પોતાના મિત્ર તથા સંબંધીઓ જેમ કહે તેમ જડ ચંત્રવત પોતાનું કામ કરતો. તેની બધી વૃત્તિઓ લગભગ બહેર મારી ગઈ હતી. તેના મગજમાં નહોતા સ્વર્ગસ્થ સવિતા સંબંધી કોઈ જાતના વિચાર, નહોતી રમતી તેના મગજમાં નાનકડી તારા, કે નહોતી અણુદીઠી લીલાવતીની કલ્પિત મૂર્તિ ! ભારે શું ? પ્રલયકાળ પૂર્વે ઘણા ગાઠ અંધકાર જોવો અંધકાર તેના હૃદયમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યો હતો.

આવી અધિકારમય મનોદશામાં કંઈ પુષ્પમાળા ધારણુ કરી, જે હાથમાં શ્રીફળ લઈ, જાણે કંઈ અને હસ્તદ્વયે ઘેડી પહેરાવેલા કેદીવત્ તે ઓપુરૂષોના સાજના સાથે લગ્નમંડપ પ્રતિ ચાલ્યો. વરઘોડો (!) મંડપ નજીક આવી પહોંચ્યો. સ્ત્રી પુરૂષોએ પોતપોતાની જગ્યા લીધી. નરભેરામભાઈને (મામી) સાસુએ વિધિસર પોંચ્યો અને તેનો છેડો પકડી બાજઈ પર બેસાડ્યો.

લગ્નવિધિ શરૂ થઈ. લીલાવતીને માંજરામાં લાવવામાં આવી હસ્ત-મેળાપ થયો. અંતરપટ ખસ્યો, અને ઉભયે એક પીળનાં દર્શન કર્યાં. આ દર્શન થતાં વેંતજ નરભેરામની વૃદ્ધાવસ્થાના સિમાડામાં પ્રવેશ કરતી કરચલીવાળી આંખી મુખાકૃતિ, સ્વેત વાળ, તેજહીન આંખો, અને પોતાના હાથમાં પડેજો અનાયાસે ધ્રુજતો શીતળ હાથ ભેઈ અનુભવી લીલાવતીના મુખચંદ્રનું સૌન્દર્ય, નયનોનું તેજ અને ચાપલ્ય, શરીરનું રચ્ચૈર્થ અને મનનું ધૈર્ય જેત જેતામાં ઉડી ગયાં. તેનું અંતઃકરણ ચિરામુ, આંખમાંથી આંસુઓ ટપકવા લાગ્યાં, ગાત્રો સળગાં શિથિલ થયાં. હાથમાંથી હાથ છુટ્યો !

લીલાવતીના દિલના ને દેહના આ પરિવર્તને નરભેરામના મનપરના અધિકારનાં આવરણુ એકદમ દૂર કર્યાં. ત્યાં પ્રકાશના કિરણુ પથરાયાં; અને તે લીલાવતીના મનોવ્યાપારની તરતજ આંખી કરી ચૂક્યો. તે ક્યાં છે ? શું કરે છે ? અહીં શા માટે ઘેડો છે ? તેને અહીં આવી લીલાવતીનો હાથ પકડવાને શા હકક છે ? ખલાદિ પ્રશ્નોની પરંપરા તેના મગજમાં ચાલી આવી. આ બધા મનોગત પ્રશ્નોનો ઉકેલ તેનાથી ન થયો. રૂઢિચઢ સમાજના કેદીથી તેનો ઉકેલ થાય એમ હતુંજ નહિ. પણ મનની આ ગડમથલમાં તેના સ્મૃતિપટ પર તેની પુત્રી તારા ખડી થઈ.

તેને એક જગત સ્વપ્ન લાગ્યું. જાણે તેણે તારાને બચાવી ગણાવી મોટી કરી છે. રૂપીયા દશ હજાર લઈ તે એક નિરસ જર્જર પશુ ધનવાન પ્રતિ સાથે તેનો વિવાહ કરે છે. સન્નિતા તેને તેમ ન કરવા બહુએ કાલાવાલા કરે છે પણ તે માનતો નથી. તારા આ બધા વ્યાપારથી તદ્દન અજાત છે. દસ

હબારની થેલી લઇ તે પોતે તો લગ્નની વ્યવસ્થામાં ખુબ મશગુલ છે. પછી તારા અને પેલા વૃહપતિના હસ્તમેલાપ થાય છે. તારા પતિના પ્રથમ દર્શનેન મૂર્ખાવશ થાય છે. તે જોઈ સવિતાનું હૈયું ફાટ છે અને ત્યાંજ તેનો આત્મા દેહત્યાગ કરે છે, આથી લગ્નમંડપમાં હોહાકાર અને ગભરાટ ફેલાઈ રહે છે. ખુદો વરરાજા ગભરાય છે. તારાનો હાથ ઊડી ઉડી જાય છે. આ બધું દ્રશ્ય જોઈ નરભેરામને પણ વસ્તુસ્થિતિનું જ્ઞાન થાય છે. તેનું વજ્ર જોઈને હૃદય પણ આ આધાતથી ટુંડું ટુંડું થઈ રહે છે.

અને ખરેખર આ જગત-સ્વપ્નના દ્રશ્યના આધાતથી નરભેરામ ત્યાં ઢળી પડતો હતો, એટલાનાં પાસે એટલા એક યુવાન બ્રહ્મણે હથેલાજો છુટી ગયેલો જોઈ, લીલાવતી અને નરભેરામનો હાથ લઈ બોલ્યો:---

“ બહેન, હથેલાજો બરાબર પકડી રાખો. અને નરભેરામ કાકા! તમે ચ કાંઈ નવાજ છો શું! હાથ બરાબર પકડો, નહ તો કોઈ જોશે અને ફગેત થશે.” આ શબ્દો નરભેરામના કાન પર પડ્યા અને તુર્તજ તે જાગૃત થયો.

તેનું સ્વપ્ન ઉડી ગયું. પણ પોતાની સામે પોતાની સ્વપ્નની તારા એટલી છે એમ તેને લાગ્યું. તારા ત્રણ વર્ષની હતી ત્યારે તેણે તેને છેલ્લી જોયેલી, એટલે તેના સ્વપ્ન સંસારમાં લીલાવતીની જ આબેહુબ મૂર્તિ તારાને રથાને દ્રશ્યમાન થતી હતી. નરભેરામ જાગૃત થતાં લીલાવતી અને તારાનો આ ભેદ તે સહસા કળી શક્યો નહિ.

ફગેતીની બીકે કે પોતાના મનની સ્થિતિ કોઈ રીતે સમજી ન શકવાથી નરભેરામે લીલાવતીનો હાથ ખાહણે કહ્યું તેમ પુનઃ પકડ્યો. ખાહણો બધી લગ્ન વિધિઓ કરી ગયા ખરા, પણ તે સાંભળવાને કે સમજવાને આ બેમાંના કોઈનાં કાન કે મનને જરાયે નવરાશ ન હતી. આજ તેમના હાથ અને પગ પરવશ બની તેમની આજ્ઞા પાળતા હતા.

નરભેરામને બાન તો થયું ખરું કે તેણે એક અજ્ઞાન નિદોષ અને રંક બાળાનો ભવ બગાડ્યો છે. પણ હવે તેને માટે તેની પાસે કંઈ ઇલાજ ન હતો. હવે તેને લાગ્યું કે તે સવિતાને ખરો સ્નેહ આપી શક્યો નહિ, તેને કોઈ રીતે સુખી કરી નહિ, પોતાની બેપરવાઈ અને અનીતિથી ત્રાસીને તેણે આત્મઘાત કરીધો, તારા પણ તેની પાછળ ગઈ. આ બધું યાદ આવતાં તેને બહુજ પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. આજે એ બેઉ માદીકરી જીવતાં હોત તો ! સવિતાને દરેક રીતે સુખી કરત, તેના મનની દરેક અભિલાષા ફલીભૂત કરત, પોતાની કૌટુંબિક ફરજો યથાર્થ બજાવીને તારાને કોઈ લાયક વિદ્વાન રસીક વર જોડે પરણાવત, ઇલાહિ કલ્પનાઓ કરવા લાગ્યો. પણ તે માત્ર કલ્પનાઓજ હતી. શંક્યા પછીનું ડહાપણ હતું.

આમ જતાં તેના મગજમાંથી તારા ખસી નહિ. ધડાકમાં ત્રણ વર્ષની તારા રમતી રમતી તેની પાસે આવતી; ધડીકમાં તેની સ્વપ્ન ધટનાની મોટી તારા તેની સમીપ સ્મરમાળ વદને આવી ઉભી રહેતી.

સગાં સંબંધી તથા આડોશીપાડોશી મારફતે લીલાવતીએ સવિતા અને તારા સંબંધી બંધી હકીકત જાણી લીધી હતી. " સવિતાએ ગાંડા-ઇથી આપઘાત કર્યો અને છોકરીને નદીમાં ફેંકી દીધી; કેટલી બંધી મૂરખ ! બિચારા નરભેરામને કંઈયે સુખ ન આપ્યું " એવી એવી વાનો કરી નરભેરામનું કલંકિત ચારિત્ર્ય લીલાવતીથી છુપું રાખવા તેનાં સગાંઓ યુક્તિપુર્વક પ્રયત્ન કરતાં. સંસારપ્રપંચથી અજ્ઞાન આ જોણું પંખી આ બધાં વાક્યાતુર્યાનાં ઉડાણમાં ઉતરવા પ્રયત્ન કરતું નહિ. પણ સવિતા અને તારાની જખીઓ તેણે જોઈ હતી અને તેનું દિલ અનાયાસે એ બેઉ માદીકરીની પ્રભાવશાળી મુખાકૃતિ પર આકર્ષાતું. તેમનું કંઈજ વૃત્તાંત સંભારી તેનું દિલ ધણું ભરાઈ આવતું. અને તેમની કંઈજ ધટના માટે નરભેરામનેજ દોષ આપ્યા વિના તેનાથી રહેવાતું નહિ.

લીલાવતી સાસરે આવી ને ખીજે દિવસે સાંજરે લગ્નોત્સવ મહાલવા

આવેલાં સગાં સંબંધીઓ ઝા પોતપોતાને ઘેર વિદાય થયાં, અને લીલાવતી એકલી પડી. આ એકલવાઈ સ્થિતિમાં એને ઘરમાં ક્યાંઈ અમ્યું નહિ. ઘરની દરેક વસ્તુ તેને પરાઈ લાગી. કોઈ પણ સ્ત્રીમાં તે પોતાપણું આરોપી શકી નહિ. માત્ર તારા અને સવિતાની જીંદગી તરફ તેની સદૃશ્યતા ગઈ. મનનાં ઉદ્વેગ અને મુંઝવણને શમાવવાને આ એક જીંદગી દીવાલેથી ઉતારી પોતાના ઓરડામાં લઈ ગઈ, અને તેમની સાથે જાણે આંખથી કે હૃદયથી વાતો કરતી હોય એવી ચેષ્ટા કરવા લાગી.

તેની આંખોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી, અને તે તેના ઓળામાં પડેલી જીંદગીના કાચ ઉપર રેલાતી હતી. લીલાવતી ધડીક તે બંને જીંદગીને પોતાના કરકમળથી પંપાળતી તો ધડીકમાં તેમને સુખન દેતી, અને તેની સાથે વાત કરતી.

“સવિતા ! શું તું મારી શોક્ય થાય ? નહિ, નહિ. મને તારી શોક્ય જેવી ગણીશ માં, ” હું તો આ તારી તારા જેવી જ છું. નિર્દોષ છું. તારે ક્યાંને હું લાયક નથી. અને આ સ્થાન મને પ્રિય નથી. હું છૂં છું તારી કને આવવા. અને તારી મારી માંગવા. શું તું મને નહિ તેડે ? તારી તારાને તેડી ગઈ તો મને કેમ નહિ તેડે ?

“હું મા આપ વિનાની, વનવગડાના પશુ જેવી ! જ્યાં મને હાંકી મૂકી ત્યાં હું કોઈ આવી ! એમાં મારો શો હોય ! અરે ! મારે કોઈ આ નથી ! પણ તેની મને કંઈયે ઝંખના થતી નથી ! પણ કોણ જાણે કેમ પણ આ સવિતા ! માફ દિલ તારી તરફ ખેંચાય છે. મારે ભાઈ નથી, બહેન નથી, પણ આ તારા જાણે જીવતો હોય તેમ એને રમાડવાડું યુગ્મીઓ દેવાતું મન થઈ આવે છે. ”

“બોલ, બોલ, સવિતા ! તને શું દુઃખ પડ્યું હતું ? તેં કેમ આત્મ-ધાત કીધો ? વળી આ મધુરી તારાનેયે તેં નદીમાં કેમ ફેંકી દીધી ?

બિચ્છરી એણે તે શુ' પાપ કીધાં હતાં ? એનેયે શુ' દુઃખ હતું ? કહે, કહે, સવિતા । ” આમ ઉ-માદી અને લીલાવતી બકતી હતી.

બાબુના ઓરડામાં નરભેરામ હાંચકાપર એકલોજ બેઠો હતો. તેના કર્ણુપટ પર લીલાવતીનો આ એકાંતિક સંવાદ જઈ અથડાયો. પળવાર પછી કંઈ ધ્રુટયાનો અવાજ સંભળાયો. તે ચમક્યો. ઉઠીને લીલાવતીના ઓરડાના દ્વાર નજીક જઈ ઉભો. જુએ છે તો લીલાવતી સવિતા તથા તારાની જીખીઓની ફ્રેમો ભાંગીને તેમને પોતાના ઓષ્ટાશૃતથી હલકાવી રહી હતી. આ દૃશ્યે નરભેરામને આશ્ચર્યમૂઠ કર્યો.

લીલાવતી પુનઃ એ બેઉ જીખીઓને પોતાના હાથમાં ઉચે ધરીને અનિભિષ નયને નિરખી રહી અને તેમની સાથે હાસ્ય કરી રહી.

સવિતા તારા અને લીલાવતીની મુખમુદ્રાઓ પ્રતિ નરભેરામની દૃષ્ટિ અકસ્માત પડતાં તેને એ મુખત્રયીમાં કંઈ સાદૃશ્ય જણાયું. લીલાવતીનો એકાંતિક સંવાદ તેના મસ્તિષ્કમાં હજી ગુંજી રહ્યો હતો. એટલામાં આ મુખત્રયીનું સાદૃશ્ય અનુભવી તેના હૃદયનું અગમ્ય મંથન શરૂ થયું.

તે દિગ્મૂઠ જેવો પોતાના ઓરડામાં પાછો આવ્યો, અને પથારીમાં હળી પડ્યો. લગ્નમંડપમાં બનેલી સત્ય તેમજ સ્વપ્નમય ઘટના તેના સ્મૃતિપટ પર ચિતરાવા લાગી. સત્ય ઘટનાની લીલાવતી, અને સ્વપ્નમય ઘટનાની તારા, એ બેઉનું સાદૃશ્ય, લીલાવતીની જીખીઓ સાથેની ચેષ્ટા, તેનો એકાંત સંવાદ, ઇત્યાદિ પરંપરા ફરી ફરી તેના મગજમાં પ્રવેશી તેના હૃદયને વલોવી નાંખતી હતી.

આ દૃશ્ય અલોપ થયું. અને તેની જગ્યા નદી કિનારે પડેલું સવિતાનું શખ અને ગામ લોકની પંચ એ ભૂતકાળની બુદ્ધાવલી ઘટનાઓ લીધી.

સવિતાની નિર્ભય કાયા જાગ્રત સ્વપ્નાવસ્થામાં અનુભૂત યતાં નરભે-
રામખરેખર દ્વિદયકાટ રૂઢન કરવા લાગ્યો. સવિતા માટે આટલે વર્ષ તેનું
દ્વિદય પીગલ્યું સવિતાના શીત શય સાથે તે વળગી પડેલો હોય તેમ
પથારીમાં પડેલા ઓશીકાંઓ સાથે બાથ બીડતો, એટલામાં તારા યાદ
આવી ! તેના મગજપર ઘેલછા પુરેપુરી વ્યાપી ગઇ હતી. તે જાણે
પર્યને સંયોધીને કહેતો હોય તેમ બોલવા લાગ્યો કે:—

“ ના. ના. મારી તારી મરી ગઇ નહિ હોય, તે જીવતીજ હશે.
આમ તેમ નદી કાંઠે રમતી હશે. હું તેને હમણાં શોધી લાવું છું. સવિતા
તેને નદીમાં ફેંકી દે એવી નિષ્કૃપા ન હતી. તે જીવતીજ હશે. પેલી
દેખાય છે ! હું આ હમણાંજ લાઇ આવું છું. ” આમ ઉન્માદાવસ્થામાં
બકતો બકતો પહેરેલાં ધોતીયાં તથા પહેરણુ સાથેજ ધરનાં બારણાં ઉઘાડી
તે બહાર નીકળ્યો, અને અંધારી રાત્રિમાં લાંબી લાંબી શબ્દો બરતો
તે નદી તરફ ચાલ્યો.

બીજે પ્રાતઃકાળે નરભેરામ ધરમાં નહતાં. તેની પથારી અસ્તવ્યસ્ત
પડેલી જોઇ લીલાવતીને કંઈક શંકા ગઈ, પણ તેની પ્રવૃત્તિમાં તે કંઈયે
રસ લેતી નહોતી એટલે આ શંકા તેના મગજમાં વધુ વખત રહી નહિ.
નરભેરામ રાત્રે ઉન્માદાવસ્થામાં ચાલી નીકળ્યો હતો તેની પણ લીલાવતીને
ખબર નહતી.

આઠ નવ વાગવા આબ્યા પણ નરભેરામ જણાયો નહિ. તેના કેટ
લાક મિત્રો તથા બીજાઓ કામ પ્રસંગે તેને મળવા આબ્યા પણ લીલાવતી
તેમને ચોકસ જવાબ આપી શકી નહિ. મિત્રોએ જાણ્યું કે તે બહાર કામે
નીકળી ગયો હશે, પણ પાંધડી અંગરખો તો ખીંટીએજ પડ્યાં હતાં અને
પગરખાં પણ પરશાળમાંજ હતાં. એટલે તેમની એ ધારણા પણ ખોટી
હતી એમ તેમને તરત જણાયું. એટલામાં ભવાનીશંકર ભટ્ટ કંઈક
ચિંતાગ્રસ્ત સ્થિતિમાં લાં આબ્યો. લીલાવતીની ખબર પૂછી અને નર

બેરામ સંબંધી પૃચ્છા કરી. પણ લીલાવતીએ એ બંનેનો કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ. મળવા આવેલા મિત્રો તથા ભવાનીશંકર કેટલોક વખત નરબેરામની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતા સુપચાપ એટલે બેઠા.

ભવાનીશંકરના મગજમાં કોઈ વિચારના તરંગો ઉઠતા હતા એમ તેની ચિંતાગ્રસ્ત અને બેબાકળી મુખાકૃતિ અને ઉડા ઝડપી શાસોચ્છવાસથી દુલતાં મોઠાં હોળાં નરકેારાં ઉપરથી સમજાતું હતું. એક પછી એક લોકો સહજ લાં એકઠા થતા ગયા. સામેના ધરની એક વૃદ્ધ બાપએ પૂછ્યું કે “ કેમ, હજી નરબો નથી આવ્યો ? ક્યાં ગયો હશે એ ! રાતના મેં એનાં બારણાંનો ખડખડાટ એક બે વખત સાંભળ્યો હતો ખરો. એજ પહાર ગયો હશે ? પાછો પરત્વે તોયે મુઓ હજી છંદ છોડતો નથી તો ! ” આમ કુશંકા લાવી, મેં મરડાવી ડોશી પોતાનાં ધરમાં ચાલી ગઈ.

એટલામાં રાતના ‘ રોન ’ (રાઉન્ડ) ફરતો એક સિપાઈ કંઈ નરબેરામવાળા ફળીયામાં ચઢીને જતો હતો. તે ઉપરોક્ત ડોશીના શબ્દોથી સમજ્યો કે નરબેરામની શોધ થાય છે. એટલે તેણે કહ્યું—“ નરબેરામ-બાપ નથી ? રાતના બે એક વાગે મેં તેમને પેલા બટ ફળીયાના એક ધરમાંથી નીકળતા જોયા હતા. માથે કાંઈ હતું નથી. મેં એમને પૂછ્યું પણ હતું કે ‘ કોણુ નરબેરામજાય કે ? આટલી રાતે ત્યાં કાંથી ? ’ ત્યારે તેમણે જવાબ દીધો કે ‘ જરા કામસર. ’ સિપાઈએ જાણ્યું હતો એટલું બધુંજ એકદમ કહી દીધું.

“ પછી એ ત્યાંથી ગય. ક્યાં ? ” એક પુરૂષે પ્રશ્ન કર્યો.

“ મારા હમજવા પ્રમાણે તે ઘણું કરીને આ ફરીયામાંજ પાછા દાખલ થીયા તા. ” એટલું કહી તે ચાલતો ચ્યો.

“ બટ ફળીયામાં તો ભવાનીશંકર તમો રહોછોને ? ત્યારે નરબેરામ તમારે ત્યાં આવેલા હતા ? ” એક માણસે ભવાનીશંકરને સ્વાભાવિક પ્રશ્ન કર્યો.

ભવાનીશંકર કંઈક ગુચવાયો, તેના શાસોચ્છવાસ રૂંધાયા પશ્ચુ
હિંમત લાવી ચોલ્યો કે “ ના રે ભાઈ ! મારે ત્યાં અંધારી રાતે શું કામ
આવે ? અને આવ્યા હોય તો હું કહું નહિ ! હું તો...આળે...આમણુ-
ગામ જવાનો હતો....એટલે બટ્ટણ તથા લીલાવતીને અમસ્તો મલી જવા
આવ્યો હતો. હું ગામમાં નરભેરામની તપાસ કરું છું. આટલામાંજ હશે,
જન્મ ક્યાં ? ” એમ કહી ભવાનીશંકર ત્યાંથી સફાળો ઉઠી ચાલતો ગયો.

આમ નરભેરામની ભાળ લાગી ન લગી. કેટલાકાને ડેરીના
માર્મિક શબ્દોમાં સાચુ લાગ્યું, અને નરભેરામ વિશે કુશંકા કરવા લાગ્યા.
તેમાં વળી પેલા સિપાઈની સાક્ષીએ તેમની શંકાને કંઈક મળ્યુત કરી.
વળી એજ સિપાઈના શબ્દો ઉપરથી કેટલાકને એવી પશ્ચુ શંકા ગમ કે
ભવાનભટ્ટ નરભેરામ સંબંધી કંઈક જાણે છે અને એ વાતમાં કંઈક ભેદ
હોવો જોઈએ. નરભેરામ જરૂર રાતરે તેને ત્યાં ગયેલો હોવો જોઈએ.

“ હું પેલા સિપાઈને પૂછીને નરભેરામ ક્યા ઘરમાંથી નીકળ્યા હતા
તેનો તપાસ કરી આવું. ” એમ કહી એક યુવાન ચાલ્યો. “ જો હશે તે
જાણાશે. આટલામાંજ હશે તો જમતી વખતમાં તો આવી રહેશે. ” એમ
વિચારી યાકીના સર્વ લોક વેરાયા.

લીલાવતીએ જાણે તેને આ સંસારનું કંઈયે લેખન નથી, તે સંસાર
પિંજરમાં પુરાયલી છેજ નહિ, એવી વિરકત ભાવનાથી બહાર શું ચર્ચા
ચાલે છે તે જાણવાની પશ્ચુ દરકાર કરી નહિ. તે પોતાના ખંડમાં જઈ
પોતાના મનોબ્યાપારમાંજ તલલીન બની હતી.

મધ્યાહ્ન થયો. જો યુવક પેલા સિપાઈ કનેથી પુરી ખાતરી મેળવવા
ગયો હતો તે સમાચાર જાણ્યો કે “ નરભેરામ રાત્રે ભવાનભટ્ટના ઘર-
માંથીજ નીકળ્યા હતા એની હું ખાતરી કરી આવ્યો છું. પશ્ચુ ભવાન-
ભટ્ટ તો આપણી પાસેથી ઉઠી ગયા કે તરતજ પોતાના કુટુંબ સાથે પોતાને
ગામ પલાયન કરી ગયો છે. જરૂર દાળમાં કાંઈ કાણું છે. ” આ સાંભળી.

કેટલાંક સ્ત્રી પ્રરૂપે નરભેરામ ઘેર આવ્યો કે નહિ, અને નહિ આવ્યો હોય તે: લીલાવતી આ ઉડા ભેડ સંપૂર્ણ કાંઈ જાણે છે કે કેમ એની તપાસ કરવા ત્યાં પાછાં આવ્યાં. ઘરમાં જઈ જાયું તો કોઈ જાણાયું નહિ. સર્વત્ર શાંતિ હતી. લીલાવતી દેખાઈ નહિ. સ્ત્રીઓ ઘરના દરેક ખંડમાં તપાસ કરતી કરતી લીલાવતીના ખંડમાં આવી જુએ છે તો લીલાવતીની નિષ્ચેષ્ટ નિર્ભય કાયા પથારીમાં ચતોપાટ પડી હતી તેના વક્ષ:સ્થળ પર પડેલા એક હાથની મુદ્રિમાંથી મ્હોટ કાળા અક્ષરે લખેલો એક લાંબો પત્ર ફરફર કરતો ઉડી જવા મથતો હતો.

(૧૦)

નરભેરામનો રાહ જોતા ગામ લોકો જ્યારે બહાર ઓટલે બેસી ચર્ચા કરતા હતા ત્યારે લીલાવતી પોતાના ઓરડામાં સવિતા અને તારાની છપ્પીઓ સાથે આગલી રાતના જ્વેબ ચોષ્ટા કરી રહી હતી. આ સંસારમાં આ બે નિર્ભય છાયાકૃતિ સિવાય તેનું અન્ય કોઈ રનેલીનન નહતું એમજ તે માનતી હતી અને તેથી બહાર શું ચાલે છે તેનું તેને ખાન પશુ નહતું.

ઘડીકમાં તે આ છપ્પીઓ સાથે વાત કરતી હસતો અને એ છપ્પીઓને પણ હસતી અનુભવતી. ઘડીકમાં તે શોકાદ્ર' થઈ રહતો અને છપ્પીઓ પણ રહતી હોય એમ તેને લાગતું. ઘડીકમાં તારાની છપ્પીને રમાડતો અને ચુમીઓ દેતી. આવી ચોષ્ટા કરતાં કરતાં તેની દષ્ટિ તેના પિયજાનાના પગ આગળ પડેલા એક કાગળના પાકીટ પર પડી. તેણે ઉત્કંઠાથી તે હાથમાં લીધું. પાકીટ પર લખેલા અક્ષર વાંચ્યા:—“ સ્ત્રી૦ તારા ઉકે' લીલાવતી. ”

આ શબ્દો વાંચતાંજ લીલાવતી ચમકી. તેના હાથ ધ્રુજવા લાગ્યા, તેનું વક્ષ:સ્થળ ધમકી રહ્યું, રોમાંચ ખડાં થયાં, પગ જમીન પર ટકી ન શક્યા અને તે પથારી પર પડી. “ સ્ત્રી૦ તારા ઉકે' લીલાવતી ” આ શબ્દો તેના હૃદયનું અજ્ઞ મંથન કરી રહ્યા. થોડીક પગ પછી લીલાવતી

મનને કંઈક સાવધ કરી બેઠી થઈ. ક્રુણને હાથે તે પાકીટ ફેણ્યું. પર ઉધાડ્યો. અધીર નયનોથી અને ધમકતે હૃદયે નીચે મુજબ તે પર મનોમત વાંચવા લાગી:—

મારી પ્રિય પુત્રી !

આજ સુધી મેં એમજ માન્યું હતું કે મારી પુત્રી આ પૃથ્વીપટ પર નથી. અને તું પણ એમજ જાણુની કે તારો પિતા જીવતો નથી. હા ! તારી માતા તને આ વિચિત્ર સંસારનું વિચિત્ર જીવન અનુભવવા જીવતી મૂકી ગઇ. અને તારા ભોગે મારો આત્મોદ્ધાર કરતી ગઇ. તેના આત્મ-ધાતનો હુંજ દોષિત છું. અને તારા જીવનનેયે ધૂળ કરનાર પણ હુંજ તારો પાપી પિતા છું. લોકદષ્ટિએ તારું જીવન કલંકિત થયું કહેવાશે પણ પરમાત્માએ તારું જીવન પવિત્ર રાખવાનો સંકેતજ કર્યો હતો. નહિ તો જાંઘીમર પાપાગારમાં સખડતા આ કીડાને પાપકર્મની હદ ઓળંગતાં ઓળંગતાં એ ગાદ અંધકારમાં એક વિજળીના ઝમકારા પેઠે પોતાના કુકર્મનું ભાન ક્યાંથી થાય ? લીલાવતી ! નહિ, નહિ, મારી પુત્રી તારા! તું તારા છે, લીલાવતી નથી, ભવાનભટ્ટની બાણી નથી, પણ નીચ નરભે-રામની અને સદ્ગુણી સવિતાની પવિત્ર પુત્રી છે. આ ભેદ જાણી તું ચ મકીશ નહિ. ગભરાઇશ નહિ. પણ દૈર્યથી તારા પાપી પણ પોતાના અંતકાળે પરિતાપ કરતા પિતાને સાંભળી લેજે.

મારાં આગલાં જીવનનાં કાળાં કૃત્યોપર તો હું પડદોળ નાંખીશ, તે યાદ કરતાં મારું હૈયું હવે તો ચીરાઇ ગય છે. તે તારે જાણવું હોય તો જગત તને ખુશીથી કહેશે.

ધૈર્યનો સંકેત હતો અને છે કે તને પૂર્ણ પવિત્ર રાખીને અને આ અકલ્પ્ય, અસંભવ પરિસ્થિતિમાં મૂકીને મારી તેમજ મારા જેવા આ સંસારના અનેક—પુત્રીતુલ્ય નિર્દોષ બાળાઓના ભવ બગાડનારા—અંધ સંસારિઓની શુદ્ધબુદ્ધ ઠેકાણે લાવતી. આ ધૈર્ય સંકેતથીજ મારા સ્વચ્છંદી જીવનના અંતે મારી માનસિક સ્થિતિનું અગમ્ય પરિવર્તન થવા

માંડ્યું. મારા મનોરાજ્યની અવ્યવસ્થામાં પ્રપંચી સંસારીઓએ સ્વાર્થ સાધ્યો. ખુનામરફીમાં તારા જેવી નિર્દોષ યાજ્ઞાનો ભોગ લેવાયો. અને અધિકારમાં હું મારું વ્યક્તિત્વ જૂલી ગયો.

પવિત્ર અને નિર્દોષ જનોના ભોગથી અને વ્યક્તિત્વના વિરમરણથી પ્રભાપીડક અને ક્રૂર મહારાજ્યોનો પણ ક્રાન્તિના કાળ પછી ઉદ્ધાર થાય છે એમ મેં ધણી વાર સાંભળ્યું છે, તે મારી મનોવૃત્તિનો ઉદ્ધાર નહિ થાય ?

મારા આ ગાઠ અધિકારમાં લગ્નની વેદી પર તારું અભિદાન દેવાતું જોઈ મારી તારા તારી મદદે આવી. અરે ! તું તારી મદદે આવી. તું મારી તારા હતી, એટલે સ્વાભાવિક તારી માતાનાં મુખદર્શન થતાં તારા હૃદયમાં માતૃપ્રેમની ઉર્મિઓ ઉછળી રહી. તારા ઠરીકે તારી મુર્તિ મને ચેતાવવા આવી તોયે હું પુરેપુરો ચેત્યો ન હતો. હજી અધિકારનો પટ દૂર નહોતો થયો.

પણ એટલામાં એ અધિકારમાં તારી સદ્ગત માતા જોડેની તારા હારચર પવીનળી જલ્મુકી અને તમારી મુખાકૃતિનું સાદરશ નિહાળી મારું મન શંકિત બન્યું, સત્ય શોધવા મથી રહ્યું. મારા અધિકારમય હૃદયા-કાશમાં હું ફક્ત તારાજ જોતો હતો. એ તારાને શોધવા સતોરાત હું બહાર નીકળી પડ્યો. તારા પાછળ હું ઉન્મત્ત બન્યો હતો. નદી કાંઠે જઈ તારાને હાંકે મારી, પણ તારા કયાંએ યોલી નહિ કે દેખાઈ નહિ. શીતળ પવનના સ્પર્શથી મગજ કંઈક સાંત થયું. “ શું લીલાવતી તેજ તારા ન હોય ? ભવાનભટ્ટને તે અનાથ સ્થિતિમાં મળી આવી હોય અને પૈસા ખાવાના લોભે એ પાપીએ બધું છુપું રાખ્યું હોય ” એવી શંકા આવતાં હું ઉન્માદવસ્થામાંજ અવાનીશ કરને ઘેર દોડ્યો. તેને ઉધમાંથી ઢાંકી, સમજાવી, સતાવી, દમ બીડાવી સત્ય કહેવાની ફરજ પાડી. તેણે માની દીધું. “ મને કોઈ બહેન છે નહિ, તેમ લીલાવતી કોની છોકરી છે તે પણ હું જાણતો નથી. પણ તે ત્રણેક વર્ષની હતી તે વખતે એક સવારે તેના ગામને એક માછી એ છોકરીને મારી કને લઈ આવ્યો.

માછીએ કહ્યું કે તે માછલાં પકડવા જાળ નાંખી નદીમાં ઉભો હતો. ત્યારે એક હોડકું ત્યાં તરતું તરતું આવી તેની જાળમાં ભરાયું. હોડકામાં કોઈ જોવામાં ન આવ્યું. તે માછી તે હોડકાં પાસે ગયો. ત્યાં જઈ જાયું તો એક છોકરી તેમાં ઊંધતી સુતી હતી. માછીએ એ છોકરીને જાગૃત કરી અને બહાર કાઢી. આ છોકરીને બચાવી તો ખરી પણ હવે તેનું શું કરવું તે સંબંધી માછી મુંઝાયો. તેના રૂપ ઉપરથી તેણે ધાર્યું કે તે કોઈ ઉચ્ચ ન્યાતની હોવી જોઈએ. તેમ ધારી તેને તે મારી પાસે લઈ આવ્યો અને આ બંધી વાત કરી.

હું તો પહેલો નહોતો રાખતો. પણ પછી છોકરી દેખાવડી તેમજ દિલ્લ હરનારી જોઈ એટલે મેં માછીને થોડાક પૈસા આપી આ વાત છુપી રાખવાનું વચન લીધું. પછી મેં એને બાણી તરીકે મારા ઘરમાં રાખી, ઉછેરી બણાવી ગણાવી અને પરણાવી. ” ભવાનમદના કહેવાનો આ સાર હતો. હું તરત પામી ગયો કે લીલાવતી તેજ તારા, અને તારા ને તુંજ. સવિતાએ નદીમાં પ્રાણાર્પણ કરવા અગાઉ તને હોડકામાં બેસાડી હશે, અથવા તમે બેઉ સાથે હોડકામાં બેસી આગળ ગયાં હશે અને સવિં તાએ નદીમાં—તને હોડકામાં રાખી—નંખાવી દીધું હશે એમ સદજ અનુમાન થઈ શકે છે. એ રીતે સંસારનું મત્સ્ય માછીની જાળમાં સપડાઈ પાછું સંસારમાં આવ્યું.

હું ત્યાંથી નીકળ્યો. પણ મારે જવું ક્યાં ? આ સંસારમાં માઈ સ્થાન ક્યાં છે ? તારા જેવી પવિત્ર નિર્દોષ પુત્રી આગળ જીવતો જામતો છતો થવાનો મને અધિકાર નથીજ. હું તારા પિતાનો દાવો કરી શકતો નથી; પણ તારો એક મહાન અપરાધી છું. તારો, તારી સ્વર્ગસ્થ માતાનો, સંસારનો, પ્રજાનો, અરે સર્વનો અપરાધી મહા અપરાધી એવો હું, આ દુનિયામાં તેમજ બીજી દુનિયામાં સ્થાનભ્રષ્ટ થયો છું.

પરંતુ અંતકાળે દિલ્લનો એકરાર કરવા પશ્ચાત્તાપનો અગ્નિ પુરો પ્રજાગવા, અને તારી પવિત્રતા તથા નિર્દોષતા જાગત સમક્ષ સિદ્ધ કરવા

બહીતે બહીતે ચોરની પેઠે, છેલ્લી વાર ધરમાં દાખલ થયો અને આ પત્ર લખ્યો તારાં ચરણે ધરવા.

અને મારું આ છેવટનું વસીયતનામું. તું મારી પ્રિય પુત્રી તારા ! આ ધરની દોષતની માલીક તુંજ શ્રે એમાં મારું કંઈ નથી. મેં તેા મેળવ્યું તેના કરતાં ઘોયુ વધારે. એની વ્યવસ્થા તથા ઉપયોગનો સર્વ આધિકાર તારો-સવિતાના નિર્દોષ પુત્રીનો.

હવે હું જાઉં છું તારી માતાની પાછળ-એજ લીલા નદીને માર્ગે. આ જગતમાં મારે મારું સ્થાન નથી. હું જીતેા જીતેા અપરાધી છું તે સર્વની ક્ષમા યાચતાં મારાં પાપ ધોત્રાય એમ નથી. ન્યાયી પ્રભુ પાસે ન્યાય માંગવાનો હક રહ્યો નથી. પણ લીલા અને સવિતા ઉભયનાં દિલ વિશ્વાળ છે ત્યાં તેા મને સ્થાન મળશેજ. અસ્તુ.

પાપી અને અપરાધી પિતાના આશીરવાદ પહોંચતા હોય તેા
નરભેરામના આશીરવાદ.

પત્ર વાંચી રહેતાં લીલાવતી—તારાનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. આ ક્ષપનાતીત પણ સ ય સ્થિત્યંતર અનુભવી તે દિગ્મૂઢ બની. તેની દષ્ટિ પત્ર પર સ્થિર ચોટી રહી. તે મનોગતજ બોલવા લાગી:—

“ લોકની નજરે પંતિ તરોકે ગણ્યાતા નરભેરામ મારા પિતા ? શું ત્યારે આ મધુરો સવિતા મારી માતા ? અને આ પત્ર નરભેરામે—મારા પિતાએ લખ્યો છે ? ત્યારે શું તે મયાજ ! કહે, કહે, સવિતા ! ” તે ઉઠી અને સવિતાની જામી હાથમાં લઈ બોલવા લાગી “ શું તું મારી ખરે-ખરી જનેતાજ ! અને આ અચુકડી તારા તે હુંજ ! ત્યારે શું હું પેલા ભવાનભટ્ટની ભાણેજ નહિ ! હું તેની ભાણેજ નહિ તેા નરભેરામની પત્ની પણ નહિ ! હું તારી પુત્રી ! નરભેરામની પુત્રી ! કહે, કહે, મારી વહાલી મા ! કહે, સાચું શું છે ! મને કંઈ સમજ નથી પડતી. પિતા

સાચા કે જગત સાચું ? તું તો ગર્ભજ છે ! પિતાએ ગયા ! ત્યારે હું અહીં કેને આશરે ? એ ! આ ભુંડા જગતને આશરે ? જે જગતે તને આશરે ન આપ્યો, પિતાને સન્માર્ગ ન અતાવ્યો, તે જગત મને કેમ નિભાવશે ? પણ, અરે ! હું જગતનો દોષ શા માટે કાઢું ! દોષ મારા ભાગ્યનો ! ” આમ યોલી થોડીક પણ તારા વળી શાંત રહી, તેના મનમાં અનેક વિચાર-તરંગો ઉછળી રહ્યા. સત્ય શું, આ તે જાગૃત કે સ્વપ્ન, એની ધડભાંગમાં એનું મન હચમચી રહ્યું. “ જગત પિતાનો આ એકરાર નહિ ક્યુવો. જગતની નજરે હું લીલાવતીજ રહેવાની ! તારા તો કે દિની લીલા કરી ગઈ. લોકને તારા કે લીલાવતીની પરવા નથી. તેમને તો દીકરી વેચી આપને પરણાવવી છે ! જગત પવિત્ર હો કે પાપી હો ! પણ, લીલાવતી ! તારા, તમારે માટે ત્યાં સ્થાન નથી. લીલાવતી-નરભેરામની વિધવા ! તારા-પાપી સ્ત્રી પિતાની પુત્રી ! જગત તમને નહિ સધરે ! અહા, આ અસહ્ય સ્થિતિ ! આ અસહ્ય જીવન ! એ મારી મા ! એ નહિ નિભાય ! એ મારા પ્રભુ ! હવે ન જીવાય ! ” તાર. એકદમ પથારી પર ઢળી પડી. તેનું દૃશ્ય ભરાઈ આવ્યું. મગજ ભમવા લાગ્યું. શરીર કંપવા મંડ્યું. હાથમાં રહેલા પત્ર સાથેજ તેની મુઠકેઓ વળી. એક કંપ આવતાં તે યેજાન થઈ. આ યેજાન સ્થિતિમાંજ “ એ, મા ! એ, પ્રભુ ! ” કહેતી કહેતી તેની મુકુમાર દેહ ઉછળી, પાછી પથારીમાં પડી. તેનું ચૈતન્ય ઉડી ગયું, ઉપ્સુતા શ્મી ગઈ, આત્મા વિસર્જન થયો. ધાંત એમ

+ + + +

આ વાર્તાનું વસ્તુ માત્ર કલ્પનાજનક છે. અને કન્યાવિકૃત્યનો કુર દિવાજ મનુષ્યને અસુક સંજોગમાં કેળા અધમ માર્ગે ખેચી જાય છે એ બતાવવાનો માત્ર હેતુ છે. તથાપ જ્યારે આ સંકળના કલ્પના પટપર રમતી હતી ત્યારે એવું માનવામાં નહોતું આવતું કે આવી અધમ પ્રસંગ આ હિંદુ સંસારમાં કર્યાંક બન્યો હશે.

પણ કેટલાક વખત પર વર્તમાનપત્રોમાં એક એવા સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા હતા કે મારવાડમાં એક ગૃહસ્થ મા વિનાની પોતાની એકની એક

પુત્રીને તેના મામાના આગ્રયે મુકીને ધંધાથે' વિદેશ ગયો. ત્યાં ધણું વર્ષ રહ્યો. દરમ્યાન છોકરીના મામાએ પોતાની બાણેજ મરી ગયાના ખોટા સમાચાર પોતાના અનેવી એટલે તે કન્યાના આપને આપ્યા.

પતિ તથા પુત્રી સ્વર્ગવાસ થતાં પેલા મૂઠ્ઠરથનો સંસાર શુન્ય થયો એટલે તેણે કેટલાક વખત પછી સ્વદેશ પાછા આવી ફરીથી પરણવાનો વિચાર કર્યો. અને એ વિચાર પોતાના સાળાને જણાવ્યો. તેણે પોતાની બાણેજને અમુક મૂઠ્ઠરથની છોકરી તરીકે ઓળખાવી અને એક મોટી રકમ લાઇને તેના આપ સાથેજ પરણાવી દીધી. આ ભેદ પાછળથી કુટુંબ અને ખટલો કોટ્ટે' ગયો, પણ પછીથી શું થયું તે સમાચાર જાણ્યામાં નથી આ સમાચાર ખરા હોવા ખોટા હોવા, પણ એવા પ્રસંગો બનવા અસંભવિત નથી. ધરડે ધડપણ પરણવાની લાલસા અને પૈસાનો અનીતિમય લોભ, અને એ લાલસા તથા લોભને પોષણ આપનાર વિકૃત જેવા શિવાજી સમાજને અધમ માર્ગે ખેંચી જાય છે તેનું આ એક હૃદયદાવક દષ્ટાંત છે. શું આ અધમ લાલસા, આ નીચ લોભ, અને આવા કૂર શિવાજીથી સમાજ હજી એ મુકન નહિ થાય ?

ચંદ્ર-જ્યોત્સ્ના.

(૧)

જરાતના હવાખાવાના સ્થાનોમાંના એક. ભીમપુર-કુમસના સમુદ્ર કિનારે ગ્રીષ્મ ઋતુના સંધ્યાકાળે શીતળવાયુ ત્વરિત ગતિથી વાહ રથો છે. ભગવાન સૂર્યનારાયણુ ધીમે ધીમે અસ્તાચળ પ્રતિ ગમન કરે છે. સમુદ્રનાં મોજાઓ જાણે કિનારે ટાળે થયલા જનસમૂહને યુદ્ધ કરવાનું આઠ્ઠાહન દેતાં હોય એમ જોસભેર ઉજાળા મારતાં કિનારા તરફ આગળ ધસ્યાં આવે છે. પ્રવૃત્તિમાંથી અલપકાળ માટે નિવૃત્તિ લેવા, રોજોથી મુક્ત થવા, અથવા ઉન્હાળાની છુટી આનંદથી, ભોગવવા આવેલાં, દુરદુરનાં પ્રવાસીજનો એક પછી એક સમુદ્ર કિનારે એકત્ર થતાં જાય છે.

પ્રવાસી જનોમાં સ્થાનિક નવાજ સાહેબના કેટલાક મિત્રરાજાઓ, મુબબ અમદાવાદ વિગેરેના વેપારીઓ, કૌલેજના પ્રોફેસરો, તેમજ વિદ્યાર્થીઓ, હિંદુ, પારસી, જૈન, મુસલમાન, વિગેરે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મના, મિત્ર મિત્ર વર્ણના અને જુદા જુદા ધંધાવાળા નજરે પડે છે. વ્યાંકડા ઉપર સ્ત્રી પુરુષોનાં કેટલાંક યુથ વાયુની શીતળ લહરીમાં હાર્યમથ ત્રોષ્ટિ કરતાં બેઠાં છે, જ્યારે કેટલાંક સમુદ્ર કિનારે ફરતાં જણાય છે. જુવાન છોકરાઓ આટાપાટા, ડુટબોલ ઇત્યાદિ રમતો રમે છે, અને નાનાં બાળકો પોતાને મનમમતી રમતો રેતીમાં રમી રહ્યાં છે. એ બાળકોના મૂથમાં પૂણિમાના ચંદ્ર જેવી કાંતિવાળા, હાસ્યમય વદન અને ચક્રોર નયનથી સર્વની દૃષ્ટિને આકર્ષતા, રાજ્યવંશી પોપાકમાં, સંધ્યાકાળના સુવર્ણ સૂર્યોત્જ્વળી વિશેષ શોભતા, નાનકડા નવાજઝાદાઓની ત્રિપુટી પાણુ જળ તરંગ સાથે ખેલ કરતી દેખાય છે.

પ્રવાસીજનોના મનરંજનાર્થે સંસ્થાન નરેશ સચીનના નામદાર નવાજ સાહેબ તરફથી આવેલું 'રેટ ઓન્ડ' મધુર સરોહ સંભળાવી રહ્યું

છે. તે સાથે જળનીધિનું આલ્હાદાનક ગંભીર ગાન પણ સંભળાય છે. આમ મનુષ્યકૃત અને પ્રશ્નકૃત માનની સંગમ સરિતા પ્રવાસીજનોના હૃદય પર વહી રહી છે.

ભીમપુર-ડુમસની ચોપાટી પર રહેલ કરનાર સુંબઘમરાને આસ-પાસ નિહાળતાં સ્વાભાવિક રીતે જણાશે કે તે જણે સુંબઘની ચોપાટીની એક નાની ગ્રામ્ય બહેનની મુલાકાતે આવ્યો હોયતો !

ખરેખર એમજ છે. જમણી બાજુએ ભગવા અને હજીરાનો કિનારો મલબાર પોર્સન્ટ અને વાલકેરનું ઝાંખુ ભાન કરાવે છે; જ્યારે સામી બાજુએ ગાયકવાડનું ઉમરાઈ ગામ કાલાબા રૂપે કાંઈક તાદ્રશ થાય છે. માત્ર દીવાદાંડી એ બાજુને બહલે સામી બાજુએ ભગવા ગામ આગળ છે. કુમસ અને ભીમપુરનો દરિયા કિનારો, સુંબઘની ચોપાટી, કેનેડી સી-ફેસ, અને બેન્ડ રેલ્વેનું નાનું ગામડીયું રૂપ હોય એમ લાગે છે. ફેર માત્ર એટલોજ કે અહીં સુંબઘના જેવા પાકા આંધ્રિકા પુટપાથ અને બતીએ નથી, તેમ અહીં નથી વેચાતી મેન્જમનની ખોટી અને રોગોત્પાદક વસ્તુઓ. અહીં સુંબઘ નગરીનો વૈભવ કે યનયનાટ નથી. પણ શાંતિ અને સંતોષ છે. અહીં હાય હાય પોકારતી પ્રવૃત્તિ નથી, પણ શાંતિપાઠ પઠાવતી નિવૃત્તિ છે. અહીં પાથર કે લોખંડનાં મહાલયો તેમજ મોટર ગાડીઓ નથી, પણ ગ્રામ્યજીવનને શુભમ એવાં કુદરતનાં-ઇશ્વર લીલાનાં 'સૌન્દર્ય' અને 'આનંદ' સાહજ પ્રાપ્ય છે.

આવા રમણીય સમુદ્ર કિનારે કંઈ વાચુ વાઘ રહ્યો છે. તેની શાંતિનો ઉપભોગ કરતો એક વીસેક વર્ષની વયનો યુવક મોટી ચોપાટી ઉપરથી નાની ચોપાટી તરફ ધીમે પગલે એકલો ચાલ્યો આવતો હતો. તેણે એક સાદું ઝીણું ધોતીયું અને કાળો કોટ પહેર્યાં હતાં. પગમાં મોજા અને છુટ ધારણ કર્યાં હતાં તેના એક હાથમાં એક પાતળી લાકડી હતી, અને બીજા હાથમાં પવનથી ઉડી જતી ટોપી ઝાલી રાખી હતી. એ યુવકનું શરીર ધઉં વર્ણનું, મધ્યમ આંધાનું અને સારી રીતે તંદુરસ્ત હતું. તે વિચારમાં લીન થયો હતો. ધ્યાનના હાથમાંની લાકડી આમ તેમ ફેરવતો અને ધડીકમાં જમીન સાથે પછડતો હતો.

સામેથી કેટલીક હિંદુ તેમજ પારસી યુવતીઓ રંગબેરંગી સાડીઓ ફરકાવતી આવતી હતી. પવનથી તેમનાં વસ્ત્ર આમ તેમ ઉડતાં હતાં, જેથી તેમને ધડી ધડીએ પોતાના વસ્ત્રને ઠીક કરવા પોતાના ક્રોમળ હસ્તને શ્રમ આપવો પડતો હતો. સંઘાકાળ થયો હતો. એટલે પવન ઠંડો વાતો હતો તેથી ક્રોમળાંગીઓ પોતાને ઠંડી ન લાગે તે માટે પોતાની સાડીની સોડ હરધડીએ સમારતી હતી.

આ સ્ત્રીમંડળ પેલા યુવકની બાહુમાંથી પસાર થયું, એટલે તેમનાં વસ્ત્ર અને વાયુના યુક્તિ દ્રશ્ય તેના જોવામાં આવ્યું. યુવકે સહજ સ્મિત કયું. તે થોડેક દુર જઈ અટક્યો, ત્યાં ઉભો, પ્રનઃ પેલી યુવતીઓ તરફ નજર નાંખી અને કંઈક વ્યક્ત કરી ગાવા માંડ્યું. થોડીક પળ વિચારમગ્ન રહી તેણે સમુદ્રના મોજાઓથી સ્વચ્છ સ્લેટ જેવી બનેલી રેતીવળી ભૂમિ-પર પોતાની લાકડીના છેડાવતી લખવા માંડ્યું:—

(તોટક)

અલકાવતીના મધુરા મુખથી,
 ઉચરાવી કળે કરી સીત્કૃતિને,
 કરતો ઝટ સુખન પ્રેમ ચક્રી,
 મીઠું પ્રમદાજન ગાલ પરે;
 વળી કંચુકી વિહીન પુષ્ટ સ્તનો
 પર ઉભી કરી પુલકાવલીને,
 ચચરાવી વળી ઉર વસ્ત્ર રેડું,
 જધનો પરનું પથુ દુર કરે.

આ પદ્યરચના ભર્તૃહરીના એક શૃંગાર શ્લોકનો અપૂર્ણપથુ શીઘ્ર અનુવાદ હતો. કંઈક મેળ ન આવવાથી કે કોઈ બીજાં કારણે એની વિચારમાળા અટકી; અને તે એ પદ્ય અધુરું રાખી સીધો સમુદ્રના ઉછળતાં મોજાં નજીક જઈ ઉભો.

(૨)

આ યુવક જે વખતે ઉપરનું પદ્ય લખતો હતો તે વખતે એક મુઘ્ધા

(૫૨)

તે તરફ ફરતી ફરતી ચાલી આવતી હતી. પવનના વેગથી તેના વચ્ચના હાલ પશુ ઉપર વર્ષાવા તેવાજ થતા હતા. એ મુઠાનું વય લગભગ ૧૫-૧૬ વર્ષનું હતું. તેનું મુખ અતિ પ્રકૃષ્ઠ અને શોભીતું હતું. બસાટ વિચાળ હતું, નેત્રો ચક્રાર અને તેજહાર હતાં. કપોલ પર ગુલાબી લાલી છવાઇ રહી હતી. શરીર ગૈર, ભરાઉ અને પુષ્ટ હતું. તેણે વાદળી રંગની સાધારણ સાડી અને આખી આંધનો રેશમી પોલકો પહેયાં હતાં. પરનથી માથા ઉપરની સાડીને ઉડી જતી અટકાવવા ગળે એક રેશમી રુમાલ બાંધી રાખ્યો હતો.

પેલા યુવકે જ્યાં પેલું પદ લખ્યું હતું ત્યાં આવી તે ઉભી, અને તે પદ નજરે પડતાં તે વાંચવા લાગી, પ્રાતઃકાળના સૂર્ય પ્રકાશથી જેમ કમળ પાંખડીઓ ખીલે તેમ તેના અંધર ઓછનો પટ પહોળો થયો. પદ વાંચતાં વાંચતાં તે હસતી હતી. તેણે પેલા યુવક તરફ દ્રષ્ટિ કરી. પુનઃ એકવાર ફરીથી તે પદ વાંચ્યું અને તેણે ત્યાં એસી પોતાની રૂપેરી કલમ જેવી અશુભી વડે પદનો અધુરો રહેલો અર્થ પાદપૂર્તિ રૂપે પૂર્ણ કર્યો.

આ દ્રશ્ય પેલો યુવક પોને ઉભો હતો ત્યાંથી કુતૂહલ પૂર્વક જોઇ રહ્યો હતો. પેલી સુંદરી ત્યાંથી ઉઠી બાગળ ચાલી. એક અચાત બાળાએ પોતાની કવિતા નીચે એ શું લખ્યું છે તે જાણવાની ઉત્કંઠાથી તે ત્યાં આવ્યો. આવી જુએ છે તો નીચેની પંક્તિઓ સ્પષ્ટ સુંદર અક્ષરે લખાયેલી હતી:—

અનુમાન કરે મુજ દિલ વિષે,
તરલાતનતાપનિપાવન એ,
બ્યભિચારીની માફક સંચરતો,
ઋતુ શ્રીષ્ઠ તણો શઠ વાયુ હશે.

આ પાદપૂર્તિ ઉપરોક્ત શ્લોકના અંતિમ ભાગનો ભાવાર્થજન હતો, પશુ તેમાં શિશ્વરના શીતવાયુને બદલે શ્રીષ્ઠનો શઠ વાયુ કહેવો હતો એ અનુકુળ અને સુહૃદ્ પૂર્વકનો ફેરફાર જેઠ યુવકે તે આશ્ચર્યમાં મરકાવ મૂક્યો.

પેલી મુઘ્ધ બાળિકા આગળ ચાલી જતી હતી. પણ યુવક પોતાની પાદપૂર્તિ વાંચે છે એ તેણે વક્રદ્રષ્ટિથી જોઈ લીધું. આથી તેના હૃદયમાં કોઈ નૂતન પ્રકારની-લાગણી સ્ફુરાયમાન થઈ. તેના શરીરે રોમાંચ થયે-કપાળપર તેમજ ગાલપર પ્રસ્વેદનાં ઝરણુ ધુટી નીકળ્યાં. એ પ્રસ્વેદ લુછી નાંખવા માટે ગળેથી રેશમી રૂમાલ છોડ્યો, પણ તેના હાથ જરા કંપ્યા, અને પવનના સપાટાથી રૂમાલ હાથમાંથી છુટી પવન સાથે ઉડ્યો. રૂમાલ લેવા તેનાથી લગભગ છોડી દોરી શકાયું નહિ; તે બહાવરી બની લાંબ ઉભી. રૂમાલ ઉડતો ઉડતો યુવાનના પગ સાથે ભરાયો. તેણે તે ઉચકી લીધો અને તેના માલીકને આપવા આગળ ચાલ્યો.

“ આ રૂમાલ આપનો છે ? ” યુવકે તેની સમીપ જતાં પ્રશ્ન કર્યો.

“ હાજી, આપનો બહુ ઉપકાર થયો. ” કોકીલ કંઠમાંથી શરમભર્યો પણ મધુર ઉત્તર નીકળ્યો.

“ ત્યારે મને આશ્ચર્ય થાય છે કે આપના હાથમાંથી તે છુટી ગયો, છતાં આપે તે લેવાનો ખીલકુલ પ્રયત્ન પણ ન કર્યો ? ”

“ મને પણ આશ્ચર્ય થાય છે કે આપે આનો પ્રશ્ન કેમ કર્યો ! ” મુઘ્ધાએ સિનઝ્મ સ્મિત કર્યું. યુવક આ પ્રશ્નથી ગુંચવાયો.

“ ત્યાં આગળ પેલી પાદપૂર્તિ આપેજ કરી છે ને ? ” યુવકે વાત ફેરવી.

“ હા. પણ તે સાથે આપના પ્રથમ પ્રશ્નને કંઈ સંબંધ છે ? ” હાજર જવાબી બાળાએ આ પ્રશ્નથી યુવકને ફરીથી નિરૂત્તર અને આશ્ચર્ય-ચકિત કર્યો.

“ આપ બહુ વાચાળ વિદ્વાન અને ચતુર લાગો છો. ” યુવકે થોડી વાર મૈાન રહ્યા પછી કહ્યું.

“ માફ કરશો; મને એ ખોટું માન ન આપશો. ”

“ ના, સત્ય છે. એક અપરિચિત જોડે આપ ખુલ્લા મનથી વાત કરો છો એ આપની વાચાળતા સૂચવે છે. પેલી પાદપૂર્તિ આપની વિદ્વાતાની સાક્ષી પુરૂ છે; અને આ રૂમાલ...”

“ ક્ષમા કરશો, એમાં મેં કંઈ ચતુરાઈ ચલાવી નથી, તમારી શ્રાંકા નિર્મળ છે. પ્રસ્વેદ લુછવા રૂમાલ લેવા ગઈ એટલે તે પવનના વેગે હાથમાંથી ઉડી ગયો, આપને જોઈને લજ્જાળુ બની તે લેવા દોડી શકી નહિ. ”

“ સ્ત્રોકનો આપનો અનુવાદ જોઈને આપની વિદ્વતાપર મારી અમતઃ થઈ. હું પણ કંઈક જાણું છું. તેની કસોટી કરવા ખાતર એ અધુરો અનુવાદ પૂર્ણ કરવા પ્રયત્ન માત્ર કર્યો છે. ” બાળાએ શરમ ભરી વાણીથી આગલા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો.

“ એક બાળમુખમાં આટલી બધી વિદ્યા ભરી છે એ જાણી મને સાનંદાશ્ચર્ય થાય છે. આપે વિદ્યાભ્યાસ ક્યાં સુધી કર્યો છે? આપ કોઈ વિદ્વાનનાં પુત્રી હોવાં જોઈએ. ”

“ હું કંઈ અહુ જાણી નથી; તેમ હું કોઈ મોટા વિદ્વાનની પુત્રી પણ નથી. ”

“ તો પણ આપનામાં નૈસર્ગિક શક્તિ વિશેષ છે. ”

“ હું એક સાધારણ પિતાની પુત્રી છું. મારા પિતા એક જ્ઞાણી સંસ્કૃત શિક્ષક હતા. તેમને સંસ્કૃત તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યનો સાધારણ સારો અભ્યાસ હતો. તેમની હું એકની એક પુત્રી હોવાથી તેમના સમાજમાં વિશેષ રહેતી એથી હું કંઈક સંસ્કૃત જાણું છું, અને તેથીજ આપ કહો છો તેમ વાચાળતાનો અવશ્ય પણ મારામાં ઉતર્યો છે. ”

“ માફ કરશો; વાચાળતાને મેં અવશ્ય પણ નથી કહ્યો. ”

“ જો હોય તો. મેં આપની સાથે બોલવાની આટલી છુટ ક્ષીધી તેનું કારણ એ કે હું રોજ પ્રાતઃકાળે તેમજ સંધ્યાકાળે બાગમાં પુસ્તક લઈ ફરતા આપને જોતી, એટલે હું આપને અપરિચિત સમજતી ન હતી. આપ કોઈ વિદ્વાન છો એમ તો હું ધારતીજ હતી, પણ આ સ્ત્રોક વાંચવાથી આપની વિદ્વતા મારે મને વિશેષ માન ઉપજ્યું. ”

“ શું ત્યારે આપ પણ ‘ દયાકાર આરોગ્યલુવન ’માંજ રહો છો ? ”

“ હા જી. હું મારા મામા તથા મામી સાથે બોંયતળીએ રહું છું. મારા મામાની પ્રકૃતિ જરા નરમ છે તેથી તેઓ હવાફેર મારે અહીં આન્યા છે. મામી જોકે હું પણ આવી છું ”

“ મારે પણ મારી માતાના અસ્વસ્થ શરીરને ક્ષીધે અહીં આવવું
પડ્યું છે. ”

“ સાથે ખીજી કોઈ છે કે ? ”

“ સાથે મારા મોટાં બહેન છે. તમારે તેમની બેડે ઝોળખાણુ થશે ”

“ તે સિવાય ખીજું કોઈ નથી ? ”

“ ના જી. મેં હજી લગ્ન કર્યું નથી. ”

“ મેં એવો ઉત્તર ક્યાં માગ્યો હતો ? ” બાળા જરા શરમાઈ.

“ પણ તમારો ભાવ હું સમજ્યો. ”

“ આપ શી ન્યાતના છો ? ”

“ હું જ્ઞાતિએ... આજીણુ છું. આપની જ્ઞાતિ જણાવવાને કંઈ
વાંધો છે ? ”

“ કંઈ નહીં; હું પણ એજ જ્ઞાતિની છું. ”

“ ઓ હો! વખત ધણો ગયો; હવે થેરે જઈશું ” ઘડીઆળમાં જ્ઞતાં
જ્ઞતાં યુવકે કહ્યું.

“ ઉભા ઉભા પગ થાકી ગયા છે. થોડીવાર એમને આરામ તો
આપો. ” બાળાએ થોડીવાર એસવાના ઇચ્છા દર્શાવી.

રેતી ઉપર બેઠેએ બેઠકે ક્ષીધી. આ વખતે ધણુ પ્રવાસીઓ થેર
ચાલી ગયા હતા. સૂર્ય પણ ક્યારનો અસ્ત થઈ ગયો હતો, અને ચંદ્રનાં
શાંત સુધામય કિરણો પૃથ્વીપર ફેલાઈ રહ્યાં હતાં.

“ આપ વિદ્યાર્થી જણાઓ છો ? શું અભ્યાસ કરો છો ? ” બાળાએ
પુનઃ પ્રત્નોત્તરી શરૂ કરી.

“ મેં હમણાંજ ખી. એ. ની પરીક્ષા આપી છે. ”

“ પાસ થયે આગળ અભ્યાસ કરવાનો વિચાર છે કે અહરથાગ્રમ
માંડવા વિચાર રાખ્યો છે ? ”

યુવકે આ પ્રત્નથી ચક્રીત થયો. તેણે તેના મુખપર દુષ્ટિપાત કર્યો.
સુખાનાં ચક્રો નયન અને કામળ મુખમુદા ઉપર તેના પ્રત્નનો ભેદ સ્પષ્ટ
સમજાતો હતો. યુવકે એ પ્રત્નનો ઉત્તર ન આપતાં ખીજે પ્રશ્ન કર્યો:—

“ તમે પણ કુમારીકાજ છોને ? ”

“ હા જી. ”

“ ત્યારે તમને એવો પ્રશ્ન પુછવાને કંઈ અધિકાર ખરો ! ”

“ કુમારીકાનેજ એવા અધિકાર હોય. ” બાળાએ તુર્ત જવાબ વાળ્યો.

યુવક આ ઉત્તરનો કંઈક ભાવ સમજ્યો, પણ તેણે જુદેજ પ્રશ્ન ક્યો. “ તમે કોઈ પરીક્ષા આપી છો કે ? ”

“ આપ પરીક્ષક થાઓ તો હું પરીક્ષા આપું. ”

યુવક પુનઃ જવાબો. મુગ્ધાના ગૂઢ પ્રશ્નોત્તરમાં તે ઉડો ઉતરી વિચાર કરવા માગતો ન હતો, પણ મુગ્ધા તેને પોતાના દરેક પ્રશ્ને અને દરેક ઉત્તરે ઉડો ઉતારતી હતી.

“ તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં હું ખરેખર મ્હાત થાઉં છું, તમારું બુદ્ધિચાતુર્ય બક્ષભક્ષા ગેન્યુએટોને પાણી ભરાવે એવું છે. ”

“ પણ આપને થોડુંક પાણી ભરવું છે ? ”

“ વિદુષી બાળા ! તમે મને બાંધી લેવાની યુક્તિ રચો છો પણ—”

“ પણ આપ બંધાવ એવા નથી એમને ! ” બાળાએ વળી ટકોર કરી. ઉભયનાં હૃદયો અનાયાસે લોકલક્ષ્મણનાં બંધન તોડી પ્રેમ પ્રવાહમાં તણાંતાંજ ગયાં.

“ તે ન કહી શકું. જ્યારે ત્યારે બંધન તો આવશેજ; પણ એ બંધન સર્વ સંબંધીઓની સંમતિથી થાય તો ઠીક. ”

“ એટલે કંઈ વાંધો પડે તો સગાઓને માથે દોષનો ટાપલો નાંખવો ઠીક થઈ પડે ! ” મુગ્ધા મનમાં હતી.

“ એમ નહિ, પણ વિચારપૂર્વક અને બંધાની સલાહથી. ”

“ થોડા પરિચયનું બંધન હિતાવહ કે પ્રેમરૂપ નહિ નીવડે એમ માનતા હશે ! ”

“ લગ્ન સંબંધ હિતાવહ કે પ્રેમરૂપ નીવડે તેનો આધાર દંપતિના આચાર, વિચાર, બુદ્ધિ, અને લાગણી ઉપર છે. બાળલગ્ન, સ્વયંવર, કે કોઈ બીજા પ્રકારના લગ્ન પણ થોડા કાળના પરિચયથીજ થાય છે. છતાં તે બંધાંજ દુઃખમય કે સુખમય હોતાં નથી. અમુક કાળ પરિચયમાં

આવ્યા પછી કરવામાં આવતાં યુરોપ કે અમેરીકાના 'સ્નેહ-લગ્ન' પશ્ચુ કંઈ ઉચી કોટીનાં ગણ્યશી નહિ, તે ત્યાંની 'ગ્રાઈવોર્સ' - છુટા છોડાની કોર-ટોની સંખ્યા સાક્ષી પુરે છે. દંપતિદ્વય એક ખીબને અનુકુળ અને પ્રેમમય થવા માટે ગ્રહસ્થાશ્રમમાં ખાસ યુદ્ધિ અને કેળવણીના સદુપયોગ થવો જોઈએ. તેથી યુદ્ધિની પરીક્ષા આવશ્યક છે, અને કુટુંબીજનોના પરિચયથી યુદ્ધિ, કેળવણી, અને સંસ્કાર વિષે કંઈક સમજી શકાય- માટેજ સ્નેહી સંબંધીઓની સૂચના ને સલાહ આવશ્યક છે."

"તો બહે: એ વાત રહી અહીં. આપનું નામ કહેશો?" કંઈક નિરાશ થતાં મુગ્ધાએ વાત ફેરવી.

મુગ્ધાને કંઈક નિરાશ થયેલી જોતાં તેન. મનરંગન અને યુદ્ધિ વિકાસ માટે યુવકે ઉત્તર દીધા:— "મારા નામાક્ષર તમારે શોધવા પડે એમ નથી. એ તમારી દષ્ટિ સમક્ષ છે. જુઓ, આ સમુદ્રની ઉર્મિઓ તેના જોરે નાચી રહી છે, કંઈ કેટલાં પુષ્પો અને સરોવરનાં કુમુદો એના દર્શનથી તૃપ્ત થઈ પ્રકૃત્વલ થઈ રહ્યાં હશે. કવિઓ તમારી સ્ત્રી જાતિની મુખમુદ્રાને ધણી વાર એ નામની ઉપમા આપે છે. સારે મારું નામ શોધી કાઢશો, અને આપનું નામ કહેશો ?"

"એ તો બહુ સુંદર અને અનુકુળ છે. મારું નામ પણ સુલભ છે. જુઓ, તમારા વિના મારું અસ્તિત્વ નથી; મારા વિના તમારી કીર્તિ ગવાતી નથી. તમારા ધણાંખરાં કાર્યો લોકો ધણી વખત મારા તરીકે પણ ગણે છે; પણ હું તેનો દાવો કરતી નથી. જો કે મારી સહા-અશીજ એ કાર્યો થઈ શકે છે. હું વિનયી અને લજ્જાશીલ છું. દિવસે જ્યારે આપ આપના પિતા (સૂર્ય) સહ વિચરો છો ત્યારે હું શરમથી બહાર નીકળતી નથી. પણ રાત્રે આપણે એઉ આનંદથી રમીએ છીએ, અને જગતને રમાડીએ છીએ." આટલું કહેતાં મુગ્ધાએ સહજ હાસ્ય કર્યું. તેનું મુખક્રમજ પુનઃ વિકર્યું:—

"મધુરો પ્રિય અંદ-કાન્ત,
નિરખું હું ઉચે.

આ તમારું નામ. ”

“ પ્રિય પતિની કૃતિરૂપ,
જ્યોત્સ્નાય નીચે.

ત્યારે આ રથું તમારું નામ ” યુવકે ઉતર દીધો.

ઉભય એક પીળાનાં મુખ સામે જોઈ રહ્યાં. બેઉના મોં પર શરમના શરણ પડ્યા. શરમથી નીચે ઉંચે જોવા લાગ્યાં. ડંડો પવન વાનો હતો છતાં તેમના ગાલ પર પ્રસ્વેદ ધુટી નીકળ્યો. તેમનાં હૃદયમાં શ્રેષ્ઠ અલૌકિક જ્ઞાગણીનો જોસદાર થનથનાટ થઈ રહ્યો. તેમનાં મન કંઈક સમજ્યાં, કંઈક સમજતાં શરમાયાં, અને કંઈક ન પણ સમજ્યાં. જ્યોત્સ્નાના શરીરને કંપ થયો, અને “ વખત બહુ થઈ ગયો. ” એવું ગદ્ગદ કણ્ઠે ઓલી ન્યાંથી ઉઠી તેણે ચંદ્રપ્રકાશમાં ધર તરફ ચાલવા માંડ્યું.

ચંદ્ર પણ “ આ બાળમુઠાએ તો કમાલ કરી ” એવું કંઈક વિચારતો તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. જ્યોત્સ્ના સહજજ બની ધીમી ગતિથી માર્ગ કાપતી હતી. ચંદ્રની દૃષ્ટિ તેના ઉપર હતી. રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં, જ્યોત્સ્નાને નિહાળતાં નિહાળતાં અને હમણાંજ અનેલા પ્રસંગનું સ્મરણ કરતાં કરતાં, ચંદ્રના કણ્ઠમાંથી નીચેની કગીઓ વાયુની મંદ લહરી પેઠે વ્યક્ત થતી હતી:—

“ અણુ સુંદ્યાં પુષ્પ જેવું,
ન છેદાયલું નવપલ્લવ,
અણુવિંદ્યું રતન એ છે,
અણુ ચાપ્પુ એ મધુ નવ.

૩૫ કુમારીકાનું એવું,
બોક્તા એનો કોણુ હશે ?
પુણ્યદળનો ભંડાર છે,
ન જાણું વીધિ કોને દેશે ” x

x અનાદ્યાતં પુણ્યં એ ભતૃહરીના જોકનો અનુવાદ.

(૫૯)

(૩)

ન્યોત્સનાનાં માતપિતા એએક વર્ષ પર થોડા થોડા સમયને અંતરે મહામારીના ભોગ થઈ પડ્યાં હતાં, તેને અન્ય ભાઈ કે બહેન ન હતાં. તે જાતે એકની એક પુત્રી હતી એટલે પિતાના લાડમાં એક પુત્ર જેટલો ઉછરી હતી. એના પિતા વિદ્વાન અને સંસ્કારી હતા. તેના સંસ્કાર પુત્રીમાં ઉતર્યા હતા. માતપિતાના સ્વર્ગવાસ પછી તે પોતાના મામાને આશ્રયે રહી હતી. તેના મામા વિનોદરાય મુંબઈમાં એક વેપારી પેઢીમાં સારી નોકરીએ હતા. તેને એક છોકરો તથા છોકરી છે, તેઓ બેઉ સંસારી હતાં. એટલે વિનોદરાયને ન્યોત્સના ઉપર સ્વાભાવિક રીતે ધબ્બો વાતસલ્યભાવ હતો.

વિનોદરાયનો પ્રકૃતિ સારી ન હોવાથી હવાફેર માટે ડુમસ આગળા હતા. પોતાની મામી સાથે ન્યોત્સના પણ આવી હતી.

ન્યોત્સનાનો વિવાહ કરવાનો વિચાર તેના મામાના દિલ્લમાં વખનો-વખત આવતો પણ તેની વારંવાર બચડતી પ્રકૃતિને કીધે તે મુલતવી રાખવો પડતો. આવા અણધાર્યા સંજોગોને કીધે તેમજ વિનોદરાયના વિચાર જરા સુધરેલા હોવાથી ન્યોત્સનાના લગ્નનો સમય ચૂકી જવાનો તેને ભય ન હતો.

ચંદ્રકાંતના રનેહીએ તો એને ચંદ્રના ડુંકા નામથીજ યોલાવતા. ચંદ્રના પિતા પણ ધણું વર્ષ થયાં સ્વર્ગવાસી થયા હતા; પણ તેની માતા ધનગૌરી પાસે કંઈક સંપત્તિ હતી તેમજ તેને પોતાના એકના એક પુત્રને વધારે ભણાવવાની ઇચ્છા હતી તેથી જાત મહેનત કરીને ધરનો અને પુત્રને ભણાવવાનો બધો ખર્ચ નિભાવતી હતી. બી. એ. થયા પછી અને જાતે કમાતા થયેજ લગ્ન કરવાં એવા ચંદ્રકાંતના વિચારને તેની માતાનો પણ ટેકો હતો.

દિનરાત એકલે હાથે ધરકામ કરવાથી ધનગૌરીને જીર્ણીજ્વર લાગ્યું પડ્યો. અરમીની રજનો સમય હતો તેનો લાભ લઈ માતાને હવાફેર કરાવવા ચંદ્રકાંત પોતાની બહેન તારાગૌરીને યોલાવીને ડુમસ આગળા

હતો. તારા ચંદ્રકાંતથી મોટી હતી. તેનાં ઘન તેના પિતાના વખતમાં થયાં હતાં, અને તે ધણે ભાગે પોતાને સાસરેજ રહેતી.

ધીમે ધીમે જ્યોત્સ્નાની માગી ચંપકગૌરી અને ધનગૌરીને તથા તારા અને જ્યોત્સ્નાને જોળખાણુ થઇ, અને થોડા દિવસમા તે જોળખાણુ પહેનપણાનું રૂપ લીધું. તેઓ એક ખીજને દિવસમાં અનેક વાર મળતાં, એક ખીજને કામમાં મદદ કરતાં, તેમજ એક ખીજ કનેથી વસ્તુઓની આપ લે કરતાં. તારા અને જ્યોત્સ્ના વચ્ચે દૃઢ સહીઆર' બંધાયું. બપોરે જ્યારે બધાં આરામ લેવા સુષ્પ જતાં ત્યારે તેઓ કંઈ કંઈ શિષ્ટ અને હાસ્યપૂર્ણ વાતો કરતાં, પુસ્તકો વાંચી વાતાંલાપ કરતાં અથવા ચોપાટ ખેલતાં.

આ દરમ્યાન ચંદ્ર અને જ્યોત્સ્નાનું માત્ર તારામૈત્રકજ્ઞ થતું. તેમના મનની હાગણી મિત્રભાવ કરતાં પણુ વિશેષ છે એમ તે બેઉને હાગતું. તેઓ સાધારણ વાતમાં પણુ એક ખીજની હાજરીમાં પોતાની જામ બાજેજ ઉપાડી શકતાં. તેમજ દરિયા કિનારે ચોપાટીપર એકાંત મેલાપ કરતાં પણુ તેમને સંકાય થતો.

જ્યોત્સ્નાના ગાદ પરિચયથી તારાને તો એમજ થતું કે "આ મારી બાબી થાય તો કેવું મળતું !" ધનગવરીને પણુ હવે દીકરો ખી. એ. અશે એ વિચારથી ' વહુ મળે તો આવીજ મળજો ' એવો લોભ થવા લાગ્યો. સદબાજ્યે જ્યોત્સ્નાનાં માગી મામાના હૃદયકાશમાં જ્યોત્સ્નાના પતિરૂપે ચંદ્રજ દષ્ટિ સમક્ષ જણાયો. પરંતુ પ્રસંગ વિના કોઈ એક ખીજ આગળ પોતાનાં દીલ ખોલી શક્યાં નહિં.

આમ કેટલાક દિવસ વહી ગયા, અને યુનીવર્સિટીની ખી. એ. ની પરીક્ષાનું પરિણામ બહાર પડ્યું. ચંદ્રકાંત માન સાથે ઉંચે નંબરે પાસ થયો. આ સમાચારથી સઘળા કુટુંબીજનોનાં મન આનંદથી ઉછળ્યા રહ્યાં. જ્યોત્સ્નાના અતઃકરણમાં આ વખતે આનંદ સાથે અધિરાઈ પણુ દેખાઈ.

ધનગવરીએ સૈનીટરીયમમાં રહેતાં સર્વ લોકોને ચાહપાણી કર્યાં. પુરુષવર્ગ અને સ્ત્રી મંડળ બેઉ બે ખંડમાં વહેંચાઈ ગયાં હતાં. ચાહપાણી

મુરા થયાં અને પાનસોપારી લઈ બહાંખરાં સ્ત્રી પુરુષો ઉઠી ગયાં. સ્ત્રી મંડળમાં ચંપકગવરી, જ્યોત્સ્ના અને એક પાડોશમાંની ડોશી એટલાંજ રહ્યાં હતાં. આ પ્રસંગનો લાભ લઈ ચંપકગવરીએ પ્રશ્ન કર્યો “ધનગવરી બહેન ! ચંદ્રબાઈ ખી. એ. થયા. હવે તમારે તમારી ફરજમાંથી ચુકવું ન જોઈએ. સારી ભણેલી અને હુશીયાર વહુ લઈ આવો.”

ધનગવરી આ પ્રશ્નથી રાજી થઈ, પણ કંઈ ઉત્તર ન આપ્યો. તારાથી તો યોલાઈ જવાતું હતું કે ‘તમારી જ્યોત્સ્ના સાથેજ વિવાહ કરી નાંખોને !’ પણ વિવેક મર્યાદાને ક્ષીધે જીભને જેમ તેમ વાળી રાખી. પણ વૃદ્ધ ડોશી કે જે એ એક કુટુંબની સારી માહિતગાર હતી તેણે કહ્યું:— “ચંપકબહેન ! એમાં ધનબહેનને શું કહેવાનું ! તમે ધારો તો આજે તમે કહો છો એવીજ વહુ આવે !”

“કેવી રીતે !”—ચંપકગવરી કંઈક સમજી પણ આવો ઉત્તર દીધો.

“મારા વિચાર પ્રમાણે ચંદ્ર-જ્યોત્સ્નાનું જોડું રામ-સીતાના જોડાં પેઠે સુખી, પ્રીતિવાળું, અને સંસારને દીપાવનારું નીવડશે.”

“એમ થાય તો ડોશીમા તમારા મોંઝા સાકર.” તારાથી આખરે યોલાયા વિના ન રહેવાયું :

ચંપકગવરીએ જ્યોત્સ્ના તરફ જોયું. તે શરમ ભરી દ્રષ્ટિથી નીચું જોઈ રહી. તેના મનોભાવ સહજ સમજાતા હતા. તેના ધાસોજીવાસ જોરથી યાદતા હતા જે તેના હૃદયની આનંદોર્મિનું માપ સમજાવતા. ચંપકગવરીએ ઉત્તર દીધો “વિધિએ લખ્યું હશે તો તેમ પણ થશે.”

એ દિવસે તો એ વાત એટલેથીજ અટકી. પણ છેવટે એ વાર્તા-લાપતું ફળ ચંદ્ર અને જ્યોત્સ્નાના વિવાહ રૂપે આવ્યું. તેજ દિવસે ચંપકગવરીએ વિનોદરાયને બધી વાત કરી. એઉનાં મન એકમત થયાં, ખીજે દિવસે ધનગવરીને યોલાવી અને તેની જોડે એ વિવાહસંબંધી વાત કરી. ચંદ્ર અને જ્યોત્સ્નાની સંમતિ લેવાઈ, અને વિવાહ સંબંધ નક્કી કર્યો. આમલે દિવસે ચંદ્રને સાંચા પાણી થયાં હતાં, આજે જ્યોત્સ્નાને સાંચા પાણી થયાં થયાં, તેમજ સાકર વહેંચાઈ. તારાએ સાકરની એક મુઠી ભરી પેલી ડોશીમાના મોંઝા મુઠી કહ્યું—“માણ ! આ મારું કલનું”

વચન." અર્થમાં ખડખડ હસ્યાં. જ્યોત્સ્નાનું મુખ ગંભીર દેખાતું, પણ હૃદય આનંદથી ઉસરાઈ જતું હતું. એ આનંદથી અમીધારાનયન વાટે અહાર જવા મથતી. અર્થમાં માત્ર ચંદ્રજ આ સમગ્ર શક્યો.

(૪)

વર્ષાઋતુનો આરંભ થયો અને હુમસની 'સીઝન' પુરી થઈ. સર્વ લોકો એક પછી એક પોતાને ગામ જવા લાગ્યાં. ચંદ્રકાંત પણ સર્વને લાઇને મુ'બઈ ગયો. મુ'બઈ ગયા પછી એક સૌંદરીસીટરની ઓફીસમાં નોકરી લીધી અને "લૉ કલાસ"માં કાયદાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો.

વિનોદરાયની પ્રકૃતિ પણ સુધરી ગઈ હતી. એટલે તે પણ નોકરી પર ચઢી ગયા. મુ'બઈમાં વિનોદરાય અને ચંદ્રકાંત, તારા અને જ્યોત્સ્ના, તેમજ ધનગવરી અને ચંપકગવરી વચ્ચે વખતો વખત મુલાકાત થયાં કરતી.

મહા મહિનાની વસંત પંચમીએ મુ'બઈમાંજ ચંદ્ર અને જ્યોત્સ્નાનાં લગ્ન આનંદ અને ઉત્સાહપૂર્વક ઉજવાયાં. તેમના દીલમાં અંકુરિત થયેલી ભાવના આજે ફળી. સપ્તપદીમાં ઉપદેશ પ્રમાણે એ દંપતિનો સંસાર સ્નેહપૂર્ણ અને સુખી રહો એવા સર્વ સ્નેહી સંબંધીજનોએ આશીર્વાદ દીધા.

સાસરે ગયા પછી જ્યોત્સ્નાએ ધરનો સર્વ કારભાર માથે ઉપાડી લીધાં. મુ'બઈના ગૃહકાર્યની રીતિમાં તે કુશળ હતી. થોડા અર્થમાં ધણું કરી દેખાડવાની તેની આવડ સર્વનો સ્નેહ સંપાદન કરાવતી. ધન-ગવરી હવે નચિંત અને સંતુષ્ટ થઈ અને માળા લઈ ઈશ્વર ભજનમાં દિન નિર્ગમન કરવા લાગી. જ્યોત્સ્ના પહેલાં જોટલી વાચાળ હતી તેટલીજ તે હવે લજ્જાશીલ અને ઠાવકી બની. પરણીને સાસરે આવ્યા પછી તેને નરમ પ્રકૃતિની અને થોડા બોલી ભ્રમ ચંદ્ર અતિ આશ્ચર્ય પામતો. ધરનું કોઈ પણ કામ કરવામાં જ્યોત્સ્નાને પોતાની જાતનું, રૂપનું, વિધાનું, કે ખીજા કોઈ એવા પ્રકારનું મિથ્યાભિમાન આડે આવતું નહિ. રામો ન હોય તો પણ તેની ફરિયાદ કરતી નહિ. ઉલટું મુ'બઈ જવા શહેરમાં પાણીની ભેઠએ એવી સગવડ હોય તો એ અર્થ ઓછો

કરવાની તેની ઇચ્છા હતી. કારણુ તે એવું વ્યાજબી રીતે માનતી કે વાંચન, ચિત્રલેખન, કે ભરત ગુપ્તજી દલાદિ કામોમાં આખો દિવસ કંટાળો આવે તેથી સવાર સાંજ થોડો વખત જાત મહેનતથી ધરનાં વાસણુ કપડાં ધલાદિ વિશેષ સ્વચ્છ રાખવામાં રોકાઈએ તો કામની વિવિધતાને લીધે વિશેષ આનંદ અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય.

ધરનું ફરનીચર વિગેરે તે રોજ જાતેજ ધરાધર સાફ રાખતી. પોતાના પતિના કપડાં વિગેરે જાતેજ ધોષ સ્વચ્છ રાખતી. પથારી વિગેરેની વ્યવસ્થા પણ તે જાતેજ કરતી. પોતાની વપરાતી દરેક ચીજોની સુધડતા-સ્વચ્છતા જાત મહેનતથીજ રાખવી એમાંજ ખરું સૌન્દર્ય છે એમ તે માનતી, અને એમાંજ તે વધારે રનેહ અને સુખ મેળવતી.

(૫)

એક રાતે પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર પ્રકાશી રહ્યો હતો. અને સુખધના મહાલયો ઉપર જ્યોત્સ્ના-ચંદ્રનીનો ઉજ્જવળ પ્રકાશ ચંદનના લેપ સમાન પથરાઈ રહ્યો હતો સર્વત્ર શાંતિ હતી. શિશિર ઋતુનો વાયુ મંદમંદ વાતો હતો. તે સમયે નવપરણિત ચંદ્ર-જ્યોત્સ્ના પોતાના મેડાની પાસે આગળ પલંગપર બેઠાં હતાં. દુમસની ચોપાટી પર સામસામે બેઠેલું એ જોડું અને આજે પલંગ પર બેઠેલું એ બેમાં ધણો ફેર હતો. તેમની સામાજિક તેમજ દૈન્યની અવસ્થામાં ધણો અંતર હતો. તે વખતે તેમજ આ વખતે ચંદ્રપ્રકાશ તેને તેજ હતો, પણ જો તેમણે વિચાર્યું હોય તો તેમને એમ લાગતું હશે કે ચંદ્રમાંનું તે રાતનું હાસ્ય તિરસ્કારયુક્ત પશુ હોય ! પણ આજે તો તેમને એમ લાગે છે કે ચંદ્ર આનંદથી ખરેખર હસે છે. એ હસતો ચંદ્રપ્રકાશ તેમના પલંગ સુધી આવી પહોંચ્યો હતો, તેઓ બેઉ પ્રેમપૂર્ણ વાતો કરી રહ્યાં હતાં. એ વખતે ચંદ્રકાંતને દુમસના દરિયા કિનારે લખેલું 'પેલું' કાવ્ય યાદ આવ્યું. તેજ ક્ષણે તે એ કાવ્ય ગાવા લાગ્યો:—

અલકાવતીના મધુરા સુખશ્રી, ઉચરાવી કળે કરી સીત્કૃતિને;
કરતો જઈ સુખન પ્રેમ ચક્રી, મીઠું પ્રમદાજન ગાલપરે;
વળી કંચુકી વીહિન પુષ્ટ રતને। પર ઉભી કરી પુલકાવલીને;

થયરાવી વળી ઉડે વચ્ચે રહુ, જખનોપરનું પણ ફર કરે.

“ઠહાલી, હવે પેલી તારી પાદપૂર્તિ ગાઈશ ! કેવી મીઠી લાગશે !”
અંદ્રે મામીકે હાસ્પથી પ્રશ્ન કર્યો. પણ જ્યોત્સ્ના એ પ્રશ્નનો મમં તરત સમજી ગઈ. તે પાદપૂર્તિ તે કેવી રીતે ગાઈ શકે ! તેને મહાત થવાનો આ પહેલો પ્રસંગ આવ્યો છતાં મભરાઈ નહિ. તેણે વિચાર કરી એક નવી પદ્યરચના બનાવી.

“ઠહાલા ! તમે મને જનાવવાનો પેચ ઠીક કર્યો; તમારાથી અનુ, અથવા તમારાથી હારી જઈ તેમાં પણ માફ અહોભાગ્ય માનું છું. પણ આ વખત તો નહિં હારું. સાંભળો:—

“ અનુભૂત થયું મુજ દિલ વિષે, તરલા તનતાપનિવારણુ એ;

જસુ શીશિરના શીત વાયુ સમો, પતિ પ્રીતથી મૂળયું કેલી કરે ! ”

“વાહરે ધન્ય છે, મારો મધુરી જ્યોત્સ્ના ! આપણા જીવનસંગ્રામમાં મારા અધુરા રહેતા કાર્યની તું આવીજ રીતે યથાર્થ પૂર્તિ કરતી રહીશ એવી મારી દૃઢ શ્રદ્ધા છે. ”

“તે દિવસનો સમુદ્રતટનો પ્રસંગ આપણા જીવનની જુમેકાડપે યાદગાર રહે તે માટે મેં એક ચિત્ર આલેખ્યું છે તે તમને બતાવું ?” એમ કહી જ્યોત્સ્ના પોતાની પેટીમાંથી એક રંગીન ચિત્ર લઈ આવી. આ ચિત્રમાં બીમપુર-કુમ્ભસનો દરિયા કિનારો, વૃક્ષોની ઘટા, સમુદ્રનાં ઉજળતાં મોજા-વાળાં પાણી, સ્વચ્છ આકાશ, તેમાં વિચરતો ચંદ્ર અને પૃથ્વીપટ પર અને પાણીના મોજાં પર વેરાયથી જ્યોત્સ્નાનું ચિત્ર ચિતાયું હતું. તેમાં આવશ્યક અને અનુરૂપ રંગ પૂરણી પણ કરી હતી. એ રંગપૂરણીની વિશેષ ખુબી તો એ હતી કે સમુદ્રતટ પર, આજુબાજુના કિનારા પર, અને ઉજળતાં મોજાં પર, પથરાયથી જ્યોત્સ્નાનું આબેહુલ દ્રશ્ય તરી આવતું હતું. અને એ ચિત્રની નીચે પેલી નામાભિધાન સુચક પંક્તિઓ સુંદર અક્ષરે લખી હતી.

ચંદ્રકાંતને તો એ કદી નહિં જોયેલું એવું મોહક અને સુંદર લાગ્યું. પોતાની વિદ્વતા અને વિદ્યાભ્યાસંગને અનુરૂપ આવી કેળવાયેલી સત્યાજ્ઞી પ્રાપ્ત થયા બદલ તે ઇશ્વરનો આભાર માનતો, અને આવો સુયોગ આજુનારાં ઉભયનાં વડીલવર્ગના ઉદાર દિલને પણ તે અનેકશઃ ધન્યવાદ આપતો, તે પોતાનો ગૃહસંસાર આ પ્રમાણે અપૂર્વ સુખમાં યથાવવા લાગ્યો.

દલકાબનો આશક.

(કવિવર રવિન્દ્રનાથ ઠાગોરની “ We crown thee king ”
એ નામની વાર્તાનો અનુવાદ.)

પુ નવેન્દુનો પિતા પૂર્ણેન્દુશીખર સરકારના અંગ્રેજ
અધિકારીઓમાં એક સારી રીતે જાણીતો થયેલ પુસ્તક
હતો. તે પોતાની જીંદગીની સફરમાં ધણી ધણી
મહેનતે ‘સલામીનાં હાથેસાં’ મારીને “ રાય બહાદુરી ”ના
નિર્જન કિનારે આવી પહોંચ્યો હતો. અને એથી જે
આગળ વધવાને તેનામાં હજી આવું વિશેષ ઉદ્યોગીપણું હતું, પરંતુ તેની
ધંધાવન વર્ષાની વચે-કે જ્યારે તેની દૃષ્ટિ દુર દુર ધુમસમાં દેખાતા
“ રાજા-પદ ”ના શિખર પર હજી પણ ચોટી રહી હતી—ને વચે
અકસ્માત જ્યાં આલૌકિક માન્યાંદની કશી કિંમત નથી તે સ્થળે
તેનું ગમન થયું; અને સલામીઓ ઝુકાવતાં ઝુકાવતાં વાંકી વળેલી અને
ધક્તિ થયેલી તેની શ્રીવાને ચિતા ઉપર આખરે સદા કાળની શાંતિ મળી.

સાંપ્રત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત પ્રમાણે કે ઇ પણ શક્તિનો સમૂહો
ન.સ થતો નથી, પણ તેનું માત્ર રૂપાંતર અને સ્થળાંતર થાય છે. એ
સિદ્ધાંત પ્રમાણે પૂર્ણેન્દુની યંચળ આગ્યદેવીની સખીનુદય “સલામશકિત,”
તેના વિયોગ પછી તેના પુત્ર નવેન્દુ બાપુના આશ્રયે આવી ઉભી; અને
નવેન્દુનું નવજીવાન શીર વટાળીઆમાં આમ તેમ અપ્રજાતા કુંદે જાંઠી
પેક મોટા મોટા અંગ્રેજ અધિકારીઓના પારણે પારણે ઝુકતા લાગ્યું.

+ + + + +

જે કુટુંબમાં નવેન્દુ બાપુનાં લગ્ન થયાં હતાં તેની જીવનચર્યા નિરા-
ળીજ હતી. નવેન્દુના મોટા સાળા પ્રમથનાયે પોતાના સ્નેહી સંબંધી-
ઓનો પ્રેમ જીતી લીધો હતો; અને જે જે તેને ઓળખતા હતા તે સર્વનો

તે આદરપાત્ર થઇ પડ્યો હતો. તેના સંબંધીઓ અને પાડોશીઓ તેને દરેક આપતમાં એક આદર્શ વ્યક્તિ તરીકે લેખતા.

પ્રમથનાથ બી. એ. થયો હતો, અને વિશેષમાં તેને સામાન્ય સમન્વજકિત સારી રીતે પ્રદાન થઇ હતી. પરંતુ તે કોઇ ઉંચા અધિકારપદ ઉપર ન હતો. તેને કાંઇ સારો મોટો ખગાર મળતો ન હતો, તેમ તેણે પોતાની લેખનશક્તિથી કોઇ જનને વગ વસીસો પણ મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો ન હતો. વળી તેને સહાય કરી શકે એવો કોઇ અધિકારી પણ ન હતો; કારણ કે અંગ્રેજો તેનાથી જોટલા દુર રહેવા ઇચ્છતા તેટલેજ તે પણ તેમનાથી દુરને દુર રહેતો. તેથીજ તેનાં કીર્તિ અને વખાણ પોતાના કુટુંબમાં અને મિત્ર-મંડળમાં ગવાતાં, જ્યાંથી તે દુર જઇ શક્યાં નહિ તે સ્વાભાવિક હતું.

છતાં આ પ્રમથનાથ એક વખત ત્રણેક વર્ષ ઈંગ્લાંડમાં રહ્યો હતો. ત્યાંના એ રહેવાસ દરમ્યાન તેને ત્યાં જે માયા ભરી આગતાસ્વાગતા મળી હતી તેથી તેના વિચારમાં એવું પરિવર્તન થઇ ગયું કે તે પોતાની માતૃભૂમિની શોકબંધ અને નામોશી ભરી (માનભંગ) સ્થિતિ તદ્દન વિસરી જાય, અને જ્યારે તે સ્વદેશ પાછો ફર્યો ત્યારે વિદ્વાયતી પોશાકમાં સજ્જ થઇને આવ્યો. આથી પ્રથમ તો તેના ભાઇ ભગિનીઓને ધણું દુઃખ થયું, પણ થોડાજ દિવસમાં તેઓ એમ માનવા લાગ્યાં કે વિદ્વાયતી પોશાક તેને બહુ સારો શોભે છે અને ધીમે ધીમે તેઓ તેની સાથે તેના આ અભિમાન અને પ્રતિષ્ઠામાં ભાગ લેતાં થઇ ગયાં.

ઈંગ્લાંડથી પાછા ફરતાં પ્રમથનાથે ‘સમાનતાની ભાવના’થી અંગ્રેજો સાથે કેવી રીતે પરિચયમાં આવી શકાય છે તે જગતને બતાવી આપવાનો વિચાર કર્યો હતો. તે એવું માનતો કે “આપણા જે દેશ બંધુઓ એમ ધારે છે કે અંગ્રેજો આગળ શીર ઝુકાવ્યા વિના તેમના પરિચયમાં આવી શકતું મુશ્કેલ છે, તેઓ માત્ર પોતાની આત્મમાનની ઉલ્લુપન દર્શાવે છે, અને અંગ્રેજોને અન્યાય કરે છે.”

ઈંગ્લાંડથી તે ત્રણ નામાંકિત અંગ્રેજ સહગૃહસ્થો કનેથી પરિચય-પત્રો (Letters of Introduction) લાવ્યો હતો, અને તેની સહાયથી

એંગ્લો-ઈંડીઅન સમાજમાં તે પોતાની ઓળખાણ કરાવી શક્યો. પ્રમથનાથ અને તેની પત્ની વખતોવખત અંગ્રેજ સમાજમાં, ચાપાર્ટી, બોબન-પાર્ટી અને રમતગમતના જલસા પ્રસંગે મહેમાનગીરીનો આસ્વાદ લેવા લાગ્યાં. આવું સદમાગ્ય (I) પ્રાપ્ત થતાં તેના શરીરની રંગેરંગમાં એક પ્રકારની ઝલ્મજલ્મ ભરી લાગણી પેદા થવા લાગી

લગભગ એજ સમયે એક નવી રેલ્વે લાઇન પુણ્ડરી મુકાવાની હતી; અને લેફ્ટેનન્ટ ગવરનર તરફથી તે લાઇન પર પહેલી મંગલાચરણની સહેલ કરવા માટે અધિકારીઓના કૃપાપાત્ર એવા શહેરના ધણુ ગૃહસ્થોને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યાં હતાં. પ્રમથનાથને પણ એ આમંત્રણ મળ્યું હતું. ઉપરોક્ત મંગલાચરણની મુસાફરીથી પાછા ફરતાં પોલીમના એક યુરોપીયન સાન્ને કેટલાક હિંદી સદગૃહસ્થોને ધણુ ઉદ્વેગ ભરી રીતે એક ડબ્બામાંથી ઉતારી પાડ્યા. અંગ્રેજ પોશાકમાં સજ્જ થયેલ પ્રમથનાથ પણ તેજ ડબ્બામાં ઘેઠો હતો. એટલે તે પણ ખીન્ન હિંદી ગૃહસ્થો સાથે ડબ્બામાંથી ઉતરી જતો હતો. એટલામાં પેલા સારન્ને કેહ્યું કે “ સાહેબ તમારે ઉતરી જવાની જરૂર નથી. તમે એસી રહો. ”

પ્રથમ તો પોતાને આ ખાસ માન મળેલું જોઈને પ્રમથનાથ કુલાયો. તથાપિ બ્યારે ગાડી ચાલતી થઇ ચારે હમણાંજ ખેડાયલાં હરિયાલી વિનાનાં પશ્ચિમ બાજુનાં ખેતરો ઉપર પડતાં આથમતા સૂર્યનાં ઝાંખાં કિરણો જાણે આખા દેશ ઉપર શરમના શેરડા નાંખી રહ્યાં હોય એમ તેને દેખાયું. પોતાના એકાંત ખંડની બારી આગળ એસીને ડોકીયું કરતાં બહાર દેખાતાં વૃક્ષોથી છુપાયેલી પોતાની માતૃભૂમિનાં ઉદ્વેગની નયનો જાણે તેની દૃષ્ટિએ પડ્યાં હોય એમ તેને લાગ્યું. પ્રમથનાથ ત્યાંજ એઠો એઠો વિચારમાં તલ્લીન થયો. તેની આંખોમાંથી ઉજ્જુ અશ્રુમવાહ કપોલ પર બહેવા લાગ્યો અને તેનું હૃદય આવેશભરી લાગણીથી ધગ-ધગી રહ્યું

આ સમયે તેને એક લોક કથાની સ્મૃતિ થઇ આવી. “ એક વસ્તા પર ઘડને એક રથયાત્રા જતી હતી. દેવમૂર્તિના રથને એક ગધેડો જોડ્યો

હતો. રસ્તા ઉપર ઉભેલા બ્રહ્મણુ પ્રેક્ષકો તે મૂર્તિને ભક્તિથી નમન કરતા હતાં અને જમીન પર લાંબા પડીને પણે લાગતા હતા. આ જોઈ પેલો મૂર્ખ ગધેડો એમજ માનવા લાગ્યો કે આ બધા લોકો મનેજ પણે લાગે છે. ” પ્રમથનાથ મનમાંજ યોલ્યો કે “ હવે મારામાં ને આ ગધેડામાં જે ફેર છે તે હું આજે સમજ્યો છું તે એ કે મને જે માન મલ્યું છે ને ખરેખર મને પોતાને આપવામાં આવેલું નથી, પણ આ મારા શરીર ઉપરના ભારરૂપ વિલાયતી પોશાકનેજ અપાયલું છે. ”

ધેર આવીને પ્રમથનાથે ઘરનાં સર્વ આજકોને યોલાવી એકઠાં કર્યાં અને એક મોટી ઢોળી સજગાવી તેમાં પોતાનાં સર્વ વિદેશી-વિલાયતી કપડાંની એક પછી એક આહૂતિ આપી દીધી. છોકરાંઓ આનંદભેર ઢોળી ફરતે તે નાચવા લાગ્યાં અને જેમ જેમ ઢોળાની જવાબા ઉંચે જતી હતી તેમ તેમ આજકોનો હર્ષ વધતો જતો હતો.

ત્યાર પછી પ્રમથનાથે અંગ્રેજોનાં કુટુંબોમાં અને કૃષ્ણોમાં ચાપાણી અને નારતો લેવાની રીતને તિલાંજલી આપી દીધી, અને પૂર્વની પેઠે પોતાનાં કુટુંબી જતોના સમુદાયમાંજ રહેવા લાગ્યે. પણ પેલા યુરોપીયન સારજન્ટની પુષ્પાંજલિથી વિભૂષિત થએલા તેના મિત્રે તે હમોશની માફક એક પછી બીજા અંગ્રેજને આરણ્યે જઈ પાઘડીના ભારથી લચી પડતાં પોતાનાં શીરો ઝુકાવતાજ રચા.

+ + + + ÷

વીધિ બળે નવેન્દુશોખરનાં લગ્ન પ્રમથનાથની ખીજી બહેન અરણ્યા લેખા સાથે થયાં હતાં. પ્રમથનાથની સર્વ બહેનો સારી રીતે કેળવાયવી અને સ્વરૂપવતી હતી. નવેન્દુ અંતઃકરણપૂર્વક માનતો કે આ લગ્ન સંબંધી તે ખરેખર ભાગ્યશાળી થયો છે, છતાં તે સ્વથૂર પક્ષના કુટુંબીજનો ઉપર એવી ઊપ એસાટવા પ્રયત્ન કરવાનું ચુક્યો નહતો કે તેમને પણ એક અપ્રાપ્ય રત્ન પ્રાપ્ત થયું છે.

પોતાના સ્વર્ગમ્થ પિતાને કેટલાક યુરોપીઓ તરફથી મળેલ કાગળો તે પોતાની સાળીઓને જાણે અનાયસેજ બતાવતો હોય એવી

યુક્તિથી વારંવાર બતાવતો હતો. અને જ્યારે તે યુવતીઓના શુદ્ધાબ્ધિ અધરોષ્ટ વચ્ચેથી માર્મીક હાસ્ય નીકળતું અને લાલ મખમલાની મ્યાન-માંથી ચકચકિત ખંજરની તીક્ષ્ણ અણ્ણી ડોડીયાં કરતી ત્યારે આ ભાગ્ય-હીન પુરૂષ પોતાની મૂર્ખાઈ પામી જતો અને પશ્ચાત્તાપ કરતો.

આ સર્વ બહેનોમાં સૌથી મ્હોટી બહેન લાવાણ્યલેખા ખીલ બહેનો કરતાં સૌન્દર્ય અને ચાતુર્યમાં ધણી સરસાઈ ભોગવતી હતી. તેણે એક મંગળ દિવસ જ્ઞેષ્ઠને નવેન્દુના શયનખંડના એક ગોખમાં બે વિલાયતી ચામડાના બુટ (જોડા) ની જોડી મૂકી, અને તેમના ઉપર હિંગલોક-સિંદુરનું લાલ લેપન કર્યું, તેમને ચંદન પુષ્પ ધૂપ ગંધાદિ ચડાવ્યાં અને તેની બેઠિ બાબુએ મીણુખતીઓ સળગાવી મૂકી રાખી. આવી રીતે તેણે એક ખરેખરી પૂજાવિધિ પ્રમાણે આ ખાસડાં-દેવની પ્રતિષ્ઠા કરી. જ્યારે નવેન્દુ ત્યાં આવ્યો ત્યારે તેની બે સાળીઓ તેના બેઠિ પર બે આવી ઉભી, અને આડખરચુકત ગાંભીર્યથી કહ્યું કે “ આપના આ ઇષ્ટ દેવને નમસ્કાર કરો અને તેમના આશીર્વાદથી તમારું શ્રેય થાયો ! ”

કિરણુલેખા નામની ત્રીજી બહેને ધણી દીવસોની મહેનત લખને એક શ્વેત ચાદર ઉપર ‘ જ્ઞેન, સમીથ, આહિન, ધોમસન ’ ઇત્યાદિ એક સો અંગ્રેજી નામો લાલ રેશમથી ભર્યાં હતાં. આ નામોવધી તૈયાર થતાં તેણે તે નવેન્દુ ખામુને ધણીજ સત્કારપૂર્વક અર્પણ કરી.

બાળવયની ચોથી બહેન શશાંકલેખાએ કહ્યું કે “ ત્યારે ભાઈ! તમારે મારે હું એક માળા બનાવીશ જે વડે તમે તમારા આ સાહેબ દેવોનો જાપ જપજો ! ”

આ બધા પ્રસંગથી નવેન્દુશેખરના મનમાં શરમ અને કોંધની લાગણીઓ ઉછળી આવતી; પણ તે પોતાની સાળીઓનો અને વિશેષતઃ મોટી સાળી લાવાણ્યલેખાનો સહવાસ જતો કરી શકે એમ હતું નહિ. લાવાણ્યલેખાની જીભની મીઠાશ તેની કડવાશ કરતાં વધારે હતી, અને

નવેન્દુ એકી વખતે આ મીઠાશ અને કડવાશનો સ્વાદ લેતો, પક્ષપાંડિત પતંગીયું પુષ્પ સાથે ગમે તેટલો આવેશ ભર્યો ગજુગણાટ કરે, પણ તેનાથી તે દુર કેમ કરી થઇ શકે !

પોતાની સાળીઓના સહવાસમાં નવેન્દુ બાપુ એટલો બધો પ્રચુર થઇ ગયો કે તેને આખરે યુરોપીયનોની મહેરબાની માટેની પોતાની તૃષ્ણાનો પોતાની સાળીઓ સમક્ષ નકાર ભણવાની ફરજ પડતી. બ્યારે તે ' બડા સાહેબ 'ને સલામ ભરવા જતો ત્યારે તે પોતાની સાળીઓને કહેતો કે " આજે તો સુરેન્દ્રનાથ એનરજીયુ વ્યાખ્યાન સાંભળવા જવું છે." ડારજીલીંગની હવા ખાંધને પાછા ફરતા ' છોટા સાહેબ ' નો સતકાર કરવા બ્યારે તે રેલ્વે સ્ટેશન પર જતો ત્યારે એવું બહાતું કાઢતો કે " આજે ધણું કરીને મારા નાના કાંકા આવવાના છે તેને મલવા ભાઉં છું." આમ માનીતા સાહેબો અને રંગીલી સાળીઓની સાંજુસીમાં સપડાયલા આ કમનસીબ પ્રશ્નની સખ્ત કસોટી થતી હતી. આ સાળીઓએ તે છુપી રીતે પણ લીધું હતું કે " આ સાહેબોને ભુલાવીએ ત્યારેજ અમે નિરાંતે બેસીશું." "

આ અરસામાં એવી ગપ ફેલાઈ કે ' આવતા ખ્રીસ્તિ નવા વર્ષના દિવસે " આનંદકરામ " ની ટીપમાં નવેન્દુ બાપુનું નામ પણ આવવાનું છે; અને તેઓ ' રાય બહાદુર ' બનીને સ્વર્ગની સીઠીના પ્રથમ પગથીયે ચઢશે. "

આ આનંદજનક સમાચાર પોતાની સાળીઓ આગળ વ્યક્ત કરવાની આ ખિચારાની હિંમત ચાલી નહિ. પણ એક રાતે બ્યારે પાન-ખર ઝટ્ટુનો ચંદ્રમા પોતાનાં રૂપેરી કિરણો પૃથ્વીપર રેલાવી રહ્યો હતો ત્યારે નવેન્દુનું હૃદય એટલા બધા હર્ષથી ઉછળી રહ્યું હતું કે ઉપરોક્ત હકીકત તે પોતાના હૃદયમાં વધુ વખત સમાવી શક્યો નહિ અને પોતાની પૂતળીને એ વાત કહી દીધી.

બીજે દિવસે અણબેખાએ પોતાની મોટી બહેન પાસે જઈને તેને ગહગહ કંઠે ઉપરોક્ત હકીકત કહી, અને પોતાના નસીબ પર રડવા લાગી.

લાવણ્યલેખાએ તેને કહ્યું—“ ‘ રાયબહાદુર ’ થતાં નવેન્દુને કંઈ પૂછકું ચોડુંજ ઉગવાનું છે ? તું આમ ખિન્ન શા માટે થાય છે ? ”

અરુણલેખાએ ઉત્તર દીધો—“ નહિ ! નહિ ! બહાલી બહેન. હું કંઈ પણ થાઉં પણ મારે ‘ રાયબહાદુરાણી, થવું નથી. ” “ રાયબહાદુર ’ના ઇલકાબ પ્રતિ અરુણલેખાની અપ્રીતિ હોવાનું કારણ એ હતું કે તેમના પરિચયના એક ભુતનાથ આપ્યું કે જે રાયબહાદુર થયેલા હતા તેની પરિસ્થિતિ તેણે નીરખી હતી અને તેથી તેનો એ ઇલકાબ પ્રતિ સ્વાભાવિક રીતે અતિશય નિરસ્કાર હતો.

લાવણ્યલેખાએ પોતાની બહેનને સાંત્વન આપતાં કહ્યું કે “ બહાલી બહેન ! આ વિશે તું કંઈ પણ ચિંતા કરીશ નહિ. તારે ઘેર ‘ રાયબહાદુર ’ નો ઇલકાબ આવતો અટકાવવા હું યથાવન પ્રયત્ન કરીશ. ”

+ + + ÷ +

લાવણ્યલેખાનો પતિ આપ્યું નીલરત્ન બક્ષરમાં રહીલાત કરતો હતો. હમણાં લાવણ્યલેખા પણ ત્યાં ગઇ હતી. ત્યારે પાનખર ઋતુ પુરી થઈ ત્યારે લાવણ્યલેખાએ નવેન્દુને બક્ષર ખાતે પધારવા આમંત્રણ મોકલ્યું અને નવેન્દુ અતિ હર્ષથી બક્ષર જવા ઉપડ્યો.

લાવણ્યલેખાનાં આરોગ્ય અને સૌન્દર્ય પશ્ચિમ પ્રાંતના શિયાળાનો ઋતુના પ્રભાવથી વિશેષ ખીલી નીકળ્યાં હતાં. તેના શીકા કપોલ ઉપર નેજ ભરી સાલાશ આવી રહી હતી, અને તેથી તે પાનખર ઋતુના એક યુશતુમા દિવસે નદી તીરે ઉગેલી અને પુષ્પભારથી ભર્યા પડતો એક પુષ્પલતા જેવી દેખાતી હતી. નવેન્દુના મોહવશ નયનોને તો તે ઉપાના પ્રકાશમાં ઝાકળા ઘિંદુ ટપકાવતી ડુલોથી ભરેલી એક માલતી લતા હેઃયની એમ લાગતું.

નવેન્દુને પોતાના જીવનમાં આવેા આનંદકર પ્રસંગ કદી પણ પ્રાપ્ત થયો નહતો. પોતાના આરોગ્યની સ્ફુર્તિ અને પોતાની સાળાનો અનંદી સહવાસ એ ઉભયના સંગમથી તે જાણે અંતરિક્ષમાં અધર ઉડતો હોયની એવો મનોગમ અનુભવ લેવા લાગ્યો.

ઉઘાનની સામે આવેલી ગંગા સરિતા તેના મનની વિચિત્ર લહરી-
ઓને અનેક ચૈતન્ય આપતી કાષ્ઠ અજ્ઞાત પ્રદેશમાં જાણે વહી રહી હોય
એમ તેને લાગતું.

નદી કિનારેથી પ્રાતઃકાળની સહેલ કરી જ્યારે તે પાછો ધરતો ત્યારે
શિયાળાના સૂર્યનાં કુણાં કિરણોથી તેના આખા શરીરમાં એવી તે: આનં-
દકર હુંકેની લાગણી થઈ રહેતી કે જેવી હુંકે રનેહી દંપતિઓજ પોતાના
પરસ્પર આલિંગનમાં અતુભવી શકે.

ઘેર આવતાં તે લાવણ્યલેખાને હમેશાં ભોજનની અવનવી વાનીઓ
અનાવવામાં મગ્ન થયેલી જોતો. ઘણી વખત તે તેને મદદ કરતો પણ તેમાં
વારે વારે પોતાની અનાવડત અને અજ્ઞાનતાનું જ પ્રદર્શન કરાવતો. છતાં
તે કદી પણ અભ્યાસ અને ધ્યાનથી પોતાની ખામીઓ સુધારવા પ્રયત્ન
કરતો નહિ, પણ ઉલટું લાવણ્યલેખાનાં દયાજનક હાસ્ય અને મૃદુ ઠપકા
સાંભળવામાં મોજ માણતો.

મઠ્યાન્હે લાવણ્યલેખાના ચઠાવવાથી તેમજ ક્ષુધા પણ ખુબ લાગતી
હોવાથી તેની આગળ પીરસાતા સ્વાદીષ્ટ ભોજન પર તે સારી રીતે હાથ
મારતો. જમ્ય: પછી તે પતાપ્યાજી રમવા એસતો. તેમાં પણ તે પોતાની
અનાવડત બતાવી દેતો. તે છેતદપંડી કરતો, સામા પક્ષનાં પતાં જોઈ
લેતો, વાંધાઓ ઉઠાવતો, અને તકરાર કરતો, છતાં એક પણ બાજી
જીતતો નહિ; અને વળી પોતાની હાર કપ્પુલ કરતો નહિ. તેની આ ટેવને
લીધે તેની રોજ નિંદા થતી, પણ તે કોઈ રીતે પોતાની ટેવમાં સુધારણા
કરી શક્યો નહિ

છતાં એક બાબત એવી હતી કે જેમાં તેણે સંપૂર્ણ સુધારો કર્યો હતો.
હમણાં તે પોતાના જીવનનું લક્ષ્ય સાહેજ લોકની મહેરમાની મેળવવાનું
છે એ વાત બુદ્ધી મયો હતો. તેને હવે કંઈક સમજવા લાગ્યું કે
પોતાના સર્ગા સંબંધીઓનાં વહાલ અને આદર જીતી લેવામાં જ ખરું
સુખ અને કીર્તિ છે.

+ + + + +

વળી નવેન્દુને હવે નવાજ વાતાવરણમાં ઉડવાનો પ્રસંગ મળ્યો.

નીલરતન આપુ ધારાશાસ્ત્રી મંડળમાં એક આગેવાન વકીલ હતો, છતાં તે યુરોપીયન અધિકારીઓને માન આપવાની ના પાડતો તેથી ધણુઓ તેને દંપકો આપતા હતા. આવા દોટ ડાહ્યલોકોએ તે સચોટ ઉત્તર દેતો કે “ જો તેઓ મારા સત્કારનો પ્રતિ સત્કાર કરવા જોઈલો વિવેક નહિ બતાવે તો મારો કરેલો સત્કાર એ એક નહિ પુરાય એવી ઘોટલો લેખાય. અરણ્યની રેણુકા બહે ગમે તેટલી સ્વેત અને ચક્રચક્રિત હોય તેથી શું ? મારે તો મારું વાવેતર ઈજાકુપ કાળી જમીનમાંજ કરવું જરૂરનું છે કે બ્યાંથી મને પુરનો બદલો મરી શકે. ”

નવેન્દુ આપુ પણ ઉપરોક્ત વિચાર ગ્રહણ કરવા લાગ્યો. તથાપિ એમ કરતાં તેણે પોતાના ઝળકતા ભવિષ્યનો પુરો ખ્યાલ કર્યો નહતો, કારણ કે તેના સ્વર્ગસ્થ પિતાએ ધણી સંભાળપૂર્વક તૈયાર કરેલા ક્ષેત્રમાં ખુશામતનાં ખીજ વાગ્યાં હતાં, અને નવેન્દુએ જાતે યુરોપીયનો માટે મોજ-શોખના એક ફેશનેબલ સાધન તરીકે પોતાના શહેરમાં મોટા ખર્ચે એક શોભીતું રેસકોર્સ (સરતનુ મેદાન) તૈયાર કરાવી ઉપરોક્ત ખીજને પુરતું પાણી પાઘને “ ખુશામતના વૃક્ષ ”ને ઉછેરી મોટું કર્યું હતું. એ વૃક્ષ ઉપર હવે ‘ રાયબહાદુર ’નાં ઈજા આવવાની મોસમ આવી રહી હતી.

આ સમયે હિંદી મહાસભા (કોંગ્રેસ)ના અધિવેશનના દિવસો નજીકમાં આવતા હતા. નીલરતન આપુ એકે મહા સભાવાદી હોઈને તેને મહાસભા સમીતિ તરફથી એક ફંડ એકત્ર કરવાની વિનંતિ કરવામાં આવી હતી.

એક દિવસે નવેન્દુ લાવણ્યલેખા સાથે પતાંગાણ રમવામાં મશગુલ હતો તે વખતે નીલરતન આપુ લાં આવી પહોંચ્યો, અને પોતાના હાથમાંની ફંડની પહોંચની ચોપડી નવેન્દુની સામે ધરી કહ્યું કે “ કૃપા કરી આમાં પૈસા ભરશો ? ”

આ શબ્દો સાંભળતાંજ નવેન્દુ પોતાની જુની ટેવ પ્રમાણે ગભરાયલો દેખાયો. લાવણ્યલેખાએ ચિંતામ્રસ્ત હોવાનો દેખાવ કરી કહ્યું કે

“ અરે ! એ ફંડમાં તમે કંઈ ભરશો નહિ. નહીં તો પેલા તમારા સરતના મેદાનનું સત્પાનાશ વળી જશે. ” આ મામીક વચન સાંભળી નવેન્દુશંખર ખળભળી ઉઠ્યો ને યોલ્યો કે “ શું તમે એમજ ધારો છો કે મને હમેશાં તેનીજ ચિંતા રહે છે ? ”

નીલરતને ખાત્રી આપતાં કહ્યું કે “ અમે તમારું નામ વર્તમાન પત્રોમાં પ્રકટ કરશું નહિ । ”

“ તો પણુ તે સહીસલામત નથી. આવી વાતો એકથી ખીજે મોઢે ઝટ ફેલાય છે. ” લાવણ્યલેખાએ ગંભીર અને ચિંતાતુર દેખાવ કરી કહ્યું.

“ મારું નામ વર્તમાનપત્રોમાં પ્રકટ થતાં મને કંઈ કલંક લાગવાનું નથી. ” નવેન્દુએ અવેશથી જવાબ આપ્યો, અને તરતજ નીલરતના હાથ-માંથી પૂંડની ચોપડી ખેંચી લઈને તેમા રૂપીઆ એક હજાર લખી આપી સહી કરી દીધી. અંતરમાં તો તે ઇચ્છતો હતો કે વર્તમાનપત્રોમાં પોતાનું નામ ન આવે તો સારું. લાવણ્યલેખાએ પોતાના હાથે કપાળપર અક્ષાળીને ઉચ્ચાસથી યોલી ઉઠી “ અરે ! તમે આ શું કર્યું ? ”

નવેન્દુએ અભિમાનથી ઉત્તર દીધો- “ કંઈજ ખોટું થયું નથી. ”

“ પણુ-પણુ-પેલા સીયાલદાહ રેશનના ગાર્ડ સાહેબ, બહાઇટવે કંપનીના શૉપ-અસીસ્ટન્ટ સાહેબ, હાર્ટ બ્રધર્સનો થેડાવાળો સાહેબ, આ બધા મૂઠરથો તમારી સાથે ગુરસે ભરાશે, અને તમારા પૂજનના જમણવારમાં ‘શંખેન’ પીવાને નહિ આવશે. જુઓ, જ્યારે તેઓ તમને મળશે ત્યારે શું તેઓ તમારે શીરે ટપલા નહિ મારે ? ” લાવણ્યલેખાએ ધીમે ધીમે શબ્દ પ્રહાર કર્યો.

“ પણુ તેથી મારા હૃદયને કંઈ આઘાત થાય તેમ નથી. ” આમ કહી નવેન્દુ ત્યાંથી ઉઠી બહાર ચાલી ગયો.

x

x

x

કેટલાક દિવસ વીતી ગયા ત્યાહ એક સવારે નવેન્દુ આ પીતાં પીતાં એક વર્તમાનપત્ર પર નજર નાખી રહ્યો હતો. એકાએક તેની નજર

‘એક્સ’ની સહીવાળા એક પત્ર પર પડી. આ પત્રના લેખકે નવેન્દુને કોંગ્રેસ-પ્રકારમાં ભરેલી તેની નાદર રકમની ભેટ માટે ઉપકાર માન્યો હતો. અને વિશેષમાં એવો અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કર્યો હતો કે “નવેન્દુ જેવા પુરુષને પોતાના સંઘમાં લેવાથી કોંગ્રેસે પોતાના બળમાં આદરપાત્ર વૃદ્ધિ કરી છે.”

અક્સોસ ! પુર્ણેન્દુશેખર ! શુ કોંગ્રેસના બળની વૃદ્ધિ કરવા માટેનું આ પુત્રને ઉછેરી મોટા કર્યો હતો ?

પણ બાબ્યહીનતાનાં કાળાં વાદળાંમાંયે વીજળીના રૂપેરી ચમકાર ફેખાય છે.

એક બાબુએ ‘એંગ્લો-ઈન્ડિયન’ સમાજ, અને બીજા બાબુએ કોંગ્રેસવાદી પક્ષ, ઉભય પોતાને પોતપોતાના પક્ષમાં લેવા માટે આતુર થઈ રહ્યા છે એમ નવેન્દુને લાગવાથી તેને એટલું તો સ્પષ્ટ જણાયું કે તે પોતે એક શુન્યવત્ પામર પ્રાણી તો નથીજ.

આ કલ્પનાથી તે હર્ષિત થયો, અને લાવણ્યલેખા પાસે જઈને ઉપરોક્ત પત્ર બતાવ્યો. જાણે તે પત્ર વિષે તે કશું જાણતીજ નહોય એવો ઢોંગ કરીને લાવણ્યલેખા સાક્ષ્યે બોલી ઉઠી કે “અરે ! આ શુ ? ! અધું ખંધાર પડી ગયું ! તમારા પર આ કાણે વેર વાળ્યું ? અરે એવો કૂર ધાતકી કાણુ હશે ?”

“લાવણ્ય ખહેન ! હવે એને ગાળો નહિ દો. એ જે હોય તે, પણ તેને હું ક્ષમા કરું છું, એટલુંજ નહી પણ હું તેનું બહુ ઇચ્છું છું.”

એ એક દિવસ પછી ઠપાલ મારફતે નવેન્દુને કોંગ્રેસ વિરોધી એક એંગ્લો-ઈન્ડિયન છાપું મળ્યું, જેમાં ‘એક જાણકાર’ની સહીથી એક પત્ર પ્રકટ થયો હતો. તેમાં નવેન્દુ બાબુને લગતી ઉપરોક્ત હકીકતને ખોટી ધકેલી હતી અને એકે આગળ આલતાં લખ્યું હતું કે “જેઓ બાબુ નવેન્દુ-શેખરના અત્યંત પરિચયમાં આવેલા છે તે એક ક્ષણભર પણ આ નાલેશી ભરી ખીના સત્ય માની શકે એમ નથી. જે ચિંતાની ચામડી ઉપરના ચટા-પટા બદલાય તોજ નવેન્દુ બાબુ કોંગ્રેસવાદી બને અર્થાત્ એ ઉભય અશક્ત

છે. તે કોઈ સરકારી નોકરી માટે નિરાશ થયેલ ઉમેદવાર નથી, કે નથી તે કોઈ ક્ષીફલેસ (ધંધાવગરનો) આરિસ્ટર. પણ તે ખરેખરો ક્ષાયક આખરૂદાર ગૃહસ્થ છે. કેટલાક હોંદીઓ ઈંગ્લાંડમાં ચોડાક દિવસ રહી આવીને આપણા વિશ્વાયતી પોશાક અને રીતમાતની વાંદરીયા નકલ કરીને એંગ્લો ઇન્ડિયન સોસાયટીમાં ધુસવાનો નફદાઈ ભર્યો પ્રયાસ કરે છે, અને તેમાં નિરાશ થતાં પાછળથી ખસી જાય છે તેવા ગૃહસ્થ જોવો નવેન્દુ બાબુ નથી, એટલે તેને કોંગ્રેસપક્ષમાં જવાને કોઈ પણ જાતનું ખાસ કારણ નથીન." વિગેરે વિગેરે.

વાહ! પુણેન્દુ શેખર! તમારા મૃત્યુ પહેલાં તમે યુરોપીયનોમાં તમારું આદરમાન કેવું મજબુત સ્થાપિત કરી ગયા છો ?

આ પત્ર નિયમ પ્રમાણે લાવણ્યલેખાના હાથમાં પહોંચી ગયો, કારણ કે તેથી તે પણ જાણી શકે કે તે કોઈ હલકટ તિરસ્કાર પાત્ર વ્યક્તિ નથી પણ એક સાચો આખરૂદાર ગૃહસ્થ છે ! !

આડંબર યુકત આશ્ચર્યથી લાવણ્યલેખાએ કહ્યું કે " આ તમારા કયા મિત્રે લખ્યું છે ? અરે ! પેલો ડીકીટ કનેક્ટર તો ન હોય ! અથવા પેલો આમડાનો વપારી કે કિલ્લામાંનો ડમ-મેનર પણ કેમ ન હોય ! "

" હું ધારું છું કે તમારે આ પત્રની અસત્યતા પ્રકટ કરવા વર્તમાન પત્રમાં લખવું જોઈએ. " નીલરતન બાબુ વચમાંજ બોલ્યા.

" શું જરૂરનું છે ? મારી વિરુદ્ધ કાવે તેમ નજવી બાબતો પ્રકટ કરે તે દરેકને શું મારે ખોટી સિદ્ધ કરવા બેસવું ? હું કંઈ એવો નવરો નથી. " નવેન્દુએ પ્રોહતાથી ઉત્તર દીધા.

નવેન્દુનો આ ઉત્તર સાંભળી લાવણ્યલેખાએ તો ખડખડાટ હાસ્યથી આરડાને ગળવી મૂક્યો. આ જોઈ નવેન્દુને કંઈક અસમ્મ થયું અને તેણે પૂછ્યું - " કાં, આ શું ? "

લાવણ્યલેખા તો હસતીજ રહી. તે પોતાનું હાસ્ય ખાળી શકી નહિ. અને તેની નાજુક દેહલતા હાસ્ય સાથે આમ તેમ ડાલી રહી.

આ હાસ્યની રેસે તો નવેન્દુના દીક્ષને પુરેપુરું ખળખળાવી નાખ્યું. તે કઠણ સ્વરે બોલ્યો કે “ શું ત્યારે તમે એમ માનો છો કે આ અસત્ય સિદ્ધ કરવાને હું ડરું છું ? ”

“ નહિ, બાપુ ! નહિ, હું તો એમ ધારતી હતી કે હજી તમે મોટી મોટી આશા દેનારા તમારા પેલા શરતના અખાડાનું રક્ષણ કરવાના પ્રયત્નમાં અટક્યા નથી. ‘ જ્યાં સુધી જીવન છે ત્યાં સુધી આશા છે ’ એ મૂત તમે છેક ભૂલી ગયા નથી. ” લાવણ્યલેખાએ વ્યંગ ઉત્તર દીધો.

“ ત્યારે તમે એવું ધારો છો કે મને અખાડાનીજ ચિંતા છે ! ડીક, ડીક, ત્યારે હું હમણાજ તમારી ખાત્રી કરી આપું છું ” આમ નિરૂપાયે જવાબ આપી નવેન્દુ તરતજ પેલા ‘ જાણુકાર ’ના પત્રની અસત્યતા સિદ્ધ કરનારો પત્ર લખવા મંડ્યો.

એ પત્ર લખાઈ રહ્યો એટલે નીલરતન યાપુ તથા લાવણ્યલેખા તે આદિથી અંત સુધી વાંચી ગયાં.

“ હજી આ ઉત્તર જોઈએ તેવો સમજા નથી. આપણે તેને જરા સચોટ તળીયા ઝાટક જવાબ દેવો જોઈએ, કેમ ખડંને ! ” એમ કહી એ દંપતિએ નવેન્દુના લખાણમાં ધટતો ફેરફાર કર્યો. એ પત્રની સુધરેલી આવૃત્તિ આ પ્રમાણે હતી :- “ રશીયનો કે સરહદના પડાણો કરતાં તુમખી એંગ્લો-ઇન્ડીયનો હીંદી સરકારના ખરાખમાં ખરાખ દુશ્મનો છે. તેઓજ સરકાર અને રૈયત વચ્ચેની એકતામાં ખલલ કરનાર અનિવાર્ય અંતરાય રૂપ છે. રાજા અને પ્રજા વચ્ચે એકસંખી કરાવનારો રાજમર્ગ કોંગ્રેસે ખુલ્લો મૂક્યો છે. પણ તે આખા માર્ગ ઉપર એંગ્લો-ઇન્ડીયન વર્તમાન પત્રોએ ઘેરના કાંટા વેરી મૂક્યા છે વિગેરે. ”

નવેન્દુ યાપુના અંતઃકરણમાં ભય તો હતો જ કે આ પત્ર શું શું તોષાન જગવી મુકશે, પણ બહારથી એ પત્રની ઉત્તમ લેખનશૈલીથી તે બહુ ખુશ થતો દેખાયો; અને તે મનથી એમ માનવા લાગ્યો કે તે લખાણ પોતાનું જ છે. એ પત્ર રીતસર જાપામાં પ્રગટ થયો, અને

કેટલાયે દિવસો સુધી જીદાં જીદાં છાપાંઓમાં તેના ઉપર ટીકાઓ, તેના ઉત્તરો, પ્રત્યુત્તરો પ્રકટ થતાં રહ્યાં. પરિણામે નવેન્દુશોખર કાંગ્રેસપક્ષમાં જોડાયો છે અને તેના પૂંડમાં તેણે એક મોટી રકમ ભરી છે એ જાહેરાત આખા વાતાવરણમાં ફેલાઈ રહી.

નવેન્દુ આજી હવે છેલ્લે પાઠલે આવી એકો. તે જાણે એક ઉદ્દામ-પક્ષનો દેશભક્ત હોય એવી રીતે દેશભક્તિની વાતો કરવા લાગ્યો. આ જોઈ મસ્તીખોર લાવણ્યલેખા પોતાના મનમાં જ હસતી. અને કહેતી કે “ધીરા, આપુ ! ધીરા, હજી તમારે કસોટીમાંથી પસાર થવાનું છે.”

x x x

એક સહવારે નવેન્દુ સ્નાનખંડમાં પોતાના શરીર ઉપર તેલ મર્દન કરી રહ્યો હતો અને સ્નાનની તૈયારી કરી રહ્યો હતો, ત્યારે એક નોકરે તેની પાસે આવીને તેને એક ‘વીઝીટ કાર્ડ’ આપ્યું; એના ઉપર લાંબા ડીસ્ટ્રીક્ટ મેજિસ્ટ્રેટનું નામ હતું. એ વાંચી નવેન્દુ મહા વિચારમાં ગુચવાયો. હવે કરવું શું ? તે આ તેલીયા રાજા જેવી સ્થિતિમાં મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ થોડો જ જઈ શકે ? તેણે ઝટ ઝટ સ્નાન કરી લીધું, જેમ તેમ કપડાં પહેરી લીધાં, અને બહારના ખંડમાં ગયો; પણ ત્યાં કોઈ દેખાયું નહિ. પેલા નોકરે ખબર આપી કે “તમારી રાહ જોઈ જોઈને સાહેબ હમણાં જ ચાલી ગયા.”

વસ્તુતઃ ત્યાં કોઈ સાહેબ આવેલ નહોતો, પણ આ બધું બનાવટી નાટક લાવણ્યલેખાના ક્ષણક્રમ જોજામાંથી નીપજ્યું હતું; અને તે તેણે એવી રીતે બજાવ્યું કે નવેન્દુ લાવણ્યની એ મસ્તી જરા પણ કળી શક્યો નહિ. તેનું દિલ અતિ દુઃખિત થયું અને તે આખો દિવસ ઊલુકની પેઠે ઉદાસ ચિત્તે ઘરમાં ખેસી રહ્યો.

પોતાના અંતરના આનંદને છુપાવીને લાવણ્યલેખાએ ચિંતાતુર દષ્ટિથી નવેન્દુને પુછ્યું કે “ તમને આજે શું થયું છે ? પ્રકૃતિ ઠીક નથી કે શું ? ”

નવેન્દુ મહા પ્રયત્ન દરમિયાં અને ઉત્તર દીધો કે “ તમારા જેવી આરોગ્ય દેવીના રાજ્યમાં શરીરને કંઈ પણ ઉપાધિ હોયજ નહિ.” પણ તેનું આ હાર્ય તરતજ અદૃશ્ય થયું, અને તેનું મન કાંઈ ખીજાંજ વિચારોમાં સપડાયું. “ મેં કોંઈએ સફાઈમાં નાણાં ભયાં, વળી વર્તમાનપત્રોમાં પેલો ગલીય પત્ર પ્રકટ કરાવ્યો, એટલુંજ નહીં પણ જ્યારે મેજસ્ટ્રેટ સાહેબ મને જાતે મલવા આવ્યા ત્યારે મેં તેને ખોટી ક્યાં અને મુલાકાત લીધા વિના ચાલી જવાની ફરજ પાડી. આ બધું જાતાં તેઓ મારે માટે શું શું ધારતા હશે ! અશ્વોસ ! વિચિત્ર વિધાતા હું જેવો નથી તેવો અને લોક સમક્ષ રજુ કરે છે !

ખીજે દિવસે નવેન્દુ પોતાના ઉત્તમ પોષાકમાં સજ્જ થયો. ધડીઆળ અને છેડો લટકાવ્યાં, અને માથે મોટી છુશોભિત પાઘડી મૂકી બહાર જવા નીકળ્યો.

“ ક્યાં પધાર્યાં ? ” લાવાણ્યલેખાએ પૂછ્યા કરી. નવેન્દુએ ઉત્તર દીધો કે “ એક જરૂરી કામે જરા બહાર જાઉં છું.” લાવાણ્યલેખા શાંત રહી.

ત્યાંથી નીકળી નવેન્દુ મેજસ્ટ્રેટના અંગણના દરવાજા આગળ આવી ઉભો અને પોતાનો વીઝીટ કાર્ડ દરવાજા પરના સિપાઈને આપ્યો.

“ સાહેબ તમને હમણાં મળી શકે એમ નથી.” સિપાઈએ એપરવાહ રીતે જવાબ આપ્યો. નવેન્દુએ તરતજ પોતાના ખીસામાંથી એ કલહાર કાઢ્યા એટલે સિપાઈએ સલામ કરી ક્યું કે “ સાહેબ ! અમે પાંચ જણા છીએ.” નવેન્દુએ રૂપિયા દશની નોટ કાઢી સિપાઈના હાથમાં મૂકી.

આખરે દશની નોટ કામ બજાવ્યું. મેજસ્ટ્રેટ સાહેબ તરફથી નવેન્દુને અંદર દાખલ થવાની આજ્ઞા મળી, અને તે અંગણમાં દાખલ થયો.

મેજસ્ટ્રેટ સાહેબ કંઈ લખતા હતા. નવેન્દુએ તેને સલામ કરી. મેજસ્ટ્રેટ અંગણની ધશરત કરી પાસેની એક ખુરશી પર બેસવા ફરમાવ્યું; અને પોતાની દષ્ટિ લખાતા કાગળ ઉપરજ રાખીને પુછ્યું કે “ બાબુ ! બોલો, શા કામે આવ્યા છો ? ”

આંગળીઓ વડે ધ્રુવીઆળતો છેડો અમળાવતાં અમળાવતાં ધ્રુવને અવાજે નવેન્દુએ ઉત્તર દીધો “ સાહેબ ગઇ કાલે આપ સાહેબ મૌઠી મહેરબાની કરી મારે ઘેર પધાર્યા હતા પણ...”

સાહેબે ભવાં ચઢાવ્યાં અને બાડી નજરે નવેન્દુ તરફ જોઇ કહ્યું કે “હું તમારે ઘેર આવ્યો હતો ? બાપુજી ! તમે આ શું વગર અથનું ખોલો છો ?”

“સાહેબ, મારી આહું છું. કાંઈ ગોઠાગો થયો લાગે છે.” નવેન્દુ ગભરાઈ ગયો, લથડીયાં ખાવા લાગ્યો, તેના આખા શરીરે પ્રસ્વેદ ઝૂટી નીકળ્યો, અને જેમ તેમ કરીને તે બહાર નીકળી આવ્યો.

રમ્તે ચાલતાં નવેન્દુએ અનુમાન કર્યું કે ગઇ કાલે સાહેબનું અપ-માન થવાથી આજે તેણે જાણી જોઇને પોતાના આવ્યાની વાતનો પ્રનકાર કર્યો છે.

ઘેર આવી લાવણ્યલેખાને કહ્યું કે તે બજારમાં ગુલાબનાળા લેવા માટે ગયો હતો. હજી તો તે આ વાત કરે છે એટલામાં તે મેજસ્ટ્રેટ સાહેબના અધ્યાએક રૂઝન ચપરાસીઓ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને નવેન્દુને સલામ કરી આશાબરી નજરે ઉભા રહ્યા.

“તમે કાંબ્રેસ ફંડમાં પૈસા ભર્યા તેથી આ સરકારી સિપાઈઓ તમને પકડવા આવ્યા છે કે શું ?” લાવણ્યલેખાએ હસતાં હસતાં કાનમાં કહ્યું.

“બક્ષીસ, બાપુસા’બ ! બક્ષીસ.” સિપાઈઓએ મોટે સાહે પોતાના આગમનનું કારણ પ્રદર્શીત કર્યું.

આ બૂમ સાંભળી નીકરત નાબુ અંદરના ખંડમાંથી બહાર આવ્યો અને ઉરકેરાઈને કહ્યું કે “બક્ષીસ ! શાની ?”

સિપાઈઓએ ઉત્તર દીધો:—“બાપુ સાહેબ આજે મેજસ્ટ્રેટ સાહેબને મળવા આવ્યા હતા અને તેથી અમે બક્ષીસ લેવા આવ્યા છીએ.”

“અરે ! મેજસ્ટ્રેટ આજ કાલ ગુલાબજળ વેચવા લાગ્યા છે એ તેો મેં આજે જ જાણ્યું ? ” લાવણ્યલેખાએ ટકોર કરી.

નવેન્દુએ ગુલાબજળની ખરીદી અને મેજસ્ટ્રેટની મુમાકાતની વાર્તાનો મેળ બેસાડવા કંઈક અસંબંધ વાક્યો ઉચાર્યાં, પણ તે કોઈથી સમજાયાં નહિં.

“તમને બક્ષીસ આપવાનું કાંઈ કારણુ નથી માટે ચાલ્યા જાઓ. તમને કંઈ પણ મળશે નહિ. ” નીલરતને સિપાઈઓને પધરાવી દીધું.

“ બિચારા ગરીબ માણસો છે ! એને કાંઈક આપવામાં આપણું શું જાય ? ” નવેન્દુએ લાગણીભર્યાં સ્વરથી કહ્યું. અને ખીસામાંથી એક નોટ કાઢી. નીલરત બાપુએ તુર્તજ એ નોટ તેના હાથમાંથી ઝુંઠાવી લઇને રીકા કરી કે “ દુનીયામાં એમના કરતાં વધારે ગરીબ બિચારા માણસો ધણા પડ્યા છે. તમારા વતી હું તે લોકોને આ દ્રવ્યનું દાન કરીશ. ”

કોઈપણમન મહાદેવના આ પિશાચી દુતોને સંતુષ્ટ નહિ કરવા બદલ નવેન્દુને ધણું દુઃખ થયું. આંખોના ડોળાઓ ઉંચા ચઢાવી સિપાઈઓ ચાલતા થયા ત્યારે તે તેમના તરફ ઉદાસ નયને જોઈ રહ્યો, અને જાણે તેમને “ મૂઠ્ઠાથો ! તમે જાણો છો કે આમાં મારો કશો વાંક નથી. પણ હું લાચાર છું. ” એમ કહેતો હોય એમ લાગ્યું.

+ + +

મહાસભાનું અધિવેશન આ વર્ષે કલકત્તા ખાતે થવાનું હતું. નીલરત બાપુ પોતાની પત્નિ લાવણ્યલેખા સાથે ત્યાં ઉપડી ગયો. નવેન્દુ પણ તેમની સાથે ગયો.

જેવાં તેઓ કલકત્તે પહોંચ્યાં કે તરત જ નવેન્દુની આસપાસ કાંગ્રેસ-વાદીયો વીંટળાઈ વળ્યા, અને તેના આગમનથી તેમના ઉત્સાહ અને આનંદનો પાર ન રહ્યો. તેમણે તેને હૃર્ષથી વધાની લીધો અને તેના વખાણના ગગનભેદી નાદ થઈ રહ્યા. પ્રત્યેક જણુ વાતો કરવા લાગ્યા કે “ નવેન્દુ જેવા આગેવાન પુરૂષો કાંગ્રેસના કાર્યમાં ભાગ નહિ લે ત્યાં સુધી દેશોદ્ધારની આશા બ્યર્થ છે. ”

નવેન્દુ પણ આ વિચારને અનુકૂળ થવા લાગ્યો. કેટલીક ભૂલો અને ગોટાળાની અવ્યવસ્થામાંથી બહાર નીકળી દેશના એક આગેવાન તરીકે લેખાવા લાગ્યો. બ્યારે તે મહાસમાના મંડપમાં દાખલ થયો ત્યારે દરેક જણુ માનપૂર્વક ઉભા થયા અને “ નવેન્દુનો જય—જય ” પોકાર્યો.

આવા “ જય જયકાર ”થી હિંદમાતાની સુખ મુદ્રા શરમીદગીથી લાલચોળ તો થતી નહિ હોય !

થોડા દિવસ પછી માન અકરામની ટીપ બહાર પડી. અને રાયબહાદુરોની નામાવલીમાં નવેન્દુ આપ્પુનું ‘મેથેર’ નામ દેખાયું નહિ. તે દિવસે સંધ્યાકાળે લાવણ્યલેખાએ નવેન્દુ આપ્પુને પોતાને ત્યાં પધારવાનું આમંત્રણ મોકલ્યું.

નવેન્દુ બ્યારે આવી પહોંચ્યો ત્યારે લાવણ્યલેખાએ તેને ધણા હૃદયપૂર્વક અને વિવેકપૂર્વક એક સુદર શિરપાવ (Rob of Honour) અર્પણ કર્યો. અને તેના વિશાળ બાહ ઉપર પોતાની અશુભીવટ ચંદનનો ચાંદલો કર્યો. બીજી સાળીઓએ પોતપોતાના ગુંથેલા પુષ્પહાર તેના કંઠમાં પહેરાવ્યા.

તેની પંતી અરૂણલેખા વાદળી રંગની સાડી અને તેજસ્વી ઝવા-હીરાથી વિભુષિત ચંદને હપ અને લગ્ન બર્સ વદને આગુના ખંડમાં ઉભી રહી હતી. તેની બહેનોએ તેની પાસે દોડી જઈને તેના હાથમાં એક પુષ્પહાર આપ્યો અને બહાર આવીને પોતાની સાથે આ પૂજાવીધિમાં ભાગ લેવા ધણે આગ્રહ કર્યો પણ તેણે માન્યું નહિ. નવેન્દુના કંઠે વિરાજવાની અભિલાષા રાખતો આ શોભિતો પુષ્પહાર મધ્યરાત્રીની શાંત એકાંતતાની ઘૈરથી વાટ જોઈ રહ્યો.

લાવણ્યલેખા અને બીજી બહેનોએ ઉપરોક્ત વીધિ કર્યા પછી મોટે અવાજે કહ્યું કે “ આજે અમે તમને રાજ-પદથી અભિષેકીએ છીએ. આવું માન તો હિંદુસ્તાનમાં કોઈકનેજ મળે.”

અરૂણલેખાએ પોતાના હૃદયાસન પર નવેન્દુનો અભિષેક કરવા બ્યોત્સનામય મધ્યરાત્રીનું શુભ સુહૃત નિશ્ચિત કર્યું હતું.

(૮૩)

આ માનથી અને આ અભિષેકથી નવેન્દુ બાપુને કંઈ પણ આમા-
સન મળ્યું કે કેમ તે તો તે પોતેજ જાણે. અમને તો આ સંબંધમાં ધણો
સંશય છે. અમને તો એમ લાગે છે કે તે પોતાના આયુષ્યના અંત પહેલાં
“ રામ બહાદુર ” યશોજ, અને તેના અવસાન કાળે ‘ઈન્ડીસ્ક મેન’ અને
‘પાયોનીયર’ જેવાં પત્રો તેના સ્વર્ગગમન માટે શોક દર્શાવતા હૃદયદ્રાવક
લેખો લખી પ્રકટ કરશે

પરંતુ હાલ તો એલો અ યુ પ્રૂવેન્દુ શેખરની જય જય જય ! છતિ.

ત્યાગ.

(કવિવર રવિદ્રનાથ ટાગોરની The Renunciation

એ નામની વાતની અનુવાદ.)

લગ્ન માસના શુક્લ પક્ષની એ એક રાત્રી હતી. સુકુમાર વસંત ઋતુ આશ્રમ્હોરની સુવાસ ચોમેર ફેલાવી રહી હતી. સરોવર તીરે આવેલી ક્ષીચી વૃક્ષની ધનઘટામાં છુપાએલ અપિયાનું સુમધુરું સંગીત હેમંતકુમાર મુકર-જના શયનખંડ પર્યંત ધ્વનિત થઇ રહ્યું હતું.

આં હેમંતકુમાર ધડીકમાં પોતાની પત્નીના કેશ પોતાની અંગુલિ-ઓમાં નિર્ભાન્ત અમળાવતો, ધડીકમાં તેની ચુડીઓ અને કંકણો હલાવીને તેમાંથી નીકળતો મોહક રણુકાર સુણતો, તો ધડીકમાં તેના કશકલાપની પુષ્પવેણી એંચી લઇને તે તેના બાહ્ય પ્રદેશ પર લટકાવતો. માનીતી પુષ્પ-લતાને ધીમે ધીમે આમ તેમ ડાલવતા સંક્યાકાળના સમીર જોવો હેમંત કુમાર પોતાની પ્રિયપત્ની જોડે તેને ઉત્તેજીત કરવાને મિથે ઉપરોક્ત ચેષ્ટા કરી રહ્યો હતો.

પણ કુસુમ તો સ્થીર બેસી રહી; અને તેનાં શાંત નયનો બારી બહારના વિશાળ ભૂમિ પ્રદેશ પર પથરાયલા અંદ્રપ્રકાશમાં તલલીન થયાં હતાં. પોતાના પ્રિયતમની આવી બહાલમરી ચેષ્ટાની તેના મન પર કંઈયે અસર થઇ નહીં.

હેવટે હેમંતે કુસુમના બેઉ હાથો પોતાના હાથમાં ઝાલ્યા અને તેમને ધીમેથી હલાવી કહ્યું કે “કુસુમ ! મારી બહાલી કુસુમ ! તને શું થયું છે ? આમ શુન્નવત્ કેમ બની રહી છે ? આમ માશથી દુર દુર કેમ રહે છે ? આવ. આવ મારી સમીપ. મારા હૃદય સમીપ આવ. જો, જો, રાત્રી કેવી શોભી રહી છે !

કુસુમે પોતાની દૃષ્ટિ હેમંતના મુખચંદ્ર પ્રતિ ફેરવી ધીમેથી ઉત્તર દીધો. “હું એક એવો મંત્ર જાણું છે કે જે તમારાં આ વસંતની રમ-ણીય રાત્રી અને ચંદ્ર ઉભયના એક પળવારમાં ટૂંકડે ટૂંકડા કરી નાંખે !” હેમંત હસ્યો. “જે તું એવો કોઈ મંત્ર જાણુતી હોય તો કૃપા કરીને તે યોલીજ નહિ. પણ તારા ખીજ કોઈ મંત્રના પ્રભાવે અઠવાડીયામાં એકને બહલે ત્રણ ચાર શનીવાર આવતા હોય, અને રાત્રિ ખીજે દિવસે પાંચ વાગા સુધી લ’ખાવી શકાતી હોય તો તેવો મંત્ર બેલાશક બોલજે.” આમ કહી તેણે કુસુમને પોતાના જુજબાથમાં લીધી. હેમંતના જુજમાંથી મુકત થતાં કુસુમ બોલી કે “જે વાત મેં મારા મૃત્યુ સમયે પ્રકટ કરવા વચન આપ્યું હતું તે વાત હું આજેજ પ્રકટ કરી દઉં એવું મને મારા મન સાથે થયાં કરેછે, અને તે માટે જે શીક્ષા મળે તે સહન કરવાને હું સશક્ત છું.”

કુસુમને શીક્ષા કરવાની જરૂર પડે તો તે કેવી શીક્ષા કરશે તે જાણાવવા હેમંત નયદેવ’નો એક સ્લોક બોલવા જતો હતો, એટલામાં તેમના શયનખંડ બહાર કોઇનાં આપેશ બયાં પગલાં આવતાં સંભળાયાં. તે હેમંતના પિતા હરિહર મુકરજીનાં પરિચિત પગલાં હતાં. આ સમયે પિતાના આગમનનું કારણ ન સમજવાથી હેમંત ગભરાટમાં પડ્યો.

ખ ડ બહાર ઉભા રહીને હરિહરે ખૂમ પાડી કહ્યું—“હેમંત ! હમણાં ને હમણાંજ તારી જીને ધરમાંથી કાઢી મૂક.”

હેમંતે પોતાની પત્ની તરફ દૃષ્ટિ નાંખી. તેના મુખ ઉપર કોઈ પ્રકારનું આશ્ચર્ય જણાયું નહિ. કુસુમે પોતાના હસ્ત કમળથી પોતાનું મુખ ઢાંકી દીધું, અને જાણે હમણાંજ તેને જુમિ માર્ગ આપે તો તેમાં પોતે ગર્ક થઈ જાય એમ તેનું હૃદય ધ્રુવ્યું હતું.

પેલા બપૈયાનું મધુર સંગીત હજીએ તે ખંડમાં વસંતના વાયુની લહરી સાથે ધ્વનિત થઈ રહ્યું હતું, પણ તે શ્રવણ કરનારાં હૃદયશુન્ન થયાં હતાં.

અનંત હોય છે કુદરતનાં સૌન્દર્ય અને આનંદ, પણ અક્ષોસ ! કે તે

સર્વ માનવી સંસારના વ્યવહાર આગળ પળવારમાં ઊંચ ભિન્ન જેવાં મર્ષ જાય છે.

૨

“ શું આ બધી ધટના સત્ય છે ?” ખંડમાં પ્રવેશ કરતાં હેમંતે કુસુમને પ્રશ્ન કર્યો.

“ હા, એ સત્ય છે.” કુસુમે ગદ્ગદ કંઠે ઉત્તર દીધો. “ સારે તેં મને આજ સુધી કેમ કહ્યું નહિ ?”

“ મેં ધણીવાર એ વાત આપને વિદિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ હું નિષ્ફળ નીવડી. હું ખરેખર એક કંગાળ દુઃખી સ્ત્રી છું !”

“ સારે મને હવે એ વાત પહેલેથી કહે !” કુસુમે ગંભીરતા અને દૃઢતાથી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પોતાની કથની હેમંતને અથેતિ કહી સંભળાવી. આ આત્મકથા કહેતાં તેને દૃઢ પગલે તે અગ્નિ પ્રવેશ કરતી હોય એવો દુઃખદ અનુભવ થયો.

કુસુમની વાર્તા સાંભળી લીધા પછી હેમંત ઉઠ્યો અને બહાર ચાલી ગયો.

હેમંત હમેશને માટે પોતાનો સાગ કરીને ચાલી ગયો છે એમ કુસુમને સહજ લાગ્યું. પણ તેથી તેને જરાયે આશ્ચર્ય થયું નહિ. છેલ્લી કેટલીક પળોના અનુભવથી તેનું મન એટલું બધું શુષ્ક અને લાગણી રહીત થઈ મથું હતું કે ઉપરોક્ત પ્રસંગ તેણે જીવનના એક સામાન્ય પ્રસંગ જેવો જ માની લીધો.

તેને આ સંસાર અને સંસારીઓનો રનેહ એ ઉભય આદિથી અંત પર્યંત માત્ર મિથ્યા અને મનોકલ્પિત જણાયાં.

આગલા દિવસોમાં અનુભવેલ પોતાના પ્રિયતમના પ્રેમ ભયાં વિલાસની સ્મૃતિ હવે તેના અધરોશ્ક પર એક પચ્ચ હાસ્યરેખા લાવી શકી નહિ. પણ ઉલટું તે સ્મૃતિ જાણે તેના દૃઢ પર એક તીક્ષ્ણ છુરીની પેઠે ધા કરતી હોય એવી લાગણી થવા લાગી.

“જે પ્રેમ એક સમયે જીવનને જલોજલ ભરી દેતો હતો, જે પ્રેમ એક સમયે લાગણીઓને ઉન્માદમાં અને ઉંડાણમાં ઉતારતો હતો, જે પ્રેમ એક સમયે અલ્પ વિયોગ થતાં અપાર દુઃખ અનુભવાવતો હતો, જે પ્રેમ એક સમયે પળવારના મિલનમાં અતિ મધુર લાગતો હતો, જે પ્રેમની મર્યાદા અમાપ લાગતી, જે પ્રેમનું અસ્તિત્વ અનંત દેખાતું, અને જે પ્રેમનો લાગ જન્માંતરમાં પણ કટપી શકતો નહતો, શું તેજ આ પ્રેમ ! આ ક્ષુભો, નિર્બંજ, અસહાય પ્રેમ !”

એક ધરીકા ઉપરજ હેમંતે કુસુમને કહ્યું હતું કે “જે, જે, રાત્રી કેવી શોભી રહી છે !” તેજ રાત્રી હજી પુરી નથી થઇ, તેજ અપેયો હજી તેનું મધુર સંગીત ગાઇ રહ્યો હતો. વસંતની તેજ વાયુ લહરીઓ હજી વાઈ રહી હતી; અને તેજ ચંદ્રપ્રકાશ ખંડમાંના પલંગ ઉપર રુપેરી ચાદર રુપે પથરાઇ રહ્યો હતો. શું આ સર્વ હવે આભાસ માત્ર હતું ? નહિ, નહિ. કુદરતની લીલા તો તેની તેજ વિકાર રહીત છે, પરંતુ માનવીઓની સંસાર-લીલા કૃત્રિમ છે, અને તેમની પ્રેમ લીલા અહુરૂપી છે.

૩

તે રાતે હેમંતને બીલકુલ નિદ્રા ન આવી. પ્રાતઃકાળે ઉઠીને તે ઉદ્વેગપૂર્ણ વદને પ્યારીશંકર ઘોષણને ઘેર ગયો. પ્યારીશંકરે તેને હાવ-ભાવથી બેસાડ્યો અને પૂછ્યું કે “કેમ બેટા ! શું નવાબુના છે ?”

હેમંતનો પીતો ઉકળી રહ્યો હતો. તેણે ધુળતા સ્વરે કહ્યું કે “તમે મારી જ્ઞાતિને કલંગ લગાડ્યું છે ! અમારા કુટુંબનું સત્તાનાશ કરીધું છે. પણ યાદ રાખો કે તેનો બદલો તમને જરૂર મળશે.” હેમંત વધુ બોલી શક્યો નહિ. તેનો કંઈ રૂપાઇ ગયો.

“અને તમે તો મારી જ્ઞાતિનું બહુ સાફ રક્ષણ કર્યું હતું ખરુંને ? મારો જ્ઞાતિ બહિષ્કાર થતો પણ તમેજ અટકાવ્યો હતો, અને તમેજ વહાલથી મારો વાંસો ધાબ્યો હતો કેમ ?” પ્યારીશંકરે હસતાં હસતાં મામીક ઉત્તર દીધો.

હેમંતનો ક્રોધાગ્નિ એટલો તો પ્રબલિત થયો હતો કે હમણાં ને હમણાં જ પ્યારીશંકરને આળી ભસ્મ કરૂં એમ તેને થયું; પણ તેનો ક્રોધ તેનું જ કાળજીનું આળી રહ્યો હતો; જ્યારે પ્યારીશંકર તો નિરાંતે સુખચેનથી તેની સામે એઠો હતો.

“શું કાંઈ દિવસ મેં તમારું કાંઈ બગાડ્યું હતું?” હેમંતે ખંડિત સ્વરે પ્રશ્ન કર્યો.

પ્યારીશંકરે કહ્યું—“બાપ હેમંત ! તને પણ હું એક સવાલ પુછું ? ત્યારે મારી એકની એક પુત્રીએ તારા આપનું શું બગાડ્યું હતું? તે વખતે તો તું ધણો નાનો હતો અને તેથી તને ખબર નહિ હોય માટે સાંભળ. હવે ઉશ્કેરાઈશ નહિ. હું જે વાત કરૂં છું તેમાં તને સારી રસુજ મળશે.

“જ્યારે મારો જમાઇ નવકાંત આપુ મારી પુત્રીનાં ઝવાહીરો ચોરી લઇને વિલાયત નાસી ગયો ત્યારે તો તું ધણો નાનો હતો, પણ જ્યારે પાંચ વર્ષ પછી તે એરીસ્ટર થઇને વિલાયતથી પાછો આવ્યો ત્યારે ગામમાં જે ધાંધલ મચી રહી હતી તેની તો તને સારી રીતે યાદ હશેજ. અથવા તો તું ત્યારે કદાકતામાં બહુતો હતો એટલે કદાચ નહિ પણ જાણ્યો હોય.

તારા આપે જ્ઞાતિનાં પટેલનું ડોળ ધાલીને મને હુકમ કર્યો કે “જે તું તારી પુત્રીને તેને સાસરે મોકલીશ તો તારે તેનો સદાને માટે લાગ કરવો, અને તારા ધરના ઉંચરે તેને કદી ચઢવા દેવી નહિ.” મેં તારા આપને પગે પડી આજીજી કરી કહ્યું કે “બાપ ! મને આટલી વખત બચાવ; હું મારા જમાઈ પાસે પ્રાયશ્ચિત અને ગોમૂત્રનું પ્રાશન કરાવું; અને તેને મહેરપ્યાની કરી પાછા જ્ઞાતિમાં લો.” પણ તારા આપે પોતાની હડ છોડી નહિ. હવે મારાથી મારી એકની એક પુત્રીનો લાગ કેમ થાય! તેથી હું ગામ અને સગાં વહાલાંને છોડીને કલકત્તે રહેવા ગયો. ત્યાં પણ આ બધા મારી પ્રાંછળ આવી. જ્યારે મેં મારા ભત્રિજના સગનની સંધળા તૈયારીઓ કરી દીધી હતી ત્યારે તારા આપે કન્યાના માઆપને ઉશ્કેર્યો, અને તે લોકોએ વિવાહ તોડ્યો. ત્યારેજ મેં સોગન પૂર્વક પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે “જે મારી નસોમાં આદાણુપણાનું એક પણ યુદ્ધ હોય તો હું હરિહર મુકરજીનું

બસબર વેર લઇશ.” હવે તો તને આ બધા કારરથાનનું રહસ્ય સમજાવુંજ હશે. પણ સખુર, એ આખી વાર્તા હું તને કહી દઉં તો તું ધણો રાજ થશે. તે ધણી રસીક છે.

જ્યારે તું કક્ષકતામાં રહી કોલેજમાં બહુનો હતો ત્યારે તારા ધરની પાડોશમાં એક વિપ્રદાસ ચેટરજી નામનો ગૃહસ્થ રહેતો હતો. તેના ધરમાં તેના આશ્રય નીચે કુસુમ નામની એક કાયરથ ગૃહસ્થની અનાથ પુત્રી રહેતી હતી. એ બાલિકા ધણી સ્વરૂપવતી હતી અને તેથી તેનો વૃદ્ધ પાલક પિતા કોલેજના જીવાન વિદ્યાર્થીઓના નયનકટાક્ષથી તેનું રક્ષણ કરવા આનુર રહેતો હતો. તોપણ એક નવજીવાન બાલકને પોતાના વૃદ્ધવાલીની આંખોમાં ધુળ નાંખવાનું બહુ મુશ્કેલ નથી. ધોયેલાં કપડાં સુકવવાને બદલે તે વારંવાર પોતાના ધરની અગાશી ઉપર આવતી, અને હું ભુલતો નહિ હોઉં તો તારા પોતાના અભ્યાસ માટે તારા ધરની અગાસી પણ એક અનુકૂળ સ્થાન બની રહ્યું હતું. તમે એજ પોતાપોતાની અગાસી ઉપરથી એકબીજાં સાથે વાર્તાલાપ કરતાં કે કેમ તે હું કહી શકતો નથી; પણ પેલી છોકરીના વર્તન ઉપરથી વિપ્રદાસ ડોસાના મનમાં કંઈકે કુશંકા થઇ. કુસુમ પોતાના ધરકામમાં વારંવાર ભુલો કરવા લાગી, અને શંકરની પ્રેમપ્રાપ્તિ માટે તપ કરતાં પાર્વતીજીના પેટે તેની ક્ષુધા અને નિદ્રા પણ ધીમે ધીમે ન્યૂન થવા લાગી. કોઇ કોઇ વખત તો કાંઇ પણ પ્રત્યક્ષ કારણ વિના તે પોતાના વૃદ્ધ વડીલ સમક્ષ રૂદન પણ કરતી.

આખરે ડોસાને ખબર પડી ગઇ કે તમે એજ પોતાપોતાની અગાસી પરથી એક બીજાને વારંવાર મળો છો, અને વળી તું પોતે તો ખરે ખરે અગાસી ઉપર જાણે એકાંત અભ્યાસનો શોખીન હોય તેમ હાથમાં પુસ્તક લઇને આવી બેસતો, અને કોલેજમાં એ બીલકુલ જતો નહિ, એની પણ તેને ખબર થઇ. વિપ્રદાસે મારી પાસે આવી આ બધી વાર્તા કહી અને મારી સલાહ પુછી. મેં તેને કહ્યું કે “કાકા! તમે ધણો વખત થયાં કાશીની યાત્રાએ જવાની ઇચ્છા રાખતા હતા ને? તો હવે યાત્રા કરવા જાઓ, અને એ છોકરી મારા આશ્રયે રહેશે. હું તેની યથાવત સંભાળ લઇશ.”

આ સલાહ પ્રમાણે કુસુમને મને સોંપી તે યાત્રા કરવા ગયો. મેં કુસુમને શ્રીપતિ ચેટરજીને સોંપી અને તે એ છોકરીના બાપ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો. ત્યાર પછીની ઘટના તો: તું જાણેછેજ. આ વાત તને અથતિ કહીને આજે મારા દીલને બહુ નિરાંત વળી છે. આ વાતો શું તને એક અદ્ભુત નવલકથા જેવી નથી લાગતી? મારો વિચાર તો એને એક નવલકથા લખીને પ્રકટ કરવાનો થાય છે; પણ હું કંઈ લેખક તથી. લોકો કહે છે કે મારા ભત્રિજામાં એવી કંઈક લેખન શક્તિ છે, તો હું તેને આ બધી વાર્તા કરીશ અને મારા વતી તેની પાસે એ નવલકથા લખાવીશ. પણ એ કથાના અંતિમ ભાગનું શું? તે તો તું જ જાણે છે! સારું તું જ મને એ વિષયમાં મદદ કરે તો એક સંપૂર્ણ રસીક અને અદ્ભુત નવલકથા બને, કેમ ખરુંને ?”

પ્યારીશંકરના છેલ્લાં વાક્યો પર ધ્યાન નહિ આપતાં હેમંતે પ્રશ્ન કર્યો:—“ શું કુસુમે પણ આ લગ્ન સંબંધ માટે કંઈ વાંધો કીધો નહિ?”

પ્યારીશંકરે આગળ ચલાવ્યું—“ તેની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે. બાઈ! તું જાણતો હઈશ કે સ્ત્રીજાતિના મનનું અંધારણુ કેવા પ્રકારનું હોય છે. જ્યારે તેઓ મોઢેથી “ ના ” કહે છે સારે જાણવું કે તેનું હૃદય “ હા ” કહે છે.

જ્યારે કુસુમને નવા કુટુંબમાં લઈ જવામાં આવી ત્યારે તે તારા દર્શન વિના કેટલાયે દિવસ સુધી મુઝવણમાં પડી રહી અને તે પછુ કોઈ પ્રકારે તેનું નવું સ્થળ શોધી કાઢ્યું હતું, કારણ કે ધણી વખત તું કાલેજનો રસ્તો જુલો જતો અને શ્રીપતિના ઘર આગળ બઠકતો દેખાતો. તારી દષ્ટિ પ્રેસીડન્સી કાલેજની શોધમાં હોય એમ દેખાતું નહતું, કારણ તારી દષ્ટિ તો પેલા ખાનગી ઘરની સળીયા પ્યારી તરફ જતી જણાતી હતી, કે જે પ્યારી વાટે ફક્ત હવામાંનાં જંતુઓ અને પ્રેમધેલા નવજીવાનનાં દૃષ્ટોજ પ્રવેશ કરી શકતાં. તમે એકને માટે મને ધણી ચિંતા થયા કરતી હતી. હું જોઈ શક્યો કે તારા વિદ્યાભ્યાસને ગંભીર અંતરાય નડતો હતો, અને પેલી છોકરીની સ્થિતિ પણ દયાજનક હતી. એક

દિવસે મેં કુસુમને મારી પાસે બોલવી અને પુછ્યું કે “ મારી દીકરી ! હું કહું તે ધ્યાનથી સાંભળ; હું એક વૃક્ષ છું, અને તેથી તારે મારી આગળ કંઈ પણ શરમ રાખવી નહિ. હું જાણું છું કે તારું હૃદય કોને માટે તલસે છે? તે યુવકની સ્થિતિ પણ નિરાશાજનક છે. હું તમારો બેઉનો સંબંધ જોડવાને ઇચ્છું છું.”

કુસુમની આંખોમાં એકદમ પાણી આવી ગયાં, અને તે ત્યાંથી ચાલી ગઇ. ત્યાર પછી હું ધણી વખત શ્રીપતિને ઘેર જતો અને કુસુમને બોલાવીને તેની સાથે તારા સંબંધી ચર્ચા કરતો. ધીમે ધીમે તેની શરમ દુર કરવા સફળ થયો. આખરે બ્યારે મેં તેને કહ્યું કે ‘હું તમારાં લગ્ન માટે પ્રયાન કરીશ,’ સારે તેણે પ્રત્ન કર્યો કે ‘તે કેમ બની શકશે?’ મેં કહ્યું, ‘ તેની ચિંતા તારે કરવી નહિ. હું તને એક બ્રાહ્મણ પુત્રી તરીકે ઓળખાવીશ.’ કેટલાક વાદવિવાદ પછી તેણે વિનતિ કરી કે તું આ સંબંધનો સ્વીકાર કરશે કે કેમ તેની ખાત્રી કરવી. મેં કહ્યું ‘જુવી માંડી છે! એ છોકરો એટલો બધો પ્રેમ-ધેયો થઇ ગયો છે કે તેની આગળ આ સંબંધો બેઠ તત્કાળ ખુલ્લો કરવે! નકામો છે. બધું કાર્ય નિર્વિઠને પુર્ણ થવાદો, પછી જેનું છેવટે સાડું તેનું સૌ સાડું. કારણ કે એ ગુપ્ત વાર્તા કદી પણ કુટવાને કોઇ જાતને બચ નથી, તો પછી એ અત્યારે ખુલ્લી કરીને પેલા બિચારાની આખી છાંડગી આ માટે કંગાળ બનાવવી જોઇએ!’

“ આ સંકેતને કુસુમનું અનુમોદન હવું કે કેમ તેની મને ખબર નથી. કોઈ વખત તે રડતી, તો કોઇ વખત શાંત રહેતી. પણ જો હું કદી કહે તો કે “ સારે એ વાત જવા દો, ” સારે તે અસ્વસ્થ દેખાતી. વસ્તુ-સ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી ત્યારે મેં શ્રીપતિને તારી-કને મોકલ્યો. તેં લગ્ન માટે તરતજ હા પાડી; અને દરેક બાબત નક્કી થઈ ગઇ.

લગ્ન તીથિના થોડા દિવસ અગાઉ કુસુમે એટલી બધી હઠ લીધી કે મારે તેને સમજવવાને ધણી મુશ્કેલી પડી. તે મને વારે વારે કહેવા લાગી કે “ કાકા, એ વાત જવા દો.” મેં તેને ઠપકા દીધો કે “ નાહાન

છોકરી! તને અક્ષય છે કે નહિ? જ્યારે બધું ચોક્કસ થઇ ગયું છે ત્યારે અમારાથી હવે ના કેમ કહેવાય?"

“ મને કેંઈ અજ્ઞાત સ્થળે મોકલી દો, અને હું મરી ગઇ છું એવી અપવા ફેલાવો.” કુસુમે આજીજી કરતાં કહ્યું. મેં જરા નરમાશયી ઉત્તર દીધો કે “ પણ પેલા યુવકનો કેંઈ વિચાર કર્યો? એ અફનાથી તે બિચારાની સ્થિતિ કેવી થઈ પડે તેનું તને કાંઈ ભાન છે? આવતી કાલે પોતાના લાંબા કાળની પોષેલી ઇચ્છા ફળીભુત થશે એ વિચારથી તે જાણે સ્વર્ગમાં મહાલી રહ્યો હોય એવી તેની આજે મનોસ્થિતિ છે. અને તું મને આજે તારા ઘોટા મૃત્યુ-સમાચાર મોકલવાનું જણાવે છે. એથી પરિણામ એ આવશે કે મારે તને આવતી કાલે રહવારે તેના મૃત્યુના સાચા સમાચાર આપવા પડશે, અને સાંજે તારા મૃત્યુના ખરા સમાચાર પણ મને મળશે. છોકરી તું શું એમ સમજે છે કે હું આટલી વૃદ્ધ વયે એક કન્યા અને એક બ્રાહ્મણ પુત્રની હત્યાનું મહાપાપ બહારી લઉં?”

“ છેવટે નિયત કરેલા શુભ દિવસે આ લગ્ન થયાં, અને જે ભારે ફરજ મારે માથે હતી તેમાંથી હું મુક્ત થયો. ત્યાર પછી જે બન્યું તે તું સારી રીતે જાણે છે.”

કેટલીક પળ શાંત રહ્યા પછી હેમંત યોદ્ધી ઉઠ્યો—“ અમને આવી રીતે અનિવાર્ય હાની કર્યા પછી પણ તમે શાંત રહ્યા નહીં! અત્યારે પણ તમે આ બેઠ શા માટે ખુલ્લો કર્યો?”

ધ્યારીશંકરે તદ્દન સ્વસ્થ મને ઉત્તર દીધો—“ જ્યારે મેં જાણ્યું કે તારી ઇંહેનના લગ્નની બધી તૈયારીઓ થઇ રહી હતી ત્યારે મેં મારા મનથી વિચાર્યું કે “એક બ્રાહ્મણના કુળને તો મેં કલંકિત કર્યું છે, પણ તે માત્ર એક ફરજ ખાતરજ. પણ હવે ખીજી બ્રાહ્મણકુળ ભયમાં આવી પડ્યું છે, અને તેને તેને કલંકિત થતું બચાવવું એ પણ મારી એક ચોકખી ફરજ છે.” એટલે મેં તેમને લખી જણાવ્યું કે તમે જે ધરની કન્યા લેનાર છો તે ધરમાં એક કાયસ્થ કન્યા આવેલી છે એ વાત હું સાંપીત કરી શકું એમ છું.”

પ્યારીશંકરના આ સરળ પણ પોતાના હૃદયને વીંધી નાખતાં વચનો પર ઉપજતા ક્રોધને મહા પ્રયત્ને દબાવી હેમંતે કહ્યું:—

“આ છોકરીનો હું હવે ત્યાગ કરીશ, તેનું શું થશે ? તમે તેને આશ્રય આપશો ખરા કે?”

પ્યારીશંકરે નિરાંતે ઉત્તર દીધો.—“મારે જે કરવાનું હતું તે મેં કીધું. ખીજાઓએ તજેલી સ્ત્રીઓની સંભાળ લેવી એ કાંઈ મારી ફરજ નથી. અરે કોઈ ધરમાં છે કે ? હેમંત બાપુ માટે જરા બરફવાળું ઠંડું પાણી અને પાનસોપારી લાવ તો ?”

પ્યારીશંકરને નોકર પાણી અને પાન સોપારી લાવે તે પહેલાં જ હેમંત ઉઠ્યો અને પોતાને રસ્તે પડ્યો.

+ + + +

દાહગુન માસના કૃષ્ણ પક્ષની પંચમીની એ રાત્રિ હતી. રાત્રિ અંધ-કારમય હતી. પક્ષીઓનાં ગીત પણ સંભળાતાં નહતાં. સરોવર તીર પર આવેલા લીચી વૃક્ષની ઘટા કાળીશાહીના એક ડાઘા જેવી દેખાતી હતી. અંધકારમાં જાણે માર્ગ દેખાતો ન હોય તેમ દક્ષિણ વાયુ સુસવાટા કરતો અનિયમિત રીતે વાઈ રહ્યો હતો. આકાશસ્થ તારાઓ જાણે કોઈ ઉડેલા સેદ પામવાનું મથન કરતા હોય તેમ અંધકારમાં સાવધ અનિમિષ દષ્ટિપાત નાખતા હતા.

હેમંત બાપુના શયનખંડમાં પણ અંધકાર હતો. હેમંત બહારના અંધકારમાં દષ્ટિપાત કરતો એક ખુલ્લી ખારી પાસેના પલંગ આમળ બેઠો હતો. કુસુમ પોતાના પ્રાણનાથના પાદચુમ્બને પોતાની ભુજબાજમાં ઝાંધને અને તેના ઉપર પોતાનું શીર ટેકવીને જમીન પર પડી હતી.

જ્ઞાત મહાસાગરની પેઠે કાળ સ્થબ્ધિત થઈ રહ્યો હતો. અનંત કાળ-રાત્રિની પેલી ગમ વિધિએ સર્વ કાળને માટે આ એક ચિત્ર ચિતર્યું હોય એમ લાગતું. ફરતી મેર સર્વત્ર પ્રલય—અંધકાર, તેની મધ્યમાં એક ન્યાયાધીશ, અને એના ચરણ સમીપ એક ગુન્હેગાર વ્યક્તિ !!

પૂર્વ પરિચિત આવેશ ભર્યા પગલાં પુનઃ સંભળાયાં. દ્વાર સમીપ

આવી હરિહરે કહ્યું, “ હેમંત, તને પુરતો સમય આપવામાં આવ્યો છે. હવે તને વધુ વખત મહે એમ નથી. હવે એ છોકરીને ધરમાંથી કાઢી મુક.”

આ કંર દૃદ્યધાતક શબ્દો સાંભળતાં કુસુમ પોતાના પતિના પગને દૃદ્યપૂર્ણ પ્રેમાવેશથી વળગી પડી. ચુમ્બનો કરી કરી તેમને અધરામૃતથી ભીંજવી દીધા. ભક્તિપૂર્વક પગે લાગી, અને પોતાના ગુન્હાની શિક્ષા સાંભળવાની રાહ જોતી દુર ઉભી.

સંસારના અધિકારથી આવૃત્ત થયેલ ન્યાયાધીશની ન્યાયયુક્તિ કુદ્-રતના અધિકાર વચ્ચે જામૃત—શુદ્ધ થઇ. દંપતિના એકરૂપ પ્રેમ આગળ સંસારીઓની વ્યાવહારિકતા મ્હાત થઇ. પત્ની ત્યાગ આગળ જ્ઞાતિ ત્યાગ ન્યાયયુક્ત ઠર્યો.

હેમંત ઉઠ્યો અને દ્વાર પાસે જઇને પિતાને સંબોધી કહ્યું:—

“ પિતાજી ! હું મારી પત્નીને ત્યાગ નહિ કરું !”

“ શું ત્યારે તું જ્ઞાતિ બહિષ્કાર થવા માંગે છે?”

“ હું જ્ઞાતિની દરકાર કરીશ નહિ. પત્નીત્યાગ કરતાં હું જ્ઞાતિનો ત્યાગ વ્યાજબી માનું છું.”

ત્યારે હું પણ તારો ત્યાગ કરું છું.”

x + + +

અધિકારપટને બેદતો—દુર કરતો કૃષ્ણપક્ષની પંચમીના ચંદ્રમાને પૂર્ણોદય થઇ ચુક્યો હતો. સંસારની વ્યવહારપદ્ધતાના આવરણને બેદીને હેમંતના દૃદ્યકાકાશમાં રનેહચંદ્રને: પણ પૂર્ણોદય થયો; અને કુસુમનું દૃદ્ય—કુમુદ પ્રકુલ થવા લાગ્યું. ચંદ્રનાં કિરણો ખંડમાં પ્રવેશી કુસુમના મુખાવિન્દ ઉપર સુધામય છંટકાવ કરી રહ્યાં હતાં. હેમંતનું હાસ્યપૂર્ણ વદન કુસુમના દૃદ્યમાં પ્રેમની ઉર્મીઓને ઉછાળી રહ્યું હતું. આમ અંતર અને બહાર અનુપમ રમણીયતા વ્યાપી રહી હતી. “ જો, જો, રાત્રિ કેવી શોભી રહી છે!” હેમંતના એ શબ્દો દોષમુક્ત કુસુમને હવેજ યથાર્થ લાગ્યા. આ વેળા તે દિગ્મુદ્દ જેવી જ્ઞાંત બેસી રહી નહિ પણ કુદરતની એ રમણીયતામાં તેણે દૃદ્ય ખોલી પોતાની પ્રેમલીલા વિસ્તારવા માંડી. ધૃતિ.

(૬૫)

આણસુંદર્યું કુંલ.

“ નીલ લીલમ સમાં લાલ ગાલે એકાં તમે જે તણે રે,
એવા રૂડા આંબલીયાની ડાળ મુકીને કોયલ ક્યાં ગયાં રે ?

ઉંચે સોહે પ્રભાતના રંગ રાતા રાતા આભમાં રે,
તેવા નાચે નીચે આના મ્હેર !...મુકીને.

ફાલ્યો ફાલ્યો આંબલીયો આ કાળ, વસન્ત-સમીરમાં રે,
સુનો ત્હોમ તમો વિના આજ....મુકીને.”x

“ ઇ ! ઇન્દુ ! અહીં આવ ”

“ કેમ બા, શું કામ છે ? ”

“ ધરમાં એસ; તારાથી ગરબા ન ગવાય.”

“ કેમ બા ? મારાથી ગરબા કેમ ન ગવાય ? ”

“ તે તું હાલ નહિ સમજી પશુ તારાથી ગરબા ગાવા
કે એવા કોઈ બીજા કામે બહાર ન નીકળાય.”

“ હું હાલ નહિ સમજી તો ક્યારે સમજીશ બા ? ત્યારે તો હું જ્યારે
સમજીશ ત્યારે ગરબા ગાવા નહિ બંધશ.”

“ બહેન ! હું કહું છું કે તારાથી ગરબા ગાવા ન ગવાય, અને તેલું
કારણ હું તને પછીથી કહીશ.”

x રનેહમુદા પૃષ્ઠ ૮૯. આ સિવાય આ વાર્તામાં રનેહમુદામાંથી
બીજાં કેટલાંક પદો વાક્યો શબ્દો વિગેરેનાં અવતરણો લીધાં છે.

લેખક.

“ના, મને હમણાં કહો. નહિ તો હું આ... ગરબો ગાવા ચાલી.”

ઇન્દુ ચક્રાર નયને માતા સમક્ષ જોતી ઉભી... તારામતી નિરૂત્તર રહી. તેની છાતી ભરાઈ આવી, અને આંખોમાં ઝળઝળાંચાં આવવા લાગ્યાં.

મહોદલાના ચોકમાં મહિલા મંડળનો વસંતોત્સવનો ગરબો વાદ્યો જતો હતો.

“ ન્હાની ન્હાની હોંશે ભરી નાર કરે પ્રત તમ તણારે,

તમ દર્શન વણ અપવાસી !... સુકીને—”

આ પદ તારામતીના કાને પડતાં તેનાથી સહસાળ રૂદન થઈ.

“ આ, આ, તું કેમ રૂએ છે! હું ગરબો ગાવા ગઇ તે તને શું ના ગમ્યું ?”

“ દીકરી મને નહિ, પણ પ્રભુને એ ના ગમ્યું !”

“ પ્રભુને ના ગમ્યું એટલે ?”

“ ઓ મારી હોંસની ભરી સંસાર સુખની અપવાસી દીકરી ! હું તને શો ઉત્તર દઉં! મારો કંઈ રૂંધાઈ જાય છે !”

તારામતી પોતાના લુગડાંના પાલવમાં પોતાનું મ્હોં ઢાંકી કુસકે કુસકે રેવા લાગી.

ઇન્દુમતીને આમાં કંઈ ગમ પડી નહિ. તે તો સાચર્ય દિગમ્બદ બની ન્યાંજ ઉભી રહી.

“ ઇન્દુ ! તારે ગરબો ગાવા જવું હોય તો બલે જ. આ તો હમેશાં એવાં થેલાં કાઢ્યાં કરે છે.”

ઇન્દુમતીની મોટી બહેન વિમલાગૌરી જે આબુના ખંડમાં બેઠી હતી, અને જે મા દીકરીનો ઉપરોક્ત સંવાદ સાંભળી રહી હતી તેણે બહાર આવીને ઇન્દુને ગરબો ગાવા જવાની રજા આપી. સંસારની અણુઅણુમતી નિર્દોષ ઇન્દુ મોટી બહેનની રજા મળતાંજ દોડેતી દોડતી સખી મંડળમાં આમેલ થઈ ગઇ. હરણી પેઠે દાળ ભરી દોડતી ઇન્દુને વિમલા સજળ નેત્રે

એમ રહી. પછી તે પોતાની માતાને સંબોધીને બોલી, “ આ ! આ ! એ નિર્દોષ બિચારી હરણીને નિર્દોષ આનંદ લેવા દે. એમાં આપણું શું જાપ? જે એ નથી જાણતી, નથી સમજતી, તે સમજતીને એને દુઃખી કરવામાં અને દુઃખી થતી એવામાં શો લાભ? વખત જતાં જેમ જેમ એ બધું જાણશે તેમ તેમ એ આ સંસારના આચારથી દુર રહેશે, અને ત્યારેજ એના ખરા દુઃખનો ભાર આપણનેયે લાગશે.”

“ જાણ્યું જાણ્યું તારું હતાપણુ ! હું જાણું કે તુ'યે મહી હશે ! તમને કંઈ સંસારનો ભો છે? હરણીની પાછળ શિકારીની પ્હીક નથી કંઈ?”

“ એવા શિકારીઓથી એનું રક્ષણ કરવું એ આપણી ફરજ છે, એણી તે ફરજ એના આવા નિર્દોષ આનંદ ઠુંડી લીધા વિના પણ આપણે અદા કરી શકીશું.”

“ પણ દુનિયા શું કહેશે?”

“ આ ! દુનિયાથી ડરવાનું નથી. લોક તો ફાવે તેમ બોલે, અને એવી બહુમુખી દુનિયાંની ફરકાર શા માટે ? ‘દુનિયા કોઈથી જીતાય નહિ’ એમ સૌ કહે છે, માટેજ દુનિયાને જીતાતી નથી. જેનાથી ડરીયે તેને ન જીતાય. પણ જેનાથી ડરીયે નહિ તેનેજ જીતાય. દુનિયાને મ્હાત કરવી હોય તો તેનાથી ડરવાનું નથી.”

“ મુઠ એ દુનિયા, મુવું એ જીવવાનું, ને બધું આ જીવવાનું!”

એટલું બોલી તારામતી સાંથી ઉઠીને પોતાની પથારી પર આંસુ સારતી પડી. વિમલા પછી પોતાના ખંડમાં જઈ બારી આગળ બેઠી. અને ઇન્દુના ભૂત અને ભવિષ્યના જીવનના વિચારમાં લીન બની.

ગરબો બેસ બેર ઉલ્લાસ પૂર્ણ ગતારો હતો. ઇન્દુનો તીલો અને કોમળ સ્વર જાણે બધી સખીઓના સ્વરથી ઝુટો પડી પોતાના કર્ણમાં આવી પહોંચતો હોય એમ વિમલાને લાગ્યું—

“ તમને આવી છે આવી પાંખ, આંબલીયો અપંગ છે રે.

ઉભો ઉભો કુલે ને કરમાય!...મુકીને. ”

(૬૮)

“ ઇહેન ઇન્દુ ! શું તારા યૌવનનો ‘ અપ’મ આંખરૂંચો ’ આમજ
કાલશે અને કરમાશે ! અરેરે ! ” વિમલાએ એક ઉઠો નિઃશ્વાસ નાંખ્યો.
તેની આંખોમાંથી અશ્રુ ટપકવા લાગ્યાં. પુનઃ તેના કર્ણમાં ગરબાનો
સંગીત સ્વર પડ્યો.

“ તેજ તારા તણું દેખાય, ઝીણું ઝીણું આભમાં રે;
તારો જ્નેવાય ના, ન ઝલાય ..મુકાને.”

“ ઇન્દુ ! હું તને એક તારો દેખાડું—શોધી આપું; છું તેને
જાલશે ? ”

આકાશમાં કોઈ તારો શોધતી હોય તેમ વિચારમગ્ન વિમલા
રિશર નયને આકાશ પ્રતિ ઉચ્ચું જ્નેહ રહી.

વળી તેના અંધરોઈ હાલ્યા.

“ વિનોદ ચંદ્ર ! તે વખતે તો તમે માફ કર્યું ન માન્યું; પણ હવે
તમે એક અંધકારમય હૃદયને ઉજળવા મારી એક નક્ક માંગણીનો
સ્વીકાર નહિ કરો ? ”

(૨)

તારામતી અને ગુણવંતરાય એ દંપતિના સંતાનરત્નમાં વિમલા
અને ઇન્દુ એ બે પુત્રી માત્ર હતી. અત્યારે વિમલાની વય આશરે
વીસબારીસ વર્ષની હતી. અને ઇન્દુની વય દશ અગીઆર વર્ષની હતી.

ગુણવંતરાય તથા તારામતીને પુત્ર ન હોવાથી તેમણે આ બેઉ
પુત્રીઓને પુત્ર તુલ્ય લાડ લગાવ્યાં હતાં, અને પુત્ર પેટે જ ભણાવી-
મણાવી તથા ઉછેરી હતી. ગુણવંતરાય એક સંસ્કારી અને વિદ્યાપ્રિય
પુરુષ હોતો. છતાં તેનામાં એક નબળાઈ હતી. એ નબળાઈ
તે પોતાની પુત્રીઓને બાળવયમાં જ પરણાવીને સંસારનો “ લાવો ”
લેવાની અભિલાષારૂપે હતી, અને એ અભિલાષા સંસારમાં રૂઢ
થએલા “ ધનતિમિર તુલ્ય થયેલ પુરાણુ ” આચાર વિચારોમાંથી
જન્મી હતી.

વિમલા અગીઆર વર્ષની હતી ત્યારે તેનાં નિર્મળચંદ્ર બેડે લગ્ન થયાં હતાં, ત્યારે ઇન્દુનાં લગ્ન તેની નવ વર્ષની વયે થયાં હતાં. વિમલાના વિશાળ ભાલ પ્રદેશ પર સૌભાગ્યનો કુંકુંમ ચાંદલો અખંડ રહ્યો હતો, પરંતુ દૈવયોગે ઇન્દુના તે ચાંદલાનો વૈધવ્યે આસ કર્યો હતો !

ઇન્દુનાં લગ્ન થયાં ને બીજે જ વર્ષે એટલે તેની દશ વર્ષની વયે તેને: અચાત પતિ મહામારીનો ભોગ થઇ સ્વર્ગ લોકમાં સિધાવી ગયો. ઇન્દુ લગ્ન પછી માત્ર એક જ વખત સાસરે ગમ હતો અને નવ વર્ષની બાલવધૂ પીયર અને સાસરાનો ભેદ પણ શું સમજે ? એટલે તેને તો પીયર અને સાસરું એ બેઉ સરખાં જ લાગતાં. તે સાસરે રહી ત્યાં સુધી આંતરિક કે બાહ્ય કોઇ પણ ભાવનું સ્થિત્યંતર અનુભવ્યા વિના પોતાના દિવસો પિવૃદ્ધની માફક નિર્ગમન કરતી. કારણ કે આપનું ધર તે પીયર, મામાનું ધર તે મોસાળ, અને સસરાનું ધર તે સાસરું એવી તેણે વ્યાખ્યા કરી હતી તે કોઇ રીતે ખોટી ન હતી. પણ એ ત્રણ ધરમાં જે જોખમ દારીનાં તત્વોનો ભેદ છે તે એ ક્યાંથી સમજી શકે! તેને તો એ ત્રણેય ધરોમાં નાચીકુદીને રમવાનું; અને રડીવઢીને ખાવાનું જ હતું.

નવ વર્ષની નવવધૂના આ નિર્દોષ વર્તનને માત્ર મૂખ જનો જ આડે આવે કે તેનો તિરસ્કાર કરે ! ઇન્દુને તેના ઉપરોક્ત વર્તનમાં તેના સાસરીયામાંનું કોઇ પણ આડે આવ્યું ન હતું. અને તેથીયે તે સાસરાનો ભેદ જરા પણ પામી શકી ન હતી.

છતાં એના માતૃપિતાને દીકરીને સાસરામાં અભાણ્યું લાગતું હશે. અથવા ગમતું ન હશે, તેમ જ હાલમાં સાસરામાં રાખવાની કંઈ ઉતાવળ પણ નથી એવા વિચારથી ઇન્દુ સાસરામાં માત્ર થોડા જ દિવસ રહી હતી.

નવ વર્ષની ઇન્દુ પરણી ત્યારે તેને એટલી તો ખબર હતી કે તે "પરણી છે." પણ "પરણુવું" એટલે શું એ તે જાણતી

નહીં. લોકે બ્યારે કહેતા કે “ આ ઇન્દુનો વર છે” ત્યારે તે પોતાના વરને જોતી. પણ “ વર” એટલે શું એ સમજવા જેટલી શક્તિ તેનામાં આગ્યે જ હોઈ શકે.

બ્યારે ઇન્દુના વરના મરણના સમાચાર આવ્યા ત્યારે તેના ઘરમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. ગુણવંતરાય તથા તારામતી, વિમલા તેમ જ અન્ય સંબંધીઓ છાતીફાટ રડતાં હતાં અને આ અકાળે બનેલા અનિષ્ટ બનાવથી તેમનાં હૈયાં બળીભંગી રહ્યાં હતાં; તે સમયે પણ ઇન્દુને એટલી જ સમજ હતી કે “ તેનો વર મરી ગયો છે ! ” પ્રાથમિક શાળામાં ભણતો વિદ્યાર્થી જેમ નકશા ઉપર આંગળી મુકીને મુબ્બ કે અમદાવાદ બતાવી શકે, પણ મુબ્બ અને અમદાવાદ એ શહેરો કેવાં છે તે તે જાણતો નથી એટલે તેને જાતે જોયા જેવે! ખ્યાલ કે આનંદ આવતો નથી, તેમ જ ઇન્દુ એક વખત પોતાની બહેનપણીને કહેતી કે “ આ મારો વર છે. ” અને હવે કહેતી કે “ મારો વર મરી ગયો. ” એ સિવાય તેને અન્ય કશી હૃદયમંમ લાગણીઓ થતી ન હતી.

બ્યારે પોતાની માતા વખતોવખત રૂદન કરતી ત્યારે તે પોતાની બહેન વિમલાને પૂછતી કે “ મોટી બહેન! આ શું કામ થઈ થઈ રહ્યા કરે છે!” વિમલાને આનો ઉત્તર આપતાં બહુ મુંઝવણ થતી. તેની આંખોમાં આંસુ આવી જતાં. છતાં ઇન્દુ ફરી ફરીને તે જ પ્રશ્ન પૂછતી વિમલાથી આનો ઉત્તર કેમે કરી ન જ આપાયો. એક દિવસ તેણે આ જ પ્રશ્ન વિમલા પાસે બેઠેલી તેની એક સખી દેખતાં કર્યો. વિમલા રડી પડી. પણ પેલી સખીએ ઉત્તર દીધો કે “ તને શું ખબર નથી તારો વર મરી ગયો છે તે ! બાને એનો શોક થાય છે તેથી રૂએ છે. અને તને આવું પૂછતાં કંઈ શરમ કે શોક નથી સાગતાં ? ”

દુઃખ શોક કે શરમને નહિ સમજનારી ઇન્દુએ ઉત્તર દીધો. “ તેમાં શું થઈ ગયું ! આપુ બીજા વર નહીં લાવી આપે ! મારાં રમકડાં બોંગી જતાં ત્યારે તો તેઓ મને હરવખત નવાં લાવી આપતા હતાને ! ”

(૧૦૧)

ધન્ડુના મુખમાંથી નીકળેલા આ શબ્દો સાંભળતાં જાણે આખું જો ભગત કોઈ અદ્વિતીય આધાતથી કચડાઈ જતું હોયતી એમ વિમલાની સખીને લાગ્યું. તે તો ખીલકુલ આભીજ બની ગઈ.

“ વિમલા એન ! આ તમારી ધન્ડુ તો છેક જ નાદાન છે. આવું ગાંડું ગાંડું યોલી પ્રજેતી કરાવશે ! અહીં યોલી તો યોલી, પણ ખીજે ક્યાંક આવું યોલશે તો દુનિયાં તમને ચકડોળે ચડાવશે.” સખીએ પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો.

“ ધન્ડુ નાદાન જ છે. કોણે કહ્યું છે કે તે સમગ્ર અને દુનિયાદારીના આચાર વિચારની અનુભવીયણ છે ! ઉલટું દુનિયા તેને તેની માન્યો લઈને આગળ ચાલે છે અને પછી ‘ચકડોળે ચડાવે છે. તેમાં એનો કે અમારો શો વાંક ? જો કે દુનિયા એના જેવાં નિદોષ અને અજ્ઞાન શિશુઓને રમકડાં પેટે રમાડે છે, ભાંજે છે અને કેંકડા દે છે ! પણ દુનિયાનાં એ રમકડાંને આખી દુનિયા રમકડાં જેવી નથી લાગતી ?”

“ પણ તમારા માતપિતાએ ધન્ડુને નાનપણમાં પરણાવીને ભુલ તો કરી જ હતી તો !” સખીએ જરા ડહાપણુ બતાવ્યું.

“ ધન્ડુની લીલાનો કંઈ પાર પમાતો નથી. આવું પરિણામ આવ્યું એટલે ભુલ કહેવાઈ, ખાકી માનવી તો માત્ર નિમિત્ત રૂપ છે. જેવું તેનું ભાવિ !”

ધન્ડુના મુખમાંથી નીકળેલા ઉપરોક્ત અકલ્પ્ય શબ્દોથી વિમલાને પણ આશ્ચર્ય થયું હતું. પણ તે પોતાની સખીની પેટે લૌકિક દૃષ્ટિથી તેના પર વિચાર નહિ કરતાં એ દૃષ્ટિથી પર કોઈ ખીજે જ વિચાર કરવા લાગી.

(૩)

વિનોદચંદ્ર નામનો વિમલાનો દિયર અને નિર્મળચંદ્રનો લઘુ બંધુ હતો. ધન્ડુના લગ્નની જ્યારે વાત થઈ રહી હતી ત્યારે વિમલાના

મનમાં એવો સંકલ્પ હતો કે મનુનાં લગ્ન વિનોદ સાથે થાય તો બહુ સારું. વિનોદચંદ્રના વિચાર જાણી લેવા તેણે તે વખતે પ્રયત્ન પણ કર્યો હતો.

વિનોદચંદ્ર એક તરંગી પણ વિદ્યા-વિભસુ યુવક હતો, તે સ્વતંત્રવિહારી હતો. પણ ઉચ્છ્રમ્ભ ક્ર ઉડાઉ ન હતો. કપડાં કાતાં ધલાદિ જે જોષએ તે પોતાના બાઇ પાસેથી માંગતો અને તે જે આપે તે સ્વીકારી તેનો નિયમસર ઉપયોગ કરતો. બાઇ અને જાભીનો તે લક્ષમણ જેવો આગ્રધારી હતો. પરંતુ ધરની વ્યવસ્થામાં તેનું મન પરોવાતું નહિ તે બલો અને તેનાં પુસ્તક બધાં. ધરની કંઈ પણ વ્યાખત વિષે તેને કંઈ પૂછવામાં આવે કે તેનો મત માંગવામાં આવે ત્યારે તે માત્ર “ બાઇ જાણે ” એવો એક જ ઉત્તર દેતો.

વિમલાગૈરીએ એક વખત વિનોદચંદ્રને પૂછ્યું કે “ વિનુબાઇ ! હવે તમારી વય લગ્ન કરવા જેવડી થાઇ છે. આવતી લગ્નસરામાં તમારું માંગુ આવશે. તો તે વ્યાખત કંઈ વિચાર કર્યો છે કે કેમ ? ”

“ બાબી ! મારી વય લગ્ન યોગ્ય થઇ હશે, પણ માફ દિલ લગ્ન યોગ્ય થયું નથી. ”

“ પણ તમારું દીલ છે જ ક્યાં આ વ્યાખતમાંયે શું ‘ બાઇ જાણે ’ એવો જ ઉત્તર આપવો છે ? ”

વિનોદચંદ્ર માથાના વાળ પંપાળવા લાગ્યો. વિમલા ખડખડ હસી પડી. વિનોદચંદ્રને ઉત્તર જડી આવ્યો.

“ ધરના માલીક બાઇ છે, એટલે તે વ્યાખતમાં બાઇનો જ એલ પળાય. અને તમારોયે ખરો હાં ! પણ મારા દિલનો માલીક હું છું એમાં બાઇ શું જાણે ? ”

“ અને હું ચે શું જાણું ? ”

“ હા સ્તો ! ”

“ માટે જ હું તમને પુછું.”

“ મેં તો કહી દીધું છે જ કે મારો હાથ વિચાર નથી.”

“ ત્યારે ક્યારે?”

“ તેનો પણ મેં વિચાર ક્યો નથી.”

“ પછી કુંવારા રહી જશો તો?”

“ તેમ જને તો ચે શું ?”

“ એકલાઈ જાંઠી ગુજારી ભારે પડશે !”

“ તેનો પણ અનુભવ લેવાશે. તમારી અબળા કહેવાતી સ્ત્રી-જાતિની વિધવાઓ એકલાવામાં જીવન ગુજારે છે ના ? તે સબળ ગણાતા પુરૂષ વર્ગને શી અડચણ હોય ?”

“ પણ તેમણે તો સંસારનો અનુભવ લીધેલો હોય તેટલેથી સંતોષ માની પોતાનો નિભાવ કરે છે. વળી તેમને પોતાનાં વડીલ કે પુત્રાદિનો આશરો હોય છે.”

“ પણ જે બાળ-વિધવાઓ છે તેમને ક્યો અનુભવ અને ક્યો સંતોષ ? તેમ જ માફ સમજવાનું. અને પુરૂષવર્ગની સ્વાસ્થી જાતિને આશરો પણ શા માટે જોઈએ ?”

“ તમારા તરંગી વિચારોથી આપણે આડી વાત પર ઉતરી ગયાં. પણ વિનુભાઈ ! તમારા એ તરંગો જતા કરી હું કહું તે સાંભળો. મારે તમને કંઈ ફરજ પાડવી નથી. પણ મારા મનની વાત તમને કહી દઉં. તમે જાણતા હશો કે મારી ઇન્દુ જીવનનાં લગ્ન કરવાનો વિચાર ચાલે છે. જે તમે હા પાડો તો હું મારા માતાપિતાની સમક્ષ એ વાત ચર્ચું.”

“ બાબી ! મેં તો તમને કહી દીધું જ છે ને કે મારો લગ્ન કરવાનો હાથ વિચાર નથી.”

વિમલાએ વિનોદ્યંદ્રનું મન પુરેપુરું પરખવા હસતાં હસતાં કહ્યું “ પણ જે ક્યાંક કોઈ યક્ષકન્યા જેવી મળી ગઈ તો ?”

“ બાબી ! એમ મશ્કરી ના કરો ! એવી કોઈ આશાથી મેં ન. નથી પાડી. જો એમ મારા વિચાર પક્ષઠાય તો મેં તમારૂં અને ઇન્દુનું અપમાન જ કયું કહેવાય. પણ હું તેમ ન કરું એટલું મારું મન આજે મન્યુત છે.” વિમલા આ ઉત્તરથી સંતોષ પામી.

“ તો ભલે. વિતુભાઈ ! તમારા એ વિચારની આડે આવવાની હું ધૃષ્ટતા નહિ કરું. પણ અમુક સમય પછીએ તમે અમારી એ અ.શા ફેલીબૂત કરી શકો એમ હો તો હું ઇન્દુનાં લગ્ન હાલ મુલતવી રખાવું.”

“ મને એવાં વચન આપતાં નથી આવડતાં. ઇન્દુના વિવાહ હાલ કરવા કે મુલતવી રાખવા તે બાબતમાં તમે સ્વતંત્ર છો.”

વિનોદચંદ્ર તરફથી આવે ઉત્તર મળ્યો હતો છતાં વિમલાએ ઇન્દુના વિવાહ મુલતવી રાખવા પોતાનાં માઆપને ઘણાં સમજાવ્યાં હતાં. પણ પોતાની જાતિમાં વરની અછત. અને આત્યારે ઇન્દુ માટે જે વરની વાત થઈ રહી હતી તેના કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા ઉંચી ગણાતી, તેમજ તેનાં માઆપ પણ સારા સ્વભાવનાં હતાં, એટલે તેને માટે અનેક કન્યાપક્ષ તરફથી માંગણીઓ આવતી સંભળાતી હતી. આવે પ્રસંગ જવા ન દેવાની શુભવંતરાયની મહદેચ્છા હતી. તેથી તેણે જાતિ પ્રતિષ્ઠાનાં ચર્ચમાં ચલાવીને તે વરની સાથે ઇન્દુના વિવાહ કર્યાં પુત્રી. હિતનાં ચર્ચમાં દાબડીમાં મુક્યાં. આમ કરતાં શુભવંતરાયે ઇન્દુનું દુર્ભાગ્ય કલ્પ્યું ન હતું. છતાં દૈવયોગે ન ધારેલું બન્યું. અને પોતે કરેલી ઉતાવળને માટે પશ્ચાતાપ કરવાનો વખત આવ્યો. દોઢડાહી દુનિયાં તેને પડ્યા પર પાટુ મારવા લાગી, પણ કોઈ તેને હાથ આપી યોગ્ય માર્ગ બતાવવાની દરકાર કરતું નહિ. માત્ર પિતૃભક્ત વિમલાને પોતાના પિતાનો વાંક ન વચ્ચો. તે વિચાર કરતી કે “ મનુષ્યની ગમે તેવી મહદેચ્છા હોય, તેની ગમે તેટલી સંભાળભરી અને વિચારપૂર્વકની કૃતિ હોય, ગમે તેટલી દૂર દૃષ્ટિથી તે પોતાનાં પગલાં મુકતો હોય તથાપિ ભવિ-

બ્યમાં ડોકીયું કરવાને તેની જ્ઞાનદૃષ્ટિ શક્તિમાન નથી તે નથીજ. જગતમાં એવા અનેક પ્રસંગો બન્યા જાય છે કે જ્યાં પુરુષાર્થવાદીઓને પ્રારબ્ધવાદી થવું પડે છે, અને પ્રારબ્ધવાદીને પુરુષાર્થવાદી બનવું પડે છે. આ બધું ભાવિના ઉગાણમાં ઉતરવાની મનુષ્યની અશક્તિનું જ પરિણામ છે. ભાવિ મિથ્યા નથી થતું એ ખરું, પણ ભાવિ શું છે તે મનુષ્યે થોડું જ જાણ્યું છે! એક પ્રસંગે એક કાર્યનું પરિણામ શુભ હોય, ત્યારે અન્ય પ્રસંગે તેવા જ કાર્યનું પરિણામ અશુભ નીવડે છે. તો પછી કતાનો વાંક ક્યાં રહ્યો ? એટલે જગતના એક-દર અનુભવ ઉપરથી મનુષ્યે પોતાનો માર્ગ શોધી લઇ પરિણામનો વિચાર પરમેશ્વરને જ સોંપવો રહ્યો. આમ છે તો એમાં મારા પિતાશ્રીનો શો દોષ ?”

વળી તેણે પોતાના મનથી જ પ્રશ્ન કર્યો કે “ તથાપિ અમુક સંજોગોમાં અમુક કાર્યનું પરિણામ અનિષ્ટ આવ્યું હોય તો તે અનિષ્ટ પરિણામને શુભ પરિણામમાં ફેરવવાને અથવા અનિષ્ટ પરિણામની અનિષ્ટ અસરો ઠાળવાને શું મનુષ્યમાં તાકાત નથી ? શું મારી ઇન્દુનું બગડેલું જીવન ન સુધરે ? ન સુધારી શકાય ? શું તેણે આજીવન વૈધવ્ય જ પાળવું રહ્યું ! સાસરું શું અને પીયર શું એ બેદને જે જાણતી નથી, વર અને રમકડાંનો ભેદ જે સમજતી નથી, તે ઇન્દુ મંસાર સુખ અને વૈધવ્ય દુઃખનો ભેદ કેમ કળી શકશે ? એ ભેદ કેમ સાચવી શકશે ! અથવા એ ભેદ સમજતાં કેમ સહનશીલ રહી શકશે ? ”

“ પુનર્જન્મની વાત આજે સમાજને અચ્ચિકર લાગશે. સમાજ એ અણસુંધી ખીલતી કળીને પોતાના રૂઢ સમાજ બંધારણના અધિકારમાં ખીલતાં અટકાવશે. અરેરે ! એને સ્વાભાવિક ખીલવા દેદને એની સુવાસ પ્રસરવા દે એવી તે ઉદાર નથી !

પણ નહિ, નહિ. હું મારી એ કામળ કળીને એ અધિકારમાં નાખી કરમાવા ન દઉં ! તેને થયેચ્છ ખીલવા દઉં. પછી જોઇએ તો તે પોતાની સુવાસ અબાધિત રીતે સમાજસેવાના વાતાવરણમાં પ્રસારે કે તે કોઇ એક દેવને ચરણે ધરે.

(૧૦૧)

વિનોદચંદ્ર એક વખત કહેતા હતા કે 'હું' પણ બાળવિધવા ધેડે કુંવારી જીંદગીનો અનુભવ લાઇશ..' તેમને એવો વખત આવે કે ન ચે આવે; પણ મારી ઇન્દુને તો એ સમય આઁવ્યો.

પણ વિનોદચંદ્રના એ શબ્દોમાં સ્ત્રીઓની વૈધવ્ય દક્ષા માટેની એક પરોક્ષ લાગણી હતી, ઇન્દુની આ સ્થિતિ જોતાં તેની એ લાગણી પ્રત્યક્ષ નહીં થાય. મારાં આ પ્રુલની સુવાસ શું તેનું હૃદય મહણ નહિ કરે!

(૪)

“હું જીવી કરે' શુ હવે!
સુખ દેખાડું' શુ' કહે!
સહુ' હૃદય-શલ્ય શી રીતે!
રોષ રોષ મરીશ તું વીત્યે!”

(સ્નેહસુદા.)

અહોનિશ્ચ આવો ઉત્પાત કરતાં કરતાં, ઇન્દુના હૃદયે વિષે અતિ સુઝાતાં સુઝાતાં, ગુણવંતરાયતું મૃત્યુ થયું. વત્સલ માતૃપિતાને યોતાના સંતાનના સુખ સિવાય અન્ય શું પ્રિય હોય? અને જ્યારે અણુધાર્યા અવશ સંજોગોમાં એ સુખ વંદી જાય, અને ભવિષ્યમાં પણ એવા સુખની આશાનાં કિરણ દેખાતાં ન હોય ત્યારે એ પરિસ્થિતિ તેમનાથી કેમ કરી સહન થાય? અનેક દુઃખ ભયાં વિચારમાં અને મુ'ગી મુઝવણમાં ગુણવંતરાયની કાયા ગળતી મર્ધ અને આખરે એક જ વર્ષમાં તેનો દેહ પડ્યો. ગુણવંતરાયના મૃત્યુ કેડે તારામતીની સ્થિતિ ખીલકુલ અસહ્ય મર્ધ પડી. દીકરીના વૈધવ્યની વિપત્તિ જાણે નહીં જેવીજ હોય તેમ તેને શિરે સ્વવૈધવ્ય ા વિપત્તિ આવી પડી. આમ એવડો ભાર તારામતી જેવી એક કામળ-સુહૃદ સ્ત્રી કેમ ઉપાડી શકે! તોશની મહાસાગરનાં મોજાઓમાં અફળાતી નૌકા સુઝાનીના ગુમ થયા પછી કેમ કરી તરી પાર જઇ શકે! થોડા જ દિવસમાં તારામતી પણ મૃત્યુ પામી. અને ઇન્દુની નિરાધારતાને સર્વ ભાર વિમલાના શીરે ઊડતી ગઇ.

માતાપિતાની ઉત્તરક્રિયા કર્યા પછી અને ધરની દરેક વ્યવસ્થા કરી લીધા પછી વિમલા ઇન્દુને લાઇને પોતાના સાસરે ગઈ. ઇન્દુને તેના વિના અન્ય કોઈ આધાર ન હતો એટલે પોતાના પતિની સંમતિથી ઇન્દુને પોતાને સાસરે જ રાખવનો પ્રબંધ કર્યો. નિર્મળયંદ્રની પણ અનાથ ઇન્દુ પ્રતિ ધણી સહૃદયતા હતી. તેને પોતાની સહોદર બહેન જેવી ગણીને તેનું લાલનપાલન કરવાની તે ખાસ કાળજી લેતો. નિર્મળયંદ્ર અને વિમલાના આશ્રયમાં ઇન્દુ યોગ જ વખતમાં પોતાના માતાપિતાની ઉચ્ચ સ્વાભાવિક લુહી ગઈ. અને પુનઃ તે સ્વતંત્રવિહારી યુવ-યુવ પોતાના મનોમય અંતરિક્ષમાં ઉડવા લાગ્યું.

વિમલા પરોક્ષ રહી તેની સર્વ જીવનચર્યા ઉપર સાવચેતી બરી તપાસ રાખતી હતી. તેને ધરના પ્રત્યેક કામકાજમાં સાથે રાખતી. સંસારની બીનજરૂરી અને નિંદાખોર વાતો અને વ્યવહારોથી તે અલમ રહી શકે તે માટે તે બહુ કાળજી લેતી. વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ કે કુમારિકાઓના સમાગમમાં તે હંમેશ રહી શકે એવી વ્યવસ્થા કરી હતી. બહુધા તેની સખીઓ કુમારિકાઓ જ હતી, એટલે તેમની જોડે નિર્દોષ રમતો છુટથી રમતી અને આનંદ મેળવતી. તેને વાંચવા લાયક સાહિત્ય પણ વિમલાએ નિર્મિત કરી આપ્યું હતું. કોઈ પણ રીતે સંસારના અટપટા વ્યવહારમાં તે લડી ઉતરે નહિ અને તેમ કરીને પોતાની દુઃખભરી સત્ય સ્થિતિનું તેને જ્ઞાન થાય નહિ તે માટે તે બહુ સંભાળ રાખતી.

જતાં વિમલાને વારંવાર શોક હતો કે “આમ આ પંખીને હું કેટલો વખત પુરી રાખીશ? માતાપિતાની ગરજ તો અમે સારીએ પણ ચૈવનની પાંખો પુટતાં એ પક્ષી પિંજરમાં પુરાશે ખરું! અને પુરાશે તો મુંઝાશે નહિ?” આવા આવા વિચારે ઉપર બધારે વિમલાનું મન ચડી જતું ત્યારે તેને કંઈ માર્ગ મુકતો નહિ. તેનું હૃદય ભરાઈ આવતું. માત્ર આંખોમાંથી યોગાંક આંસુ સારીને અને મન મારીને તે પોતાના ધર કામમાં લાગી જતી. આમ ત્રણેક વર્ષ ગીતી ગયાં.

(૧૦૮)

(૫)

ઇન્દુના ચૌવનની ઉપા ઉગી, અને તેનાં કિરણો તેની કોમળ દેહ-
લતાને ચોમેરથી પોષણ આપવા લાગ્યાં. આલ્યકાળના અજ્ઞાનમાં-અંધકા-
રમાં તે પોતાની જે પરિસ્થિતિ સમજવા પામી ન હતી તે હવે અનાયાસે
આ ચૌવન-પ્રકાશમાં પ્રવેશતાં સમજવા લાગી. વૈધવ્યના કાંટા ઝાંખરાં-
વાળા ક્ષેત્રમાં આ દેહલતા નિરાધાર પડી છે, અને એને ચૌવન-સૂર્યના
પ્રખર તાપમાં ઝાંચડો આપનાર કોઈ વૃક્ષ-આશ્રય નથી એનું તેને કંઈક
કંઈક ભાન થવા માંડ્યું આવી આશ્રય વિનાની લતા સૂચના પ્રખર
તાપમાં કરમાય નહિ તો થું ?

આ દુઃખદ અનિવાર્ય ભાન થતાં ઇન્દુ ધરમાં તેમજ સપ્તમંડળમાં
અને પોતાના સંઘળા વ્યવસાયમાં દિઠમૂઠ રહેવા લાગી. તેનું નિર્દોષ હાસ્ય
ઉડી જતું હતું, ચંચળતા ઠરી જતી હતી, અને સૌંદર્ય મ્હાન થતું હતું.

ઇન્દુની દેહ અને મનની દશાનું પરિવર્તન જોઇ અનુભવી વિમલા
અહોનિશ ચિંતાતુર રહેતી. જાણે તે ઇન્દુની કોઇ મહા ગુન્હેગાર
હોય તેમ તેની સમીપ આવતાં તેના પગ લથડતા, ને તેની સમક્ષ યોલતાં
તેની છબ સંકોચાતી. તેની કરમાતી દેહકળીને તે કંઈ રીતે ખીલવી શકે,
ને તેના મુઝાતા મનને તે કયે પ્રકારે આશ્વાસન આપી શકે, એવા એવા
અનેક વિચારોથી વિમલાનું હૃદય વલોવાઇ જતું, છતાં એ વિચારરૂપ મંથ-
નમાંથી તે તતકાળ ઇન્દુના શ્રેયરૂપ નવનીતને તારવી શકી નહિ.

એક દિવસ મધ્યહ્ન પછી વિમલા પોતાના શયનખંડની ધારી
આગળ બેઠી હતી. તે જ્યારે એકલી હોય ત્યારે ઇન્દુના વિચાર સિવાય
તેના મનમાં અન્ય કોઇ વિચાર આવતા નહિ. આજે પણ તેનું મન ઇન્દુ
સંબંધી વિચારમાં લીન થયું હતું, અને તેની આંખો આકાશમાં વિહરતા
સૂર્યતાપમાં નિસ્તેજ દેખાતા ચંદ્ર ઉપર ઠરી રહી હતી. એ સમયે નિમળ-
ચંદ્રે ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો.

ધારી ઉપર હાથની કાણી ટેકવી હયેળીમાં પોતાનું વિચાર ભારથી
લચ્ચી પડતું માથું મુકીને બેઠેલી વિમલાને પોતાના પતિના આગમનની

(૧૦૬)

ખબર પડી નહિ. વિમલાની આંખોમાંથી ઝીણાં ઝીણાં અક્ષુ વીંદુઓ ટપ-
કતાં હતાં અને તે કપોલપ્રદેશ પરથી સરી જઈ તેની હથેલીમાં પડતાં હતાં.
નિર્મળચંદ્ર આ દૃશ્ય રનેહમય દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યો. જાણે સંપૂર્ણ ખીલેલા
કુમુદની ગોદમાં તેનો પ્રિય સુધાકર આવીને વિલાસ કરતો હોય અને
પોતાનો સુધારસ પોતાની પ્રિયાને પાતો હોય એવી રસીક કલ્પના તેને
ધડીભર થઈ. પણ તેનું સ્પર્શક હૃદય આ કલ્પનામાં વધુ વખત રમી શક્યું
નહિ. તે સમજી ગયો કે વિમલા જરૂર કોઈ દુઃખ બંધાં વિચારથી મુંઝાય છે.
એટલે તેણે વ્યક્ત થઈ પુછ્યું “ વહાલી ! શું વિચાર કરે છે ? તું હમણાં
હમણાં બહુ મુંઝાયેલી રહે છે તેનું કંઈ કારણ સમજાવું નથી. કહે, કહે.
તને શું થાય છે ? ”

વિમલાએ પાછું ફરીને જોયું

“ ના, મને પોતાને તો કશું થતું નથી. પણ એ તો સહજ જ આ
ચંદ્ર જોઈને વિચારે ચઢી હતી.”

“ ઓહો ! એમાં તે એવો શો વિચાર આવ્યો કે આંખમાંથી
આંસુઓ પણ પડે છે ? નહિ, નહિ. તું તારું દીલ છુપાવે છે.”

“ વહાલા ! આપનાથી છુપું તે શું રાખું ! હું ખરું જ કહું છું કે
આ ચંદ્ર જે એક વખત પૂર્ણ પ્રકાશતો હતો અને અમીધારા છાંટતો હતો
તે અત્યારે જાણે ખાંડિત થયેલો, નિસ્તેજ, વહીલો વહીલો ચાલતો દેખાય
છે. એ જોઈ મારા મનમાં કંઈ કંઈ થઈ આવ્યું.”

“ પણ એમાં શું ? એજ ચંદ્ર પાછો સ્પર્શિત થતાં પ્રકાશશે. એમ
તને આશ્ચર્ય શું થયું ! એવી રીતે ચઢતી પડતી-અસ્તોદય એ આ જન્મ-
લનો સામાન્ય નિયમ છે. ”

“ પણ જો એ ચંદ્ર અહોનિશ એવો જ નિસ્તેજ અને ખાંડિત
રહે તે ! ”

“ તું કાંઈ ધેરી તો થતી નથી ? એનું તે કાંઈ બનતું હશે ? ”

“ હા, હા, એ ચંદ્રની તો એવી દશા નહિ થાય ! એ તો પાછો પૂર્ણ પ્રકાશથી પશુ.....” વિમલાએ એક ઉડા નિશ્વાસ નાખ્યો.

‘ પશુ શું ! ’

“ પશુ મારી ઇન્દુ-મારી નિરુનેજ ખાંડિતા ઇન્દુ ! શું એનાં સૌભાગ્યનો પૂર્ણોદય નહિ થાય ! એના પર પડેલા ‘વિધિના ધા’ નહિ કઝાય ! ”

“ હાં, હાં, હવે હું તારા દુઃખનું કારણ સમજ્યો ! વિમલા, એ પ્રસંગ બહુ દુઃખદાયક છે । ઇન્દુના વૈધવ્યનું ક્ષય તને અતિ પીડા કરે એ સ્વાભાવિક છે પણ એના ઉપાય ક્યાંથી જડે ! કહ્યું છે કે:—

‘ રહ્યું રનેહમાં પ્રાણી જે, તેનો સઉ સંસાર,
રનેહી વિના સુનો થવે, થાય દેહ પશુ ભાર,
હૃદય રનેહી જે થઇ જતાં, એક હૃદય થઇ જાય,
વિધિનો તે પર ધા થતાં, હૃદય શેષ રીખાય.
રસ રૂધિર લાંથી વહી, કરે ખાલી નિજ ધામ,
પુરાય નહિ એ ખોટ ને શોક-ધનુવાં થાય.
અસાધ્ય આધિ-વ્યાધિ એ કહે એમ ઉર વેધ.
વિધિ વકર્યો લાં જાણવો, આશા સધળી ગઇ જ. ’

(રનેહસુદા.)

માટે હવે એનો શોક કરવો મિથ્યા છે. એ રનેહના ધા કાળ વલ્લે રૂઝારી. ”

“ ઉરવૈદ્યાની એ ચિકિત્સા વાસ્તાવિક છે એ હું કયુલ કવિ છું. પણ અહીં એ રોગનિદાન લાગ્યું ન પડે. કારણ મનેહમાં રહેલાં પ્રાણીનો સંસાર રનેહ સુનો થવો સંભવે, એક થયેલાં જે હૃદયો પર ધા થતાં શેષ હૃદય રીખાય, અને રસરૂધિર વહી ગયું હોય તો તેની ખોટ ન પુરાય; પણ અહીં મારી ઇન્દુ સુઅંધે તેમ નથી. કારણ એને હૃદય એકતાનો અનુભવ થયો નથી તેમ એના હૃદયમાં રનેહરસનો સંચાર પણ થયો ન હતો એટલે આપ

કહોછો તેવો ધા એને પડ્યો કહેવાય નહિ અને એવો શોક-
 ધનુર્વા ધાય નહિ, પણ ખરી રીતે એની સ્થિતિ એક નવી ઉભતી નિરાશા
 લતા જેવી છે. ધારો કે એક પુષ્પલતા તેના આશ્રય માટે એક વૃક્ષ સમીપ
 રાખી છે. પણ તે એ વૃક્ષને આશ્રય લે તે વગર તે વૃક્ષ જડમૂળથી
 ઉખડી જાય તો એ લતાને આધાર કોનો ? હજી એનામાં રસ-
 સંચાર થયો નથી, એનાં મૂળ જમીનમાં એટલાં ઉડા ગયાં નથી
 કે તે પોતાના આધારે ટકી રહે. પણ હા, જો એ વૃક્ષને
 આધાર એને ઠીક ઠીક મળ્યો હોત, એને આધારે વીંટળાઈને જ
 તે વધી હોત, ફાલી પુલી હોત, તો ખરું છે કે એ વૃક્ષપતન
 સાથે એ લતાનું પતન પણ નિર્માયું જ હોત. અને પછી તો તેને
 પોતાના મૂળમાંથી જીવન-રસ ખેંચીને સખત તાપમાં અને વાવા-
 ઝાડામાં નિભાવ કરવો રહ્યા હોત. એનાં મૂળ એટલાં ઉડાં ગયાં છે
 કે તે એ જીવન રસ મેળવી શકે ને તોફાનમાં ટકી પણ શકે. પરંતુ
 એક નવીન લતા કે જેને પાસેના વૃક્ષને આશ્રય મુલ્ય મલ્યો નથી
 તેને તો ખીજના આશ્રયની અપેક્ષા હોય જ. સરળ રીતે કહું તો
 જે સ્ત્રીએને સંસારમાં અમુક કાળ સ્થિત થયાં પછી, એટલે પતિ આશ્રયે
 રહ્યા પછી એ જે હૃદયે એક થયા પછી, દુઃખે વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થાય
 તો તેમણે તો પોતાના સંતાન ઈત્યાદિનું જતન કરવું અને પતિની
 અધુરી રહેલી ફરજો અદા કરવી રહી. કારણ કે સંતાનપ્રેમ અને કુટુંબ
 વ્યવસ્થાના મૂળ ઉપર તેમનું જીવન અવલંબી રહે છે એ એકેને
 ખાતર તેમણે ઉર-ક્ષય કે એવા ખીજ ગમે તેવા આધિ-વ્યાધિ સહન
 કરી લેવા જરૂરના છે. પણ...”

“ એટલે શું તું ઇન્દુનું પુનઃ જન્ન કરવાની ઇચ્છા રાખે છે ? ”

“હું એને પુનર્જન નહિ કહું. એ ‘અણુસુદ્યુ’ પૂલ’, એ ‘અણુઓરી
 ઉરસ્યા’, એ અક્ષત દેહલતા. જે કોઈ વિધિમળથી એના કહેવાતા
 રોગનું મથાર્થ ઔષધ મળે તો એ વિધિને હું પુનર્જન કેમ કહી શકું ? ”

“ વિમલા તારું એ મંતવ્ય સમાજ નહિ સ્વીકારે.”

“ સમાજ નહિ સ્વીકારે માટે જ આ બધી મુંઝવણ થઈ રહી છે. પણ તમેજ કહો વાકે સમાજના નિયમે એક દોરે બધા એક હાંકનારા જેવા નથી ? ”

“ તેમ હશે, તથાપિ સમાજની વ્યવસ્થાને ખાતર એ નિયમે રચેલા હોય છે. એથી કોઈ વ્યક્તિને નુકશાન પણ થતું હોય પણ બધાં સમષ્ટિના એકત્ર લાભને વિચાર થતો હોય ત્યાં વ્યક્તિનો વિચાર અસ્થાને છે. ”

“ વ્યક્તિનો વિચાર અપવાદ રૂપે થવો જોઈએ. છતાં આપનો એ મુદ્દો ક્યુલ કરીએ તો પણ ઇન્દુનાં લગ્ન થાય તો સમાજ વ્યવસ્થામાં શો વાંધો આવે તે સમજી શકાતું નથી ! ”

“ એવા એક એ પ્રસંગો બનતાં વિધવા-વિવાહનો શિવાજી ઉચ્ચ આદર્શવાળા સમાજમાં દાખલ થઈ જાય અને તેથી દાંપત્યપ્રેમની શુદ્ધતા અને એકતા, કૌટુંબિક સંગઠન, અને સામાજિક વ્યવસ્થા છિન્નભિન્ન થઈ જવાની ભીતિ રહે. ધારો કે એક પુત્રવાન વિધવા પુનર્લગ્ન કરે તો કૌટુંબિક સંગઠન અને વ્યવસ્થામાં હરકત નહિ થાય ? તે પોતાનું બાળક પોતાના પ્રથમ પતિને ઘેર મુકી જાય કે સાથે લઈ જાય ? મુકી જાય તો સંતાન રનેહનો નાશ થાય. સાથે લઈ જાય તો તેના પતિની મીલકત વિગેરેનું શું થાય ! તેને પરાયે ઘેર કેવી પરિસ્થિતિમાં રહેવું પડે ! આવો ધણી જાતનો વિચાર કરતાં વિધવાવિવાહ હિતાવહ નથી. નથી વ્યક્તિને, કે નથી સમષ્ટિને. ”

“ પણ એવી વિધવાઓના વિવાહની ક્યાં હું હિમાયત કરું છું ? હું. સ્ત્રી હોઈ સહજ સમજી શકું છું કે એવી સ્ત્રીને તે રનેહી પત્ની અને વતસલ માતા હોય તો તેણે તેનું દાંપત્યપ્રેમનું ખાલી પડેલું હૃદયપાત્ર સંતતિપ્રેમ અને પ્રભુભક્તિથીજ ભરવું જોઈએ. અને તે તેમ કરે જ. પણ અહીં વાત છે એવા હૃદયપાત્રની કે જેમાં એવો રસ કદી ભરાયો નથી. તો પછી તે પાત્ર ખાલી કે ઉચ્છિષ્ટ થયાની તો વાતજ ક્યાંથી ? ”

“ પણ હાલના યુગમાં દાંપત્યપ્રેમ કે સંતતિપ્રેમની ઉચ્ચતા કે શુદ્ધતાની વાત કરવાની રહી નથી. એવે જો આવી અક્ષત

બાળવિધવાઓના વિવાહનો રિવાજ પ્રચાર પામે તો પરિણામે ખીજા વિધવાઓના વિવાહનો રિવાજ પણ શરૂ થાય; અને તેમ થાય તો કું આગળ કહી ગયો તેમ કૌટુંબિક સંગઠન, સામાજિક વ્યવસ્થા અને તેની અંતર્ગત રહેલાં નીતિ, પ્રેમ, ધર્માદિ તત્ત્વોનો હાસ થવાનો ભય રહે છે. આવા ભયના કારણે વિધવા-વિવાહ તરફ ઢિંકું સમાજ ધણી ધૂણાથી જુએ છે. અને તે એટલે સુધી કે આવી નિર્દોષ બાળવિધવાના લગ્નને પણ નીતિની દૃષ્ટિએ કપ્યુલ કરતો નથી.”

“ એક પક્ષના ભય માટે ખીજનો ભોગ આપવો એ સાવ અન્યાય છે. એવા સખત અન્યાયી નિયમોથી નીતિ વિગેરેનું રક્ષણ થતું નથી એ આપણે ઠેર ઠેર જોઈએ છીએ. વળી એક ખીજો સુદા. આજે કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં એવો રિવાજ છે કે એક વખત છોકરા અને છોકરીના વિવાહ (વાફાન) થયાં હોય તે પછી પાછા જાઈ ગમે તેવાં અજુગમતાં પણ ખરાં કારણો ઉપસ્થિત થાય અને એમાંના એક પક્ષના માથાપને એ વાફાન અમાન્ય કરવું હોય તે જ્ઞાતિ રિવાજ પ્રમાણે તે વાફાન મિથ્યા થતું નથી. સિવાય કે છોકરો યા છોકરી એમાંથી એકનું મૃત્યુ થાય. હવે જો આજનો નીતિરક્ષક સમાજ એવો રિવાજ રદ કરે કે આવી રીતે વાફાન થયેલ કન્યાનો વિવાહિત વર દૈવ્યોએ મરી જાય તો તે ફરીથી વિવાહિત થઈ શકે નહિ, પણ તેના પ્રથમ વિવાહ લગ્ન ખરાખર ગણી લેવા. : અને જો ફરીથી વિવાહ કરે તો તેણે નીતિનો ભંગ કર્યો કહેવાશે. આવા રિવાજના હંડ નીચે ગણ્યાતી બાળવિધવા અને મારી ઇન્દુમાં ક'ંઈ ફેર હોઈ શકે ખરો ? ” વિમલાએ ક્લીલ કરી.

“ વાસ્તવિક ફેર નથી પણ લોકદૃષ્ટિએ એ ફેર દેખાય.”

“ મેં કહ્યો એવો રિવાજ જો સમાજ દાખલ કરે અને અમલ કરાવે તો લોકદૃષ્ટિએ પણ એ ફેર ન દેખાય ! ”

“ પણ લોકો એવો રિવાજ દાખલ કરે એટલા છોક મૂખ નથી.”

“ સારું એજ લોકો આ ભેદ નહિ ગણવાનું ડહાપણ નહિ ખતાવે ? ”

“ તે શંકારપદ છે. ”

“ પણ મારી તો એવી માન્યતા છે કે જેનો વિવાહિત વર મરી ગયો છે એવી વાકાફાન થયેલ વધુ અને મારી ઇન્દુ જેવી અક્ષત આળવિધવામાં કરો ફેર નથી, અને એવી વિધવાઓનાં લગ્ન થાય તો સમાજવ્યવસ્થા કે ખીજ કોઈ વ્યવસ્થાને યાદ આવે એમ નથી, માટે હું મારી ઇન્દુનાં લગ્ન કરવાની ઇચ્છા રાખું છું. તમે મને અનુમોદન આપશો ? ”

“ હું પોતે અનુમોદન આપી શકું એવી રીતે તેં મારા વિચારોનું યથાર્થ પરિવર્તન કર્યું છે. વળી ઇન્દુના ભવિષ્ય માટે મને ધણી ચિંતા રહે છે. તથાપિ જ્ઞાતિ સમાજ અને આપણા વડીલ વિગેરે અન્ય જનો મહા વિરોધ ઉપસ્થિત કરશે. અને તેવી પરિસ્થિતિમાં તારો સકલ્પ તારી અનિલાયા પ્રમાણે ફલીજીવ નહિ થાય. કારણ પ્રથમ તો ઇન્દુને માટે લાયક વર શોધવામાં ઘણા અંતરાયો નડશે. એટલું જ નહિ પણ યુદ્ધ કોષ્ટ યુવક પણ હાલનાં સમાજ બંધન જોતાં ઇન્દુનું પાણિગ્રહણ કરવા તેવાર નહિ થાય. તેથી હું એમ કહું છું કે ઇન્દુ આજીવન કુંવારી રહે તો શી હરકત ! એના જેવા યુલ્લસને—અનાયાસે સંસાર બંધનના પિંજરમાંથી છુટેલાં યુલ્લસને પાછું એ પિંજરમાં શા માટે પુરે છે ? અંગ્રેજ તેમજ ખીજ પ્રજાઓમાં ધણી સ્ત્રીઓ આજીવન કૌભારવત પાળે છે, તેમજ આપણા હિંદુસંસારમાં પણ ધણી સંતાન વિનાની વિધવા સ્ત્રીઓ કૌભારવત જેવું જીવન ગુભરી દેશસેવા કે પ્રભુસેવા કરે છે. તો ઇન્દુ એવું કૌભારવત લખને દેશસેવા કે પ્રભુસેવા કરે તો શું ખોટું ? આપણે એને એ રસ્તે યોગ્ય સાધનો પુરાં પાડશું. એમ થાય તો તારા બધા વિચારોનો છોડો આવશે, અને એ કાર્ય કીર્તિવંત અને પરોપકારી પણ લેખાશે. ”

“ આપના છેવટના પ્રશ્નનો ઉત્તર દઉં. તમે કહી છે એ ભાવના અત્યુત્તમ છે. પણ ભાવનાના પ્રદેશમાં પ્રવેશવાનું સહેલ નથી. આ પ્રદેશ પર બહુ કલ્પનાની પાંખપરજ સહેલ કરી શકાય. ખીજ પ્રજા-

એમાં કોઇ કોઇ સ્ત્રીઓ કૌમારવ્રત પાળતી હશે, પણ એમનાં સમાજનું બંધન એવાં છે કે એમને એ વ્રત સુગમ થઇ પડે, તેમ પાછળથીયે એ વ્રત નાંહ પળાય તો તે પુનઃ સંસારમાં પ્રવેશ કરી શકે છે. ન્યારે આપણા આર્ય સંસારમાં એવી સમવડતા નથી. અહીં તો સ્ત્રી જ્ઞાતિનું લાલન પાલન પુરૂષ જ્ઞાતિ ઉપર અવલંબેલું છે. તેમજ એક જ્ઞાતિનાં કર્તવ્યક્ષેત્ર નિરાળાં રહેલાં છે. એટલે કૌમારવ્રત અશક્ય જેવું છે. વળી સ્ત્રી જ્ઞાતિનું હૃદય સ્વભાવજન્ય જ્યે પ્રકારના “પ્રેમ” તરફ બહુ ખેંચાય છે એક પતિ પ્રેમ, અને ખીજે સતતિ પ્રેમ. એ જ્યે પ્રેમમાંથી એકમાં પણ તરબોળ થયા વિના સ્ત્રી હૃદય ક્વચિત્ જ લોકસેવા કે પ્રભુસેવામાં રસ લઇ શકે. જે વિધવા સ્ત્રીઓને સંતતિ હોય છે તેઓ પોતાનો પતિપ્રેમ સંતતિ પ્રેમ એટલે વાત્સલ્યભાવમાં રૂપાંતર કરી શકે છે. અને જે સંસ્કારી સ્ત્રીઓ પતિપ્રેમને યોડે કે ધણો અનુભવ લીધા પછી તે પ્રેમથી વંચિત થાય તો તેઓ પ્રેમપ્રવાહને પ્રભુપ્રેમના સાગરમાં વાળી શકે છે. પછી કોઇ કમ-ભાગ્ય સ્ત્રી પોતાના દાંપત્ય પ્રેમરસને આવી રીતે વાત્સલ્યભાવ કે પ્રભુભક્તિ સાથે મિલાવી ન શકે તેમને માટે તો સંસાર બંધન હોય કે ન હોય એ સૌ સરખું જ છે.

કવિશ્રી -હાનાલાલે યથાર્થે જ કહ્યું છે કે:—

‘ રનેહ લગ્નની વિધવા માટે પુનર્લગ્ન સમ પાપ નથી;

દેહલગ્નની વિધવા માટે પુનર્લગ્ન સમ મુકિત નથી. ’

અર્થાત્ જે વિધવા સ્ત્રીઓ સંતતિ પ્રેમ કે પ્રભુ ભક્તિ અથવા લોકસેવા જેવા ઉચ્ચ આદર્શના શિખરે પહોંચવાને શક્તિ કે સંસ્કાર ધરાવતી નથી, એટલું જ નહિ પણ પાસેની અનીતિની અધારી ખાઇમાં પડી જવાની જેમને માટે ભીતિ રહે છે, તેવીઓને તો દેહ લગ્નની મધ્યમ સપાટીપર ચાલવા દેવાને હરકત નથી, આદર્શો ઉંચા હોવા જોઇએ. પણ આદર્શ સુધી પહોંચવાનું કાર્ય ઉભા પર્વતના શિખરે ચડવા જેવું છે. એ શિખરપર ચડવા જતાં નબળાં પોયાંનું પતન પણ થાય, એમ પતન થતાં તેઓ છેક ઉડી ખાઇમાં નહિ પડે તેની

સાવચેતી માટે કંઈ અચાવના સાધનરૂપ અપવાદના નિયમો હોવા જોઈએ.

આ બધી બાબત તપાસતાં મારી ઈન્દુ કૌમારવ્રતના માએ એ આદર્શના શિખરે પહોંચી શકશે નહિ. કારણુ તે દાંપત્યરનેહથી તદન વંચિત છે. અને તેનું સ્ત્રીહૃદય આગળ કહેલા એ પ્રેમ માટે અવશ્ય તલસરોજ.

હું મારા એકલીનાજ વિચારથી આ અભિપ્રાય આપતી નથી. હું પ્રન્દુનું હૃદય સમજી છું. તે અગ્રાત અગાધ રનેહ સાગરમાં તરવું ઉત્સુક છે. પણ ત્યારે તેને એવું જ્ઞાન થાય છે કે જોનાં દ્વાર તેને માટે બંધ છે ત્યારે તે મુંઝાય છે, સીઝાય છે. ।

હવે આપે ખીજી જે શંકાઓ ખતાવી તે બાબત મારો અભિપ્રાય એવો છે કે વડીલો કે જ્ઞાતિ જનોના અભિપ્રાયથી બહુ ડરવાનું નથી આપણે આપણો હેતુ જોવો. તે તેમના સ્વાર્થ વિરુદ્ધ ન હોવો જોઈએ. અને તે તેમ છે તો હવે આપણી જ હિંમત જોઈએ, અને આપણે તે પાર પાડીએ. હા, વર શોધી કાઢવો મુશ્કેલ છે, પણ...” વિમલા બોલતી અટકી ગઇ.

“ પણ શું ? ” નિર્મળજયંદ્રે જીજ્ઞાસાપૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો.

“ ધણી ભે.કો વરની શોધ કરવા આ ધરમાં આવતા જોયા છે; ત્યારે શું આ ધરમાં રહીને મારે ખીજે વર શોધવા જવું । ” વિમલા ઉત્કંઠાપૂર્વક જોઇ રહી. નિર્મળજયંદ્રે સ્તબ્ધ થયા.

“ ત્યારે એમજ કહેાને કે જ્ઞાતિ કે વડીલોની સાથે વરની શોધમાં તમે પણ અંતરાપ રૂપ છો ! ”

“ નહિ, નહિ, એવું ખોટું અનુમાન કરીશ નહિ. ત્યારે હું એક સત્ત્વ ચાત કહી દઉં. વિનેહવ્યંદના વિવાહ માટે જે ત્રણ ગ્રહસ્થ હમણાં હમણાં આવી ગયા, મજા વિનોદે લગ્ન કરવાની ચોકખી ના પાડી હતી. એક વખતે મેં એકાંતમાં તેના આવા વિચારનું કારણ જાણવા માંચું.

ત્યારે તેણે મારી અનેક દલીલો છતાં જે જે પોતાના વિચારો જણાવ્યા તે ઉપરથી મને એટલો ખ્યાલ આવ્યો કે “ ધન્ડુની વૈષ્ણવ દશાથી તેનું કામળ હૃદય વિરાગી બન્યું છે અને કહે છે કે એક કુમારિકાને ત્યારે આમ ધરણ્યાત કૌમારવત પાળવું પડે તો એક પુરુષ શા માટે ધરણ્યાત કૌમારવત પાળી ન શકે? તું જાણે છે કે વિનોદ તરંગી છે, અને તે પોતાના તરંગ ઉપર હંમયા નાચે છે અને તે પ્રમાણે વર્તે છે. મને એમ લાગે છે કે તેણે કૌમારવત પાળવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. હું તેની સ્વતંત્રતાની આડે આવવા નથી માંગતો. તેની ધરણ્યા વિરુદ્ધ તેને સંસારના પિનરાંમાં પુરવો નથી. એક વડીલ બંધુ તરીકે હું તેને યોગ્ય સલાહ અને માર્ગ બતાવીશ. પછી તે તેની યુદ્ધ પ્રમાણે વર્તે મારી એવી માન્યતા છે કે સેવા અને સ્નેહના સ્વસ્થ વાતાવરણમાં માણસની ઉત્પત્તિ થઈ શકે છે; નહિ કે આઝા કરવાથી અને ધરણ્યા પાડવાથી.”

“ ત્યારે એ બાબતમાં વિનોદચંદ્ર સ્વતંત્ર છે એમનને ? ”

“ હા, એમજ. હું તેને કોઈ જાનની આજ્ઞા નહિ કરું, અને તેમ કરીને તે આજ્ઞાનો ઉલ્લંઘન થવાનો પ્રસંગ આવવા ન દઉં ”

“ ત્યારે વિનોદચંદ્રનો તમે કહેો છો તેવો વૈરાગ્ય મારી અભિ-
લાષાને ધૂળાભૂત કરવા સહાયરૂપ બનશે. કારણ કે એ વૈરાગ્ય હેતુ
વિનાના પક્ષપાત-મમતામાંથી ઉદ્ભવ્યો લાગે છે અને તેથી એ વૈરાગ્યની
આછી આછી છાયા નીચે સ્નેહનો રંગ જામ્યો હોય એ સંભવિત છે.”

“ તો એ વૈરાગ્યની આછી છાયા દુર કરવાનું તને સોંપીશ,
અને તારી આજ્ઞા ધૂળે એમ ધૃષ્ટીશ. ”

“ અને જ્ઞાતિ કે સગાં સંબંધીઓના વિરોધને ટાળવાનું બ્યાહારિક
કાર્ય તમને સોંપીશ. ”

“ તે હું અવશ્ય સંભાળી લઉંશ. ” એટલું કહી નિર્મળચંદ
ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

વિમલા કંઈકવાર હર્ષપૂર્ણ નેત્રે આરી તરફ જોઈ રહી. સંધ્યા-કાળ થઈ ચુક્યો હતો. અસ્ત થતા સૂર્યનાં લાલાશભર્યાં ફિરજો અંત-રિક્ષમાં ફેલાઈ રહ્યાં હતાં. થોડાક વખત પરના નિસ્તેજ દેખાતા અને વાસ્તવિક ખંડિત નહિ પણ જગતની નજરે ખંડિત દેખાતા ચંદ્ર-માનું તેજ ધીમે ધીમે ખીલતું જતું હતું.

(૧)

પોતાનાં માતાપિતાના મૃત્યુ પછી જ્યારે વિમલા ઇન્દુને લઈને પોતાને સાસરે આવી ત્યારે વિનોદચંદ્રે ઇન્દુને પહેલવહેલી જોઈ. તેને જ્ઞેતાં વારજ વિનોદચંદ્રને એક દુઃખ ભર્યો વિચાર થઈ આવ્યો. " યું ઇન્દુના વૈધવ્યનું હું એક કારણરૂપ નથી ? મેં ઇન્દુ સાથે વિવાહ કરવાની ના પાડી ત્યારેજ એ બિચારીને આ દશા પ્રાપ્ત થઈને ? એની સાથે મારાં લગ્ન થાત કે નહિ તે વાત જુદી હતી, પણ બાબીની ઇચ્છા પ્રમ જો મેં એના લગ્ન મુદતવી રાખવાની સચવાને ટેકા આપ્યો હોત તો એ બિચારીની આ દુઃખી દશા ટાળી શકાત ! અત્યારે એને વૈધવ્ય દશા પ્રાપ્ત કરાવનાર હુંયે ખરો ! અરે બિચારી ઇન્દુ વિધવા થઈ ! આખી જીંદગી એકલવાયી, નિરઃધાર, શુન્યવત્ વિતાડશે ! અને હું ? એ લોક ચોખ્ખા મને પરજીવ્યા વિના રહેવાના છે ! પરજીવને સંસારના મુખ માણીયા ! કદાચ મારા બાઈ તો મારું સંસારમુખ જોઈને મુખી થશે પણ વિમલા બાબી ! તે મારું એ મુખ કેમ જોઈ શકશે ! તે મારું મુખ જોઈ ઠાઠી પડશે કે ઇન્દુની અવદશા નીરખીને બગશે ' અરે ! મેં લગ્ન કરવા ના પાડી હતી અને હવે હું ઇન્દુને વૈધવ્ય દશામાં મુકી લગ્ન કરીશ તો બાબીને કેટલું બધું દુઃખ થશે ! તેની એક મોટી આશા મેં બંધ કરી અને હવે હું સંસાર માંડીને એક જ ધરમાં રહું એ તો દાઝયા પર ડામ દેવા જેવું થાય ! નહિ, નહિ, વિનોદ ! તારાથી એવું ન થાય. શું તને લગ્ન કીધા વિના ન ચાલે ? એક અબળા નિરઃધાર યાજા આજીવન વૈધવ્ય પાળી શકે, તો શું એક સ્વતંત્ર સ્વામીની મુવાન કૈઃમારવત પાળી નહિ શકે ? હા, હા, પેલું યાદ આવ્યું. ઇન્દુના વિવાહની વાત જ્યારે બાબીએ કરી ત્યારે મેં જે વિચાર અનાયાસે જણાવ્યા હતા તે વિચાર ખરેખર દૈવયોગે અમલમાં મુકવાનો અવસર આવ્યો છે. વિનોદ ! તારે હવે તો તે અમલમાં મુકવા જ જોઈએ. "

આવી સહજ જ ધન્ડુ પ્રતિ વિનોદની સહૃદયતા થઇ. તેની વૈધવ્ય દશા જોઇ તેને ધણું લાગી આવતું. અને તત્કાળ તેણે લગ્ન નહિ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ત્યાર પછી એ ચાર સારા ધરની કન્યાઓ માટે એની પુછપરછ થઇ નિર્મળચંદ્રે એ વાત વિનોદને કહી અને તેનો અભિપ્રાય માંગ્યો અને કહ્યું કે તને જે ઠીક લાગે તે સંબંધી વિશેષ તપાસ કરી લેજે. પણ તેણે તો તરત જ ઉત્તર દઇ દીધો કે “ મારે તો ખીલકુલ લગ્ન કરવાં જ નથી. ” આવો ઉત્તર તે દર વખતે દેતો.

વિનોદચંદ્રના આવા વિચારો જાણી એક વખત નિર્મળચંદ્રે વિનોદને પોતાના ખંડમાં બોલાવી એકાંતમાં તેની સાથે વાતચીત કરી. નિર્મળચંદ્રે કહ્યું કે:—

“ ભાઇ વિનોદ ! તારા વિવાહ માટે જ્યારે જ્યારે પુછપરછ થાય છે સારે તું ના ને ના કહે છે એનું કારણ હું સમજી શકતો નથી. શું તને કન્યાઓ નાપસંદ પડે છે, કે તારી કોઇ ખીજ અભિલાષા છે ? હવે તારી ઉંમર મોટી થઇ છે, તારાં લગ્ન થઇ જવાં જોઇએ. અને આમ ના ના કરતાં વખત જશે તો પછી સારા ધરની કન્યા મળવી મુશ્કેલ થઇ પડશે. એટલું જ નહિ પણ જ્ઞાતિમાં આપણી પ્રતિષ્ઠાને ઘોડા લાગશે. માટે તારાં મનની જે વાત હોય તે કહી દે ! ”

“ મોટા ભાઇ ! મેં કોઇ લૈંગિક કારણે ના પાડી નથી. પણ મારે તો મુદ્દલ લગ્ન કરવાં નથી. હું આજીવન કુંવારો રહેવા ઇચ્છું છું. ”

“ તેનું કારણ ? ”

“ સ્પષ્ટ કારણ હું કહી શકતો નથી. પણ મારા મનમાં જ એવી લાગણી થઇ રહી છે કે લગ્નની વાત મને અત્યારે મહા દુઃખદાયક લાગે છે. ”

“ શું તને સંસારની અને કુટુંબની ભાવિ ઉપાધિઓ અને જોખમ-દારીઓનો ભય લાગ્યો છે ? ”

“ એ ઉપાધિઓ અને જોખમદારીઓ કેવાં હોય છે તેનો મને અનુભવ નથી તો તેનો ભય હોય જ કેમ ? ”

“ ત્યારે શું તારી કોઈ અકલ્પ્ય કલ્પના કે મહા અભિલાષા પ્રમાણે તારો જન્મસંબંધ નહિ થાય એવો કંઈ અદેશ તને રહે છે ? ”

“ જન્મ કરવાનો વિચાર જ નથી, તો પછી એવા અદેશને સ્થાન જ ક્યાંથી ? ”

“ ત્યારે ના કહેવાનું કંઈ કારણ ? ”

“ ત્યારે હું હા પાડું તેનું પણ કોઈ કારણ ? ”

“ કારણ એજ કે તારી સંસારની મુસાફરીમાં તારે એક સહભાગીનીની અવશ્ય જરૂર પડશે. આ સંસારનો રથ સ્ત્રી અને પુરુષ રૂપ એ ચક્ર વડે ચાલી શકે છે માટે તારે જન્મ કરવાની જરૂર છે. ”

“ એ સંસાર-રથ કોનો ? સ્ત્રીનો કે પુરુષનો ? ”

“ એહનો. ”

“ પુરુષનો સંસાર-રથ સ્ત્રીરૂપ ચક્ર વિના નહિ ચાલે ? ”

“ નહિ ચાલે. ”

“ અને સ્ત્રીનો સંસાર-રથ ? ”

“ તે પણ પુરુષ વિના નહિ ચાલે. ”

વિનોદચંદ્ર પોતાના વડીલ અંધુ નિર્મળચંદ્રનો ઘણો વહાલો ભાઈ હતો. નિર્મળચંદ્રે એને એની પુખ્ત વયે વિચાર સ્વાતંત્ર્ય આપી દીધું હતું. તેમજ દરેક આબતમાં એ એક અંધુએ એ ઈષ્ટ મિત્ર સમાન વર્તતા હતા. અને આવી રનેહમંથીને બળે જ વિનોદચંદ્ર પોતાના ભાઈ સાથે ધ્રુવથી વાત કરતો હતો. પોતાના મનમાં ઇન્દુના વૈધવ્યના વિચારો આવતા હતા તે ઉપરથી એને ઘણી વખત આવા વિધવા વર્ગના વિચાર પણ આવતા. અત્યારે એ ચર્ચા કરવાના ઉદ્દેશથી પોતાના ભાઈ સાથે પોતાની અંગત વાત ઉપરથી આમ સામાન્ય વાત ઉપર જણી જોઈને ઉતરી પડ્યો.

“ પણ હું તો ઘણી સ્ત્રીઓના સંસાર-રથ પુરુષ-ચક્ર વિનાનાં જન્મું છું. ”

“ ક્યાં ? ”

“ આ બધી હિંદુ વિધવાઓનાં જીવન શું એકચક્રી નથી ? અને એમના સંસાર-રથ એકચક્રી હોય શું નથી ચાલતા ? ” નિર્મળચંદ્ર નિરુત્તર રહ્યો. થોડી વાર રહીને તે બોલ્યો:—

“ એમ કહીને તું શું કહેવા માંગે છે ? ”

“ હું એમ કહેવા માગું છું કે સ્ત્રીઓના-વિધવા સ્ત્રીઓના સંસાર-રથ પુરુષ ચક્ર વિના ચાલે છે તો મારો સંસાર-રથ સ્ત્રી ચક્ર વિના કેમ નહિ ચાલે ? ”

“ બાઈ ! વિધવા સ્ત્રીઓનો સંસાર-રથ પુરુષ ચક્ર વિના ઠીક ઠીક ચાલે છે એમ કેમ કહી શકાય ? તેમનાં રથનું એક ચક્ર બાંધી ગયું છે; બીજું અનેક દુઃખભારથી ખડીત થઈ ગયું છે. એમના રથ ટીચક્રી હતા ત્યાં સુધી જ ચાલ્યા, પછી નહિ. એમનું જીવન રથબદ્ધ થયું. એમનો રથ હવે આગળ ન ચાલે. ”

“ એવી રીતે પુરુષોના સંસાર-રથનું સ્ત્રીચક્ર ટૂટી જાય તો તેમનો રથ પણ ચાલતો અટકે કે નહિ ? ”

“ અટકે તો ખરોજ. પણ બીજું ચક્ર જોડીને તે પુનઃ ચાલુ કરી શકે છે. ”

“ અને સ્ત્રીઓના સંસાર-રથને બીજું ચક્ર નહિ જોડી શકાય ? ”

“ બાઈ ! આ તો લાંબી ચર્ચામાં ઉતરવાનું થાય છે. તારો પ્રશ્ન વિકટ છતાં હું મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે તારી શંકાનું નિવારણ કરીશ. જો, સ્ત્રી અને પુરુષ એ સંસાર-રથનાં બે ચક્ર છે; પણ તે ઉભયની દૃઢ રૂપ ધરીની શક્તિમાં ફેર છે. એટલે જો સ્ત્રી ચક્ર દૃઢ થયે તો આખા રથનો ભાર પુરુષ ચક્ર ત્રીલી શકે છે. તે જો કે સ્ત્રીચક્ર વિના આગળ ચાલી નહિ શકે પણ સ્ત્રીચક્રના તુટવા સાથે તે તુટતું નથી. બ્યારે પુરુષચક્ર તુટતાં આખા રથનો ભાર સ્ત્રીચક્ર ત્રીલી શકતું નથી. એટલું જ નહિ પણ તેની દૃઢરૂપ ધરી અને લાગણી રૂપ આરાઓના વૃચેચૂરા થઈ જાય છે. એટલે જો ચક્ર

એડે ખીજું નવું પુરુષ ચક્રે જોડવામાં આવે તેયે સંસાર-રથ યાત્રી શકે એમ નથી.

શ્રી હૃદય એવુ કામળ અને સ્નિગ્ધ છે કે તેના પર પતિવિયોગના ધા અતિ ઉંડા પડે છે. તે પોતાનો પ્રેમ ભૂલી શકતી નથી. જ્યારે પુરુષ ભૂલી શકે છે; અથવા સંસારની ખીજી ધણી દરજ્જે બળવતાં તે ભૂલી જાય છે એવી તેને ભ્રાંતિ થાય છે; અથવા એવી દરજ્જે બળવવા તેને ભૂલી જવાની અનિવાર્ય દરજ્જા પડે છે. અને તેને....”

“એટલે શું સખળ વર્ગના સ્નેહના ધા રૂઝાચ અને નિર્મળના નહિ ?”

“વાસ્તવિક રીતે શ્રી હૃદય પર જ સ્નેહના ઉંડા ધા પડે છે. પુરુષ હૃદયને નાહ અને સ્નેહના ધા રૂઝાચા રૂઝાતા નથી. સંસારની અગણીત ઉપાધિઓ અને વ્યવસાયોથી પુરુષ હૃદય સખત અને સંતાપ બને છે. એ સખત હૃદયને સ્નિગ્ધ કરવ., એ સંતાપ હૃદયને શાંત કરવા શ્રી હૃદયની સ્વાભાવિક અપેક્ષા રહે છે. આપણા આર્યસંસારમાં કુટુંબવ્યવસ્થાને લગતાં બહારનાં કાર્યો પુરૂષને શીરે છે. અને એ કાર્યો કરવામાં તેમને આવશ્યક મોતસાહન આપવાનું કાર્ય શ્રીઓનું છે. તેથી તેમનાં હૃદયો સ્વાભાવિક સ્નેહાર્દ્ર અને સ્નિગ્ધ હોય છે. એવા સ્નેહાર્દ્ર અને સ્નિગ્ધ હૃદયો પર પડેલા વિધિના ધા કષ્ટ રીતે રૂઝવી શકાય ? એની બળતરા-વેગ બહુ બહુ તો પતિપ્રેમની સ્મૃતિ, સંતાપ પ્રતિને વાત્સલ્યભાવ, અને પ્રભુભક્તિ ઇલાહિ અમીરસથી શાંત કરી શકાય. ખાકી એને રૂઝવવા એના પડેલા સ્ત્રીમાં અન્ય સ્નેહરસ પૂરવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં તેમણે ઉલટો સડો લાગશે, તેનો નાશ થશે !”

“પણ જે હૃદયનો સ્નેહ યોગ્ય સ્થાને ઠલવાયા વિના ડરી જ રહ્યો હોય તેનું શું ?” નિર્મળચંદ્ર આ પ્રશ્નનો મર્મ સમજી ગયો.

“તે સ્થિતિ પણ સંતાપકર છે. પણ તેનો ઉપાય શું ! કેટલીક વખત એવું બને છે કે આપણાં અમુક દુઃખો નિવારી શકવાને આપણે સમર્થ હોઈએ છીએ છતાં કેટલાક આજીવનના સન્નિગોના કારણે આપણને તે દુઃખ નિરૂપાયે સહન કરી લેવું પડે છે. તાર્હ

કહેવાં હું સમજ્યો છું. લગ્નારિવાજો સંસાર વ્યવહાર અને કુટુંબ વ્યવસ્થાં માટેજ યોજાયા છે. એ વ્યવહાર અને વ્યવસ્થાને અંતરામ ન થાય તે માટે ખીજા રિવાજો પણ રૂઢ થયેલા છે. જેમ રાજ્યના હિત માટે એના કાયદાઓનો અમલ થવો જોઈએ તેમ સમાજના હિત માટે સમાજના નિયમોનો પણ અમલ થવો જોઈએ. અને એજ સમાજના હિત માટે વૃદ્ધિ માટે લગ્ન પણ કરવાં જોઈએ.”

નિર્મળયંદ્રે છેલ્લા વાક્ય પર ભાર મૂક્યો.

“ પણ સમાજના કાયદાઓથી કોઈ નિર્દોષને અન્યાય થતો હોય તો એવા કાયદા કાં તો સુધારવા કે કાં તો તેનો ભંગ કરવો જરૂરનો છે. પણ મારે તો એ સમાજના કાયદાના ક્ષેત્રમાં પગ મુકવોજ નથી પછી શું ? ”

“ બાઈ! ઉતાવળો થઈશ નહિ, હજી નિરાંતે વિચાર કરી નિશ્ચય કરજો અને.....”

નિર્મળયંદ્ર વધુ કહેવા જાય છે એટલામાં ઇન્દુ ચાના પ્યાલા લઈ ટેબલ પાસે આવી ઉભી. તે ચાના પ્યાલા ટેબલ પર મુકતી હતી તે સમયે વિનોદયંદ્ર તેના ક્ષાંત, ગંભીર, અને મુગ્ધ પણ નિસ્તેજ મુખ તરફ સ્નિગ્ધ નજરે જોઈ રહ્યો હતો. ઇન્દુ અંડની બહાર મધ ત્યાં સુધી તેની દષ્ટિ તેની પાછળ પાછળ ખેંચાઈ. ઇન્દુ અદૃશ્ય થતાં વિનોદયંદ્રની આંખમાંથી એક બે આંસુ ટપકી નીચે પડ્યાં. નિર્મળયંદ્ર આ દૃશ્ય ઉત્કંઠાથી જોઈ રહ્યો. તે અનેક સ કલ્પ વિકલ્પમાં પડ્યો. વિનોદયંદ્રના દરેક પ્રશ્ન પર વિચાર કરવા લાગ્યો. વિનોદયંદ્રનું મન ઇન્દુના વિચારમાં પરોવાયું હતું, બ્યારે નિર્મળયંદ્રનું મન વિનોદના વિચારમાં હતું. આમ બેઉ બાઈઓ થોડીક પણ બિજા બિજા દિશાએ વિચાર પર ચઢી ગયા. ટેબલ પર મૂકેલા ચાના પ્યાલાઓ પણ તેમની આ ક્ષાંતિ નિરખી ઠંડાગાર થઈ ગયા હતા.

“ વિનોદ! ચા ઠંડી પડી ગઈ. પી લે.” નિર્મળયંદ્રે ચોતાનું પ્યાલું હાથમાં લેતાં લેતાં કહ્યું. વિનોદયંદ્ર એકદમ અચકચો, તેમણે ચા પી લીધી પછી ઉઠતાં ઉઠતાં કહ્યું. “ મોઠાભાઈ ! હમણાં રજા લઈ છું. આપની વાત

પર હું નિરાંતે વિચાર કરીશ. મારાથી કંઈ અણુધટતું યોલાણું હોય તો તે માટે ક્ષમા આપશો. મેં તો માત્ર મારા તરજોજ પ્રદર્શીત કર્યા છે.”

“ વિનોદ ! હું સમજું છું કે તું તરંગી છે. તું બહુ ઉંડા ઉંડા કટપનાના સમુદ્રમાં ઉતરતો જાય છે. પણ તારે આ સમયે એ ઉંડા પાણીમાં ઉતરવાની જરૂર નથી. પ્રથમ સંસારમાં પ્રવેશ કર, કારણ સંસારમાં રહીને જ તારી ભાવના અને આદર્શોની સિદ્ધિ થવી શક્ય છે. માફ તને આત્મારે તો એટલું જ કહેવાનું છે કે તને વખત જતાં જણાશે કે આજનો તારો નિશ્ચય વાતક નિવડશે. માટે એક વડીલ, શુભેચ્છક તરીકે મારે જે માગદર્શન કરવાનું છે તે હું કરું છું. હું મારો ધર્મ બજાવું છું. તું તારો માગ શોધી લેજે. પણ તે બહુ સંભાળથી શોધજે. મારી સલાહ ધ્યાનમાં રાખી તેને શોધજે. તેને છેક ઉવેખીશ નહિ.”

વિનોદચંદ્રના ગયા પછી નિર્મળચંદ્ર મનોગત વિચારવા લાગ્યો કે “ શું વિનોદચંદ્રનો ઇન્દુ તરક પક્ષપાત છે ? શું તેના વૈધવ્ય દુઃખે દુઃખી થઇ તે પોતે કૌમારવ્રત પાળવા તૈપાર થયો છે ? અથવા શું તે આવી અણુખીલી પુષ્પ કળીઓને ખીલતાંજ કરમાવી નાંખનાર સમાજબંધન પર રોષે ભરાઇ સમાજથી બહીષ્કૃત રહેવા ઇચ્છે છે ? જો એમ હોય તો તો ઠીક. એના એ તરજો કાળે કરીને વિલય થશે ! પણ.....” તે જરા વાર ઉંડા વિચારમાં પડ્યો.

“નહિ, એમ નહિ હોય. જો તે ઇન્દુ પ્રતિ ક્ષુદ્ર મોહવશ થઇ ખેંચાતો હોય તો મારી હાજરીમાં તેના પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરવાની જરા પણ હિમત નહિ કરે ! એ દૃષ્ટિપાતમાં વિષય ન હતો પણ કરુણા હતી. એ તો માત્ર એક દુઃખી બાળા પ્રતિ મમતાભર્યો દૃષ્ટિપાત હતો. અને એની સહૃદય લાગણીથી જ તેણે આ બધી ચર્ચા કરી લાગે છે.

અને બિચારી ઇન્દુ ઠી દશાનો દુઃખભર્યો વિચાર કોને ન આવે ! વિમલા તો એના વિચારમાં તે વિચારમાં અડધી થઇ ગઇ છે ! વિમલાની ધ્રુવેનની વૈધવ્ય દશા આગળ મારા ભાઈનાં અવિવાહિત જીવનનો

વિચાર નજીવો છે. પણ સંસાર પિંજરથી બહાર હિનારાં જાણે
એ સ્વતંત્ર વિહારી પાખીડાંઓ ઉપર અમારે અવશ્ય નજર તે રાખવી
જ પડશે”

(૭)

નિર્મળચંદ્ર એક વ્યાહારિક પુરુષ હતો. કુટુંબની વ્યવસ્થા, સંબંધી
ઓનો સંબંધ અને સ્નેહ, અને યાત્રિ વ્યવહાર એ બધી વસ્તુઓ
એક ખીલને અંતરાયરૂપ ન થાય તે પ્રમાણે તે પોતાનો જીવન-
વ્યવહાર નીભાવતો હતો. કોઈ પણ કૌટુંબિક કે સામાજિક પ્રસંગે તે
એકદમ લાગણીને વક્ષ થતો નહિ; પણ દરતીમેરને વિચાર કરીને
કોઈને ખીનજરી કનડગત કર્યા વિના પોતાનો નિર્ણય કરતો. યાત્રિ
કે સમાજમાં જે નાનાં મોટાં આંદોલનો થતાં તેથી તેની લાગણી ઉરકરાતી
નહિ. જ્યાં જ્યાં જ્યેનો અભિપ્રાય માંગવામાં આવે ત્યાં ત્યાં જ પોતાના
અભિપ્રાયની કંઈપણ કિમત ગણાતી હોય તે જ તે પોતાનો અભિપ્રાય
આપતો, નહિ તે તટસ્થ રહેતો.

બ્યારે વિનોદચંદ્ર સાથે તેના વિવાહ સંબંધી પ્રથમ સંવાદ થયો
સારે તેના મનમાં ઇન્દુ અને વિનોદના વિવાહ સંબંધની ઝાંખી કલ્પના
પણ ન હતી. પણ વિનોદ સાથેની ચર્ચા પછી ઇન્દુના ભવિષ્ય માટે
તેને પણ લાગણીભર્યા વિચાર થવા લાગ્યા. ત્યાર પછી પોતાની
પત્નિ વિમલા સાથેની ચર્ચા થતાં ઇન્દુનું ભવિષ્ય કોઈ પણ રીતે
મુમારવું જોવો તેને અભિપ્રાય બધાયો. વિમલાના હૃદયની અભિ-
લાષા જાણી લીધા પછી, વિમલાની દલીલો પર મનન કર્યા પછી, તેણે
નિમ્ન કર્યો કે જે વિનોદ ઇન્દુ સાથે લગ્ન કરવા પુષ્ટી હોય તે તે
તેને અવશ્ય ટેકો આપશે. અલબત્ત તેને હજી ઇન્દુનાં લગ્ન વિનોદ
સાથે થાય તે સમજાવના શા શા અપવાદો સહન કરવા પડશે તેના
બધાં લાગણ્યે હતો. પણ એક માણસ પોતાની પ્રિયપત્નિની બહેનનું
ભવિષ્ય મુખે છે, અને ખીજી બાજુ પોતાના વહાલા બંધુનું હિત સંભાલ
કે એમ સમજવાથી સમાજના ભયને તેણે જુદું પરવા કરી નહિ. તેમ

જ વિમલાએ જે દલીલો કરી હતી તેથી સમાજને સમજાવી શકાશે એવી પણ તેને ખાતરી થતી હતી. આ પ્રમાણે વિચાર કર્યા પછી તેણે એવો અભિપ્રાય બાંધ્યો કે આવી અક્ષત વિધવાઓનાં લગ્ન શાસ્ત્રોને પણ સંમત છે; પણ લોકાચારથી ડરીને લોકો એને ઉત્તેજન આપતા નથી. પણ સમજપૂર્વક એવાં એક બે લગ્નો કરતાં આવાં ધણુ લગ્નો થાય તો લોકાચારનો ડર જતો રહે. આવાં લગ્નોને બલે પુનર્લગ્ન કહેવામાં આવે, પણ તેથી સમાજ વ્યવસ્થાને કે સ્નેહ અને નીતિના બંધનોને કંઈ પણ હાની થાય એમ નથી. સમાજવ્યવસ્થાં અને સ્નેહ કે નીતિનાં બંધનોનો ભોગ અપાતો હોય તો આવા અસહાય હૃદયોનો ભોગ આપીએ તો તે કંઈક ક્ષાંતવ્ય ગણાય. પણ ન્યાં એવો ભોગ આપવાનું હોતું નથી ત્યાં પછી શા માટે નિર્દોષ જીવનનો ભોગ આપવો જોઈએ ?

પણ વિનોદ ઈન્દુ સાથે લગ્ન કરવાની ના પાડે તો !

પણ વિમલા કહે છે તેમ જ ઇન્દુના દુઃખે દુઃખી થઈ તેણે આવો નિઃશ્ચય કર્યો હોય તો સંભવ છે કે વિનોદ હા પાડે, અને તે હા પાડે તો મારી ના નથી. હા, ના, મેળવવી એ કામ હવે વિમલાનું છે. સમાજનો વિરોધ શમાવી લેવો અથવા તેમના અપવાદ સહન કરવા એ મારી ફરજ છે.”

વિનોદ્યંદની ઇન્દુ પ્રતિની જે સ્વાભાવિક પણ મુગ્ધી સાગણી દેખાતી હતી તે વિમલા સમજી ગઈ હતી. અને તેથી તેણે નિર્મળયંદ્ર આગળ યોતાનો મનોગત વિચાર જણાવ્યો હતો.

વિમલાએ એક દિવસે ઇન્દુને એકાંતમાં કહ્યું કે—“ ઇન્દુ ! મારા મનની એક વાત તને કહું. વિનોદ્યંદ સાથે અમે તારો વિવાહ કરવા માંગીએ છીએ. તારો શો વિચાર છે તે કું જણાવવા માગુ છું. તારો વિચાર એજ મારો વિચાર. તારું હિત તે મારું હિત.”

ઇન્દુ કશેા ઉત્તર આપી શકી નહિ. તે સ્વાભાવિક શરમાઇ ગઇ અને નીચું જોઇ રહી. સંસારની અનુભવીપણુ વિમલા સમગ્ર ગઇ કે તેના આ શરમાળપણામાં હકારનો ઉત્તર આવી જાય છે. ઇન્દુને આટલી સૂચના કરી દીધા પછી પોતાનો હેતુ સ્પષ્ટ કરવા તેને પરોક્ષ રહીને જે સમ્પીકૃત્ય કરવાનું હતું તે કરવામાં હવે વાંધા નથી એવા વિચાર સાથે તેને વળી એક એવો પણ વિચાર આવ્યો કે હું આ પરોક્ષ યુક્તિથી વિનોદ્યંદ્ર અને ઇન્દુના સ્નેહ બંધન માટે જે પ્રયત્ન કરું છું તે શું યથાર્થ છે ? જેમ હું ઇન્દુને આવી રીતે સંસારના માર્ગે લઇ જાઉં તેમ તેને એથી ઉલટ રસ્તે એટલે વૈરાગ્યને પંથે ઉતારી ન શકું ? શું તેમ નહિ બને ? થોડીવાર વિચારમુગ્ધ રહ્યા પછી તે મનમાં જ એલી કે એમ બનતું મને તો અશક્ય લાગે છે. અનેક ડ્રજપુલ આદિના ઉદાનમાં ઉડતું પખી એ ડ્રજપુલની સુવાસ લેતાં તે ખાવાની ઇચ્છા નહિ કરે. જો તેને પોતાને લાયક ડ્રજપુલ ખાવના માર્ગ બતાવીયે તો તે તેના મયેચ્છ લાભ લઇ પોતાનું હિત કરે, પણ જો એને એ ડ્રજપુલ ખાતાં અટકાવીયે તો ! જો એવો પ્રયત્ન કરવા જઇએ તો તે કદાચ ચોરી છુપીને અમે તેવું નુકશાનકારક ડ્રજ પણ ખાઇ લે અને ઉદાનનો નાશ કરે ! એમ કરવા માટે એને તો ઉદાનમાંથી દુર જ રાખવું પડે ! પણ તેમ કરતાં એ ડ્રજપુલનું સ્વાભાવિક રસીકું પખી એ ડ્રજના આસ્વાદ વિના શુભે પણ ખરું ! આવા વિચાર કર્યા પછી તેણે પોતાનું ધારેલું કાર્ય વ્યાજબીજ છે એમ અભિપ્રાય બાંધી લીધો.

(૮)

ઇન્દુ જ્યારે પ્રથમ આવી ત્યારે વિનોદ્યંદ્ર તેની સાથે એક નાની ઇહેન જોડે વાતો કરે તેમ વાતો કરતો હતો. ત્યારે કોર્ષક વખત તેને તેની વૈધવ્ય દરશનું ભાન થતું, પણ ઇન્દુની આજ્ઞાએ જોતાં તે વિરમૂત થતું. ઇન્દુ પણ તેની જોડે ઇહેન પેઠે વર્તતી, અને વિનોદભાઇ કહી ધડીએ ધડીએ વતો કરતી. પછી જ્યારે ઇન્દુની ચૌવન કળી ખીલવા માંડી ત્યારે ઇન્દુને સ્વાભાવિક લજ્જા ઉત્પન્ન થવા લાગી. અને તેથી વિનોદ્યંદ્ર કે નિર્મળ્યંદ્ર સમક્ષ જરૂર વિનાની વાતો કરતી નહિ કે પાસે

એસતી નહિ. વિનોદ્યંદ્ર પણ બ્યારે બ્યારે ઇન્દુને જુએ ત્યારે ત્યારે તેના કલ્પાત દુઃખના વિચારમાં જ લીન થઈ જતો.

ઇન્દુ ધરતું દરેક કામ પોતાની મોટી ઇન્દુનેની સાથે રહીને જ કરતી. પણ હવે વિમલાએ ધીમે ધીમે દરેક કામ તે ભતેજ કરે એવો પ્રયત્ન કર્યો. અને તે ઉપર ઉપરથી દેખરેખ રાખતી, વિનોદ્યંદ્રને જાણતું ખાસ કામ ઇન્દુને જ સોંપાતું. વિનોદ્યંદ્ર પ્રતિ ઇન્દુની મમતા આપ એવા હેતુથી વિમલા હરવખતે વિનોદ્યંદ્રની વખાણુ બરી વાતો કરતી. ઇન્દુની હાજરીમાં વિનોદ જોડે આનંદ અને મમતાની વાતો કરતી; ધડીકમાં તેને ખીજવતી, ધડીકમાં તેને રીઝવતી.

ઇન્દુને સહજજ વિનોદ પ્રતિ એનાથી ન સમભય એવી લાગણી થવા લાગી. વિનોદ્યંદ્રનાં મુખ દર્શન થતાં તેના હૃદયરૂપ ચંદ્રકાંત દ્રવતો અને નયનરૂપ કુમુદની પાંખડીઓ ખીલતી.

આથી તરફ વિનોદ્યંદ્રની દશા પણ તેનાથી ન સમભય એવી હતી. તેનું ગિરાગી હૃદય જે થોડા વખત પર ઇન્દુને માત્ર એક દુઃખી બાળવિધવા તરીકે જોતું હતું, તેને હવે ઇન્દુ એક મધુર સ્નેહપૂર્ણ મુખ્ય દેખાવા લાગી. તેનાં પ્રકૃલ્લ નયનો, લાલ શુભાખ સ્ત્રમા કપોલ, અને પ્રવાલ સમા અધરોષ્ઠ, તથા એ અધરોષ્ઠો વચ્ચેથી સ્વરતા મધુર સ્પન્દન રણુકાર નીરખી-સાંભળી વિનોદ્યંદ્રના હૃદયાકાશમાં કંઈ કંઈ અનેરું સંગીત ગરજી રહેતું.

સ્નેહના પ્રવાહને બ્યારે માર્ગ ન મળે ત્યારે તે કાં તો બંધ થોડી ઉભરાઇ જાય છે અથવા ઠરી જાય છે. ઉભરાઇ ગયેલો સ્નેહ અનીતિ અનાચારના કાન્ડવક્રીયક્રમાં મલીન થવાનો સંભવ છે. બ્યારે ઠરી ગયેલો સ્નેહ શુદ્ધ રહી શકે છે. અને તેને સ્વાભાવિક ઉષ્ણતા મળતાં પુનઃ દ્રવે છે અને માર્ગ મળતાં વહેવા માંડે છે.

સ્નેહરસના ઠરી જતાં ઉત્પન્ન થયેલો વૈરાગ્ય એ માત્ર સ્નેહનું ખીજું પ્રણુ શુદ્ધત્તમ સ્વરૂપ છે.

વિનોદ્યંદ્રને ઇન્દુ પ્રતિ સ્વાભાવિક મમતા થઇ હતી એથી તે તેના

દુઃખે દુઃખી થતો હતો. અને તેની સ્નેહમય લાગણીઓએ ઠરી જઈને વૈરાગ્યનું રૂપ લીધું હતું. જ્યારે ઇન્દુને કહેવામાં આવ્યું કે વિનોદચંદ્રને તે પોતાના હૃદયનાથ તરીકે સ્વીકારશે કે કેમ ? ત્યારે તેણે શરમથી કંઈ જવાબ આપ્યો ન હતો, પણ પોતાના હૃદયથી તેણે તેને પોતાના હૃદયનાથ તરીકે સ્વીકારી લીધો હતો. અને તે —

‘ જીનું પહેલું પ્રણય વચન, પ્રિયી જ્ઞેતાં વિલાસ. ’
(મૈઘદુત.)

એ રીતે પોતાના હૃદયના ભાવે અનાયાસે વ્યક્ત કરતી હતી. આ બધા સ્વાભાવિક વિલાસથી વિનોદચંદ્રનો ક્ષણિક વૈરાગ્ય જતો રહ્યો, અને તેનો સ્નેહરસ ધ્રુવવા મંડ્યો.

જ્યારે જ્યારે કુટુંબમંડળ એકત્ર થઈ ખેંડું હોય અને અનેક પ્રકારની વાતો ચાલતી હોય તે વખતે ઇન્દુ શરમથી નીચું જોઈ દરેક વાતો સાંભળવા કરતી. વિનોદચંદ્રના શબ્દો કાન પર પડતાં તે ધીક ઊંચું જોતી, પાછું નીચું જોતી, અને તેની વાણી રસથી સાંભળતી. વિનોદચંદ્ર તેનો આ ભાવ સમજી જતો. અને એવી વખતે તેને શાકુંતલનો એક શ્લોક સહસા યાદ આવતો:—

જો કે વદે કદિ નહિ એ, મુજ સંગ વાણી,
દે કાન તોય મુજને, વદતો પ્રમાણી;
મારા ભણી મુખ કરી, ન જુએ એ કદાપિ,
રાખે એ નજર ન, અન્ય ભણી તથાપિ.

કોઈ કોઈ વેળા જ્યારે વિનોદચંદ્ર વાતના પુર રસમાં ખીલ્યો હોય ત્યારે વિમલા જાણીએને ઇન્દુને પાણી લેવા કે બીજી કોઈ વસ્તુ લાવવાની આજ્ઞા કરતી. હૃદયનાથની વાણી-રસના ધુંઠડા પીતાં પીતાં મોટી બહેનની આજ્ઞા ઉકાવવા આમ ઉઠવું પડે એ તેને બહુ વસમું લાગતું. તે મહા પ્રયાસે ઉઠતી, ધીમે પગલે જતી, પણ ઝડપથી પાછી આવતી. વળી જ્યારે ઇન્દુ આમ ઉઠીને જતી ત્યારે તે પાછી આવે ત્યાં સુધી વિનોદચંદ્રનો

વાણી પ્રવાહ પણ ધીમે થઇ જતો. આ બધું વિમલા અવલોકતી. તેને હવે નિશ્ચિત થયું કે વિનોદચંદ્ર આગળ લગ્નની વાત કરવામાં આવે તો તે ના નહિ પાડે.

આ પ્રમાણે આ મુંગું સંવનન સ્નેહમંથન કેટલોક કાળ ચાલ્યું. એક રીતે કહીએ તો ઇન્દુ પોતાના વડીલની આજ્ઞા અને પોતાના હૃદયના સહકારથી આ સંવનન કરી રહી હતી, એટલે તે તો આશાભરી હતી. પણ વિનોદચંદ્ર આ સ્નેહમાંથી જે નવનીતની આજ્ઞા રાખી રહ્યો હતો તેની પ્રાપ્તિ માટે તેને બહુ ખાત્રી ન હતી. કારણ તેને એમ સંશય હતો કે ભાઇ અથવા ભાભી આ સંબંધ માટે અનુમત નહિ થાય, અને તેથી પોતાનું આ મનોગત મંથન અસ્થાને છે એમ માનતો. આથી તે મુંઝાતો હતો. તેનો સ્નેહ પાછો ફરી જતો હોય એમ દેખાતું હતું. વિમલા એ તરત ચેતી ગઇ.

એક દિવસે બ્યારે વિનોદચંદ્ર પોતાના ખંડમાં ખુરશી પર આડો પડી કોઇ ઉંડા વિચારમાં તક્લીન હતો ત્યારે વિમલા ત્યાં આવી ઉભી અને તેને પૂછ્યું:—

“વિનોદભાઇ ! આમ એકલા ખુરશી પર પડીને ક્યાં સુધી વિચાર કર્યા કરશો ?”

“હું કાંઈ વિચારમાં પડ્યો નથી. એ તો...ખાલી...અમસ્તો કંઈ ગમતું નથી એટલે આમ આડો પડ્યો હતો.” વિનોદચંદ્રે બેસાં થતાં કહ્યું.

“એકલાને તે કંઈ ગમતું હોય ! કૃપા કરીને હવે તમારા વૈરાગને ધોષ પીએ અને લગ્ન કરવાની હા પાડો તમારા આવા વિચારથી તમારા મોટાભાઇ બહુ મુંઝાય છે.”

વિનોદચંદ્ર નિરુત્તર રહ્યો. ભાભીને શો જવાબ આપવો તે સમજાયું નહિ. વૈરાગ હતો નહિ, અને સ્નેહની વાત થાય નહિ.

“આરે તમે કંઈ પીગળ્યા ખરા ! બોલો, બોલો, તમારી શી અભિલાષા છે ? શરમાતા નહિ !”

વિનોદચંદ્ર હજીએ શાંત રહ્યો. તેણે એક ઉચ્ચવાસ નાખ્યો. વિમલાએ કહ્યું: “વિનોદબાપ, તમારે શરમાવાની કે મુંઝાવાની જરૂર નથી. હું તમારું હૃદય જોઈ શકું છું. ત્યાં શું છે તે મેં જાણ્યું છે. મારી કેટલાયે કાળની ઇચ્છા પૂર્ણીભૂત થાય છે. મારાં અલ્પસુખ્યાં પુષ્પની સુવાસ તમારા હૃદય સુધી પહોંચી છે. તેની પરાગ ત્યાં જન્મ સ્થિત થઈ છે. હવે તમારે એ કૂલને તમારા હૃદયાસન પર ચઠાવવું રહ્યું.”

વિનોદના મુખ પર પ્રફુલ્લતા દેખાઈ. તેને સાશ્વત આનંદ થયો, તે કંઈ બોલ્યો નહિ પણ વિમલાના મુખ તરફ અનિમેષ નયને જોઈ રહ્યો.

“તમારા વડીલ બંધુની અનુમતિ મળી ગઈ છે. લોકાચારના ડરથી પણ તમારે નિરાશ થવાનું નથી.”

“લોકાચારના ડરથી હું ડરું એમ નથી, બાકી વડીલની અનુમતિની અપેક્ષા તો હતી જ.” લજ્જા અને ભીતિ દૂર થયેલાં જ્વેતાં વિનોદે ઉત્તર દીધો.

“તારે ઇન્દુ તમારી થઈને ?”

“હા, એ તમારી યક્ષકન્યા સમી ઇન્દુ મારી છે, અને રહેશે.” વિમલાના એક વખતના મશકરીના બોલ યાદ કરતાં વિનોદે કહ્યું.

“તથાસ્તુ.” કહી વિમલા હરખાતી હરખાતી ચાલી ગઈ.

+ + + +

વિમલાએ પોતાનો હેતુ સર્જી થયાનો શુભ સંદેશો નિર્મળચંદ્રને કહ્યો. અને તેમણે વિનોદ અને ઇન્દુના વિવાહ નક્કી કરી સગાં સંબંધી-એને જણાવી દીધું. નિર્મળચંદ્રે ધણીખરા સમગ્ર અને દયાળુ સંબંધીઓ તથા જ્ઞાતિજનો પાસેથી વાદવિવાદમાં અક્ષત વિધવાઓનાં લગ્ન થવાં જોઈએ એવો અભિપ્રાય મેળવી લીધો હતો. કેટલેક રથજેથી કંઈ કંઈ

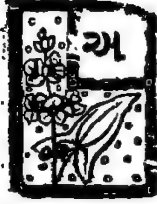
(૧૩૨)

વિરોધ ઉપસ્થિત થયો હતો. પણ તેમની દરકાર કરવામાં આવી નહિ એટલે તે પાછળથી એની મેળે સમી ગયો. લગ્નતીથિ નક્કી થઇ અને યથા-વીધ લગ્નક્રિયા થઇ, સગાં સંબંધી તથા મિત્રમંડળે આનંદપૂર્વક ભાગ લીધો હતો. વિમલાના આનંદનો તો પારજ ન હતો. જ્યારે ઇન્દુ અને વિનોદનો હસ્તમેળાપ થયો ત્યારે હૃષીકેલી વિમલા આનંદથી લલકારી ઉઠી કે:—

ઝાલ્યો ઝાલ્યો મારી ઇંદુએ તારલો રે લોલ,
રે'લો અખંડ સૌભાગ્યનો એ તારલો રે લોલ.

હેમલક્ષ્મી વા પ્રેમલક્ષ્મી.

(૧)

મારા એક પ્રેક્ષક સાહેબ ખાનગી વાર્તાલાપમાં ધણીક વખત અમને કટાક્ષમાં કહેતા કે “ જો તમે મુંબઈ નગરીમાં રહેતા હો, રંક કે મધ્યમ સ્થિતિના હો, અને શરીર ખસીને કે મગજમારી કરીને તમારો રોજનો રોટલો કમાઈ ખાતા હો તો તમારા શરીરને અને મનને રાહત આપવા એપૌણે બંદર, બંડ રોડ, અને કવીન્સ રોડ પર થઇને કનેડી સીક્સ કે ચોપાટી ઉપર, હેન્ડીંગ ગાર્ડન ઉપર કે વોર્ડન રોડ આગળ હવાખાવાના મિષે ફરવા જશો નહિ. અને જશો જ, તો સમુદ્ર તરફ મુખ રાખી, આંખો મીચીને અને મ્હોં પ્હોળું કરીને, હાથરહત અમુલ્ય ઓઝોન (પ્રાણવાયુ) ધરાઇ ધરાઇને પીજો, પણ ખબરદાર ! જો પીઠ ફેરવીને રસ્તા ઉપર નજર નાંખી તો તમારો બધો હેતુ વિકળ જશે. કાન્યુ તમારું હૃદય જો કંઈક દેશભકિતથી અને ગરીબો પ્રતિની દાઝથી રંગાયણું હશે તો સામ સામેથી દોડી આવતી ‘ટોરપીડો’ સમી મોટરકારો તમારું હૃદય ચીરી નાખશે. આ મોટરકારોનું કશકર અને તેમાં મ્હાલતાં ધનનંદનો અને લક્ષ્મીલક્ષનાઓના વૈભવ અને થનથનાટ જ્ઞેતાંવાર જ ભારત માતાની બોળી લક્ષ્મી દરિયા પાર ક્રવી રીતે હરાઈ જાય છે, અને ગરીબોના શ્રમ વડે શ્રીમંતો કેવા વૈભવ ભોગવે છે એ બધા વિચારો આવશે; અને દરિયા કિનારે શાંતિ મેળવવા આવેલું તમારું મન ઉલટું અશાંતિના વમળમાં સપડાશે. જો કહાંપિ તમારામાં દેશભકિત કે દીનદયાની લાગણી ન હોય તો પણ તમને અદેખાઈ તો જરૂર આવવાની; અને એ અદેખાઈ સારું તમારા મનની અધીરાઇ, તમારી રંક સ્થિતિ વિષેના યગાયા અને અશાંતિ જરૂર વધવાની ”

આ શિખામણુ મને આજે યથાર્થ લાગે છે. જો કે જો વખતે એ વિના માગ્યે મળી હતી તે વખતે મારામાં દેશભકિત કે ગરીબો પ્રતિની

દયાની લાગણી ન હતી, એટલે હું તો મારા મિત્રો સાથે રોજ ફરિયા કિનારે ફરવા જતો હતો.

હું કોલેજમાં બહુતો ત્યારથી મારા હૃદયમાં 'ધનવાન' થવાની મહત્વાકાંક્ષા હતી. મારે શ્રીમંત થવું છે, મોટરોમાં મહાલવું છે, અને ખાગ અંગલાના માસીક ખનવું છે, એવી એવી આશાઓનાં તાંતણે મારું મન સદા લટકેલું રહેતું. એટલે આવાં મોટરોનાં સૈન્ય કે શ્રીમંતોના વૈભવ નીરખી મને કદી દેશની નિર્ધનતાના વિચાર કે અદેખાઇની લાગણી થતાં નહિ. ઉલટું શ્રીમંત થવાના અવનવા માર્ગો શોધતો. કંઈ કેટલી વાર ચોપટીના ધાંકડા ઉપર એસી વિચાર કરતો કરતો ઉંઘી જતો; અને છેક સીપાઇ દાદા આવીને ઉઠાડે ત્યાં સુધી શ્રીમંતાઈનું સ્વપ્નમુખ માણતો.

બી. એ. થયા પછી શ્રીમંતાઈના શિખરે પહોંચવા સીધા કે આડા માર્ગની શોધમાં લાગ્યો. શ્રીમંતોના પરિચયમાં આવવા કંઈ દાંડ તો રાખવો જોઈએ; અને તે માટે પાંચ પૈસા પેદા પણુ કરવા જોઈએ. નોકરી લીધેથી પરવડે એમ ન હતું એટલે મેં કેટલાક બાઇબંધોની અણમૂઠી સલાહ પ્રમાણે શેરબજારમાં વાચદાના સોદા કરવાનું 'ખીજનેસ' શરુ કર્યું. આપણા ઉપર લક્ષમીદેવીની કૃપા છે એ તો શરૂઆતમાં જ સમજાઇ ગયું. કારણુ દરેક વલણને દિવસે હું ખીસાં તર કરી ઘેર આવતો.

આમ પૈસા મળવા લાગ્યા એટલે હું 'અપ-ટુ-ડેટ જેન્ટલ મેન' જેવું રહેવા લાગ્યો. જુદી જુદી કોટીના ગૃહસ્થોને મળવા જવા માટે જુદી જુદી દામના પોશાક તૈયાર કરાવી લીધા, અને મારા નામનાં 'વીઝીટીંગ કાર્ડ' પણુ છપાવી રાખ્યાં. વીઝીટીંગ કાર્ડ ઉપર મારા ધંધા સુબંધી શું લખવું તે માટે મને ઘણો વિચાર કરવો પડ્યો હતો. હું શેરની દલાલી કરતો ન હતો એટલે 'શેર બ્રોકર' તો લખાય નહિ. કદાચ 'સબ શેર બ્રોકર' શબ્દ યાથી શરૂ; પણુ શેરો વેચવા અને લેવા એ પણુ એક જાતનો ધંધો છે એટલે મેં 'શેર ડીલર'ની ઉપાધી ગ્રહણુ કરી લીધી. અને "સુપતરાય શ્રીપતરાય વડીલ; બી. એ. શેર ડીલર" એ પ્રમાણે કાર્ડ ઉપર સુંદર અક્ષરોમાં છપાવ્યું.

भारा हृदयमां निवास करी रहेली गुप्त महत्वाकांक्षा श्रीमंतोना परिययमां आववाने अने तेमना कृपापात्र थवाने काष्ठ पणु प्रसंग न्वा न देवानी आजा आप्या करती हती. अे आजाधीन हुं गमे त्यां हई, लुलेखरमां देव दर्शन माटे होउतो होई, के शेर अण्णरमां धक्ष आतो होई, योपाटीना पुठपाथ पर आंटा भारतो होई, के दूममां येडा होई; आद्वयुय्ये शुद्ध विभ्रांति गृहमां याह पीतो होई, के र्शनीना क्रस्मोपोवीटन रीस्टो-रांमां आधसकीम उडावतो होई, नाठकशाणांमां होउ के सीनेमा हाडिसमां होउ, हिंदु मयन्ट कलपनी पार्टीमां सामेल होई, के आर्यन धधरहुडना प्रीतिबेण्णननी पंक्तिमां येडा होई, गमे त्यां होउ पणु श्रीमंतोना परिययमां आववा अने श्रीमंताधना शिभर पर यदवानुं अेक पगलुं आगण मुकवाने काष्ठ पणु स्थण के काण युक्तो नहि.

अे प्रभाळे हुं अनेक प्रयत्न करतो, पणु दरेकमां र्ततह पासतो नहि. छातां अक्षयत में थोडाक भिन्ने भेणव्या हता के जेजे श्रीमंत नहि तो सारी स्थिति वाजा तो हताज.

अेक दिवस अंत्रेण पोशाकमां सज्ज थछ हुं मी. जवेरी नामन अेक भिन्न साये तेनी मोटरकारमां इरवा नीकण्यो. इरतां इरतां लगभग संध्याकाण थछ गयो हतो, त्यारे अमे वेर्डन रोड उपरना तोपभाना पास आवी लाग्या, त्यां मोटर उभी राभी अमे अेक बांकडा उपर येडा.

वायुनी मंद मंद लहरीओ प्रवृत्तिनी उच्छ्रुता दुर करती हती, ज्यारे नाना नाना अडके साथे अथडातां मोळांओ जीणुं जीणुं गान करी मनने आनंद आपी रखां हतां. समुद्र किनारे उपस्थित थमेला, गर्वथी टटार उभेला महालयो प्रति न्णले सूर्यनारायणु कुंधे बराया होय अेम लाक्षणेण थता समुद्रमां गर्क थता देभातां हता; ज्यारे संध्याकाणन, रक्तवर्णु प्रकाशमां अे महालयो सूर्यना अकारणु काध अने तेनुं पोतानुं न समुद्रना गर्भमां पतन थतुं नीरभी अट्टहारय करी रखा होय अेवी कटपना थती हती. समुद्र तटे गर्वांनित हास्य करता, टटार उभेला महा-लयोनां दर्शन थतां वार हुं भारा स्वभाव प्रभाळे स्वप्नगत व्यापारमां

મુંઝાઇ ગયો હતો, એટલામાં એક મોટો ધડકો મારા કર્ણુમાં આવી અથ-
ડાયો; અને હું નજર ફેરવી જોઉં છું તો એક નાનકડી પશુ મનોહર 'ટુસીટર'
મોટરકાર સામેથી આવતી એક મોટર લોરી સાથે અકસ્માત અથડાઇ
હતી, કુતુહલથી હું ત્યાં દોડી ગયો. ત્યાં જઇ જાયું તો એક આર્થ રમણી
સ્થાન મુખે એ મોટરકારના 'બ્હીલ' આગળ ઘેરી હતી. તેની મુકુમાર
લતા સમી દેહ આ અકસ્માતથી મૂળતી હતી, તેના જમણા હાથમાંથી
લોહી વહેતું હતું, જે તે પોતાના રેશમી કમાલ વડે લુછતી હતી. વિશેષ
તપાસ કરતાં જણાયું કે આ યુવતી જાતે પોતે મોટર હંકારતી હતી. અને
આમેની મોટર લોરી વાળાની કે એની ગફલતીથી અકસ્માત થયો હતો.
એ યુવતીની મોટરકારનું ચંત્ર બગડી ગયું હતું અને આગળનો કાચ પશુ
બાંગી ગયો હતો, જેનો એકાદ ટુકડો તેના મૂળાલ સમા કોમળ હસ્તમાં
લાગવાથી લોહી વહેતું હતું. હજી લોહી વહેતું અટક્યું ન હતું. અને કમાલ
પશુ લોહીથી તરખોળ જેવો થઇ ગયો હતો. આ પરિસ્થિતિ જ્ઞેતાં તે સ્વાભા-
વિક રીતે ઉહાવરી અને ગઇ હતી. જણે મદદની આશા રાખતી હોય એમ
અધિરાઇથી તે આમ તેમ દષ્ટિ ફેરવવા લાગી. મેં તરતજ મારા ગળામાંથી
મારી નેકટાઇ ખેંચી કાઢી અને મોટરમાં ચઢી જઇ હેટ નીચે ઉતારી,
એ અજાત અજાણને વંદન કયું. પછી 'મારી અલ્પ સહાય સ્વીકારશો?'
કહી પ્રત્યુત્તરનો રાહ જોયા વિના મેં તેના હાથે જ્યાં ધા હતો ત્યાં આગળ
નેકટાઇ કસકસીને બાંધી દીધી, અને લોહીના વહનનો અટકાવ ડીધો.
મારી આ 'ફર્સ્ટ એડ' થી તેને શાંતિ વળી. પછી મારા તરફ કંઇ ભાવ
બીની નજરે જ્ઞેતાં જ્ઞેતાં તેણે કહ્યું " હું તમારો ધણો ઉપકાર માનું છું. "
" એમાં શું? " એમ હું કહું છું એટલામાં તેનો શોકર જે અત્યાર સુધી
મોટરને સુધારવાનો વૃથા પ્રયત્ન કરતો હતો તેણે આવીને કહ્યું " બાઇ
સાહેબ! મશીન ખીગડ ગયા. ગાડી અજ નઇ ચલેગી. "

" તો ઇસ્કુ મરને દો, દેખે: હયાં કોઇ ટેક્ષી ઓર વિક્ટોરીઆ મિલે
તો લેકર આવ " રમણીએ રણુકાર બધાં અવાજે આજ્ઞા કરી. આ સમયે
મેં એક સમયસુચકતા વાપરી. મારા નામાબિધાનનો કાર્ડ એ રમણીના
હાથમાં મૂકતાં મૂકતાં કહ્યું " જે આપની ઇચ્છા હોય તો હું આપને મારી

મોટરમાં આપને બંગલે પહોંચતાં કરે." કાડ વાંચતાં વાંચતાં તેણે કહ્યું
 " શું આપની મોટર અહીં છે ? "

" હા, પેલી ઊભી " મેં મારા મિત્રની મોટરકાર બતાવીને કહ્યું.

" તો તો બહુ મજાનું, તમે પણ મારી જોડે જરૂર આવશો. હું આપને
 મારા પિતા આગળ ' ઇન્ડ્રોડ્યુસ ' કરીશ. "

હું નીચે ઉતર્યો અને તે રમણી પણ નીચે ઉતરી. પોતાવા શોફરને
 ઝાડી સુધરાવી લાવવાની સૂચના આપી તે મારી પાછળ ચાલી આવી. અમે
 બેઉ 'મારી' (?) મોટરમાં બેઠાં, મેં મારા મિત્રને હેટ હલાવી ' હું હમણાં
 જ પાછો આવું છું ' એવી અર્થસૂચક સંજ્ઞા કરી. તે તો મિચારો મારા
 તરફ આશ્ચર્યપૂર્ણ નેત્રે જોઈ રહ્યો. મેં શોફરને મોટર ચાલુ કરવાની
 આજ્ઞા કરી.

" ક્યાં જવું છે. શેઠ ? " શોફરે પૂછ્યું.

મેં તે રમણી તરફ દષ્ટિ નાખી.

" નેપીઅનસી રોડ, હેમવીલા." જવાબ મળ્યો.

(૨)

મોટર ચાલુ થઈ. કેટલોક વખત બમેબેઉ મૈન વ્રત ધારી બેસી
 રહ્યાં. હું ક્ષણે ક્ષણે એ સુવતીનાં સૈદ્ધ્ય અને મુખના ભાવનું દશન કરવા
 પ્રયત્ન કરતો. હું ધારતો હતો કે મારું નામ ઇત્યાદિ બાલ્યા પછી તે મને
 કોઈ વિશેષ પ્રશ્ન પૂછશે. અને એવા પ્રશ્નનું અનુમાન કરી શો ઉત્તર દેવે!
 તેનો વિચાર કર્યાં કરતો હતો, છતાં તે રમણી મૈન જ રહી. નસીબદાર
 મારી નેકટાઇ કે આ કોઈ હક્મીપુત્રીના પનોતા હાથે જઈ બેસી. આ અક-
 સમાતનો અને મારી નેકટાઇનો જોટલો ઉપકાર માનું તેટલો ઓછો જ છે.

મેં તે રમણીનું મૈન ભંગ કરવા પ્રશ્ન કર્યો:—

" આપના હાથે હવે તો આરામ છે ના ? "

" હા, હવે મને કશું દુઃખ થતું નથી, લોહી પણ બધું થયું છે. "

हुं कोष्ठ भीजे प्रश्न पुष्टी शक्यो नहि, अने ते पक्ष पुनः जैन रही.

रात्रि थप युष्ठी हती, रात्रि कृष्ण पक्षनी हती, छतां म्युनीसीपाक्षी-
दीना अगळगता दीवाओना प्रकाशमां मारां अधीरां नयने। आ सुंदरीनुं
सौंदर्य धराध धराधने पदवा लय्यां, तेखे वादणी रंगनी सोनेरी टीपकीओथी
भरेत्री रेशमी साडी तथा रेशमी 'पलाडिज' पहेंयां हतां, तेनी श्रीवाने
अेक मुदयवान मोतीनां हार अने वक्षःस्थलने अेक छीरा नडीत लॉकेट
शोभावी रखां हतां, अने हाथे सुंदर सुवर्ण्य पंगडीओ उपरांत अेक
सोानानुं 'रीस्ट वॉय' पहेंयुं हतुं, तारखाओथी आच्छादित थयेसा स्वच्छ
नीलाकाशमां विहरता अंद्र समुं तेलुं वदन अने आकाशगंगा समो
मोतीनां हार नीरूपी तथा पैसा 'नेपीअनसी रोड, हेमवीला' अे मोटिरां
नामना भल्लुकारा याद करतां मारा हृदयमां पोपायवी धल्लु डागनी
महत्वाकांक्षातुं जेर वधतुं जतुं हतुं

'हुं आपने मारा पिता आगण धन्ट्राड्युस करीश' आ शन्टो भने
आधासन रूप लाग्या, मे' अनुमान कथुं के आ रमणी हल्लु कुमारिका
होवी जेधअे, तथा ते कोष्ठ धनवाननी पुत्री हरी, अेने पिता कोष्ठ हरी ते
जल्लुवा मे' पूछथुं "आपना पिताश्रीनुं नाम शुं ? अने आपनुं पक्षु..."

अे रमणीनुं नाम जल्लुवानी अधीराध हुं रेकी शक्यो नहि, डानुं
नाम जल्लुवा हुं वधारे आपुर छुं अे जल्ले ते समल गध होय तेम तेखे
भीज प्रश्नो उत्तर प्रथम दीयो "माइं नाम हेमलक्ष्मी, मारा पिताश्रीनुं
नाम धनपतराय अने..." ते क'छक वधु परियय आपवा जम छे अेटखामां
तेखे शाइरने संजा करी गाडीने जाल्लुना दरवानमां लेवानी सूचना करी.

अमे हेमवीला आगण आवी पहोंच्यां.

गाडी उभा के हेमलक्ष्मी प्रथम उतररी अने मे' उतरतां उतरतां
मारी मोटरवागाने तुर्तल मोटर पांठी लध जवाने कडी दीधुं, पछी अमे
जेठि द्वार प्रति याल्यां, ते समये भाज उपरनी अटारीओथी अे वधित-
अेक स्त्री अने अेक पुत्र-अधीराधथी अमारी-अरे नहि, हेमलक्ष्मीन
राह जेध रखा होय अेम लागतुं हतुं.

અમે એકે માળ ઉપર ગયાં એટલે પેલી એકે વ્યક્તિ દીવાનખાનામ આવી લાગી, તેમને જોઈ હું 'અહુ આશ્ચર્ય' પામ્યો. તેમના પોશાક ઉપરથી હેમલક્ષ્મી સાથેનો તેમનો સંબંધ હું કલ્પી શક્યો નહિ. એ એકે અંગ્રેજી પોશાકમાં સજ્જ હતાં. ઉભય અણીશુદ્ધ અંગ્રેજ દેખાતાં હતાં. હું તો મુઝો મુઝો બધું જોઈ રહ્યો. હેમલક્ષ્મીની પાછળ પાછળ હું દીવાનખાનામાં દાખલ થયો. તેણે તુર્તજ ખુલાસો કરવા માંડ્યો એટલે પુરુષ વ્યક્તિ તેના પિતા ધનપતરાય શેઠ છે એ હું સત્વર સમજી ગયો.

“ બાપુ ! આજે મારી ‘ટુસીટર’ને ‘એક્સીડન્ટ’ નડ્યો. અને મશીન બગડી ગયું, કાચ ફૂટી ગયો અને મારે હાથે વાગ્યો. મારા હાથમાંથી બેનુમાર લોહી નીકળી જવું હતું, અને હું ગભરાઈ ગઈ હતી એટલામાં આ મી. સંપતરાય મારી ગાડીમાં દોડી આવ્યા અને એમની નેકટાઈથી પાટો બાંધ્યો અને લોહી વહેતું બંધ થયું. પછી હું એમની જ મોટરમાં એમની સાથે અહીં આવી. ” આ પ્રમાણે ટુંકમાં કહ્યા પછી તેણે મને ઉદ્દેશીને કહ્યું ‘ મી. સંપતરાય ! આ મારા પિતાશ્રી ધનપતરાય. ’ ધનપતરાયે હાથ લંબાવ્યો અને શેઠકહે-ડસ કર્યાં. ધનપતરાય જાણે ધણા ઉપકારની લાગણીથી જ્યેતો હોય એમ કેટલીક ઢાણુ મારા પ્રતિ જોઈ રહ્યો.

હાર પછી હેમલક્ષ્મીએ મારી અને પેલી સ્ત્રીની અંગ્રેજી પદ્ધતિથી જોળખાણુ કરાવતાં કહ્યું “ મી. સંપતરાય એન્ડ મીસ બટરફ્લાઇ, માઇ ગવર્નેસ. ” અહીં પણ અમારે શેઠકહે-ડસ થયા. હવે બરાબર સમજાવું કે આ બાધ તે ખરેખર અંગ્રેજ છે; અને તે મીસ હેમલક્ષ્મીની ગવર્નેસ છે.

હું ધનપતરાયની બાબતમાં ખુરશી ઉપર બેઠો. હેમલક્ષ્મી અને મીસ બટરફ્લાઇ સાથેના એક સોદા પર બેઠાં. પછી મારા સત્કાર માટે ધનપતરાયે કાંઈ મુખવાસ ધન્યાદિ લાવવાની આજ્ઞા કરી.

હેમલક્ષ્મી મીસ બટરફ્લાઇ જોડે જાટાદાર અંગ્રેજીમાં વાત કરતી હતી. મોટર ગાડીમાં તેની વાણી સુધા પીવાને હું કમનસીબ નીવડ્યો હતો, તે અહીં એક ધારા પીવાને બાગ્યશાળી થયે. હેમલક્ષ્મી મીસ બટરફ્લાઇને

મેટરગાદીના અકસ્માતની અને મારી-મારા હિસાબે નજીવી પણ તેના મનથી મહાન-મહદ વિગેરેની વાત કહી રહી હતી.

“ Blood was pouring out. I was helpless. I was on the point of crying. At that very critical moment Mr Sampatrai ran in and tied fast his neck-tie and I was saved.”

“ Oh, that's a masterpiece of gallantry. Bravo, ! Mr. Sampatroy ! ” મીસ બટરફ્લાઇએ મારાં વખાણ કર્યું, અને એ શાબાશીથી આ બહાદુર વીરની છાતી ડુલાવા લાગી.

એટલામાં નોકર કેટલોક લીલો સુકો મેવો, આપસ સરખત વિગેરે ટેબલ પર મૂકી ગયો. અમે તે સર્વને ઇન્સાફ આપ્યો. પછી કોશી આવી અને અમે સૌ તે પીવા લાગ્યાં. કોશી પીતાં પીતાં ધનપતરાયે મને પ્રશ્ન કર્યો “ સંપતરાય ! તમે શું ધંધો કરો છો ? ”

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં હું કંઈક સકોચાતો હતો, એટલામાં હેમલફ્રમીએ મારો કાર્ડ જે તેની પાસે હતો તે તેણે સત્વર પોતાના પિતાને આપ્યો એટલે મારે ઉત્તર દેવો રહ્યો નહિ. કાર્ડ વાંચી ધનપતરાયે કહ્યું “ દીક, તમારી ડીગ્રી તથા ‘ ડીવીઝ ’ (ધંધો) જ્ઞતાં તમે મારા ધંધામાં ઉપયોગી થઈ પડશે ખરા. ” મેં કંઈ ઉત્તર ન આપ્યો, પણ આ શબ્દો મારા બાગ્યના દ્વાર પર ટકોરા મારતા હોય એમ લાગ્યું.

કોશી પીવાઈ રહ્યા પછી હેમલફ્રમી તથા મીસ બટરફ્લાઇ કપડાં બદલવા અંદરના ખંડમાં ચાલી ગયાં.

ધનપતરાયે ચીરટ પીતાં પીતાં વળી એક આશ્ચર્યજનક પ્રશ્ન કર્યો “ સંપતરાય તમે પરણ્યા છો કે ? ”

“ ના જી, ” મેં સત્વર ઉત્તર દીધો.

“ કેમ તમારી ન્યાતમાં કન્યા નથી મળતી ? તમારી કંઈ છાતિ ! ”

“ મારી જ્ઞાતિ.....છે. ” મેં એક જ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો.
 “ એમ ! ત્યારે આપણે એક એક જ જ્ઞાતિના, આપણી જ્ઞાતિમં-
 કન્યા તો બહુ છે પણ વરની જ અછત છે ખરું ? ”

“ હશે. ” મેં ટુંકામાં જ પતાવ્યું.

એટલામાં હેમલક્ષ્મી અને મીસ બટરફ્લૉઈ કપડાં બદલી પાછાં
 આવ્યાં, અને અમારી પ્રશ્નોત્તરી અહીંથી અટકી.

પછી ધનપતરાયે કહ્યું “ સંપતરાય ! તમારા આજના કામથી હું
 ઘણો રાજી થયો છું; અને તે માટે હું તમારો આભાર માનું છું એનો
 બદલો હું તમને મન માન્યો આપું એમ ઇચ્છું છું. તમારી મરજી હોય
 તો હું તમને મારી ઝાંડીસમાં એક સારી ‘પોસ્ટ’ આપું તો તમે તે
 સ્વીકારશો ? ”

હું વિચારમાં પડ્યો.

“ જોઈએ તો વિચાર કરીને પછા નિશ્ચય કરજો. પણ હું ખાત્રી-
 આપું છું કે તમારા હાલના ધંધા કરતાં તે તમને લાભકારક થશે.”

“ જેવી આપની કૃપા. હું એ બાબત વિચાર કરી આવતી કાલે
 આપને મારો નિશ્ચય જણાવીશ ” મેં ટુંકો જ વાચદો કર્યો.

“ બલે. ”

“ ત્યારે હવે હું આપની રજા લઈશ’ શેઠ ? ”

“ વારુ, આવજો હાં ” કહી ધનપતરાયે હાથ લંબાવ્યો અને શેઠક
 હેન્ડસ કર્યા. ઉડતાં ઉડતાં મેં હેમલક્ષ્મી તથા મીસ બટરફ્લૉઈની રજા
 માગી. તેઓ પણ ઉડીને મારી સામા આવ્યાં. મીસ બટરફ્લૉઈ સાથે પણ
 શેઠક હેન્ડસ થયા, પણ હેમલક્ષ્મીને શેઠક હેન્ડસ કરવા પ્રથમ તો મારો
 હાથ કેાણુ જાણે કેમ પાછો પડ્યો, પણ ત્યારે તેણે જ મારી નેકટાઇથી
 શોભતો પેતાનો હાથ લંબાવ્યો ત્યારે હસ્તદય આલિંગ્યા. વળી મારો હાથ

(૧૪૨)

ચુટતાં યે પાછળ પડયો. આખરે હેમલક્ષ્મીના ધાયલ હાથે મારો હાથ ઓડયો.

હું સર્વને વંદન કરતો કરતો ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

(૩)

હેમવીલામાંથી મને વિદાયગીરી દેનારા તો એમજ જાણુતાં હશે કે હું 'મારી મોઠરકાર'માં યેસીને ઘેર ગયો. બ્યારે મારે તો મારા યે પગના આધારેજ આ અધારી મોડી રાતે મારા રુમ ઉપર જવાનું હતું.

મારો બહુરૂપી રૂમ સે-ડહરટ' રોડ ઉપરના એક મકાનમાં આવેલો હતો. બહુરૂપી એટલા માટે કે તે એકજ રૂમ, ડ્રોઇંગ રૂમ, ઓશીસ રૂમ, ડાઇનીંગ રૂમ, તથા સ્લીપીંગ રૂમનો પાઠ વખત વખતે બજવતો હતો.

ઓરડીમાં આવતાં થાકયો પાકયો હોવાથી સ્વપ્ન જવાનો વિચાર કર્યો. પથારી નાખી આડો પડયો પણ નિદ્રા આવી નહિ. કોણુ જાણે હેમવીલાની કોરીએ ઉઘને જગાડી દીધી કે હેમવીલાના શેઠ ધનપતરાયની આપવા માંગેલી બક્ષીસે, તે સમજાયું નહિ. ઉઘ આવી જ નહિ, અને હું વિચારે ચડ્યો.

“ ત્યારે ધનપતરાય ઇચ્છે છે તેમ નોકરી લઇ લેવી ? એમાં શું એરલાભ ? શેરબજારના ધક્કા ખાવા કરતાં આ નોકરી શું ખોટી ? અને તે કંઈ જોવે તેવો હોજો નહિ આપે ?..... પણ એણે ' તમે પરણ્યા છો કે ? ' એ સવાલ કેમ પૂછયો ? આ કેવું અજબબ કે અમે યેઉ એક જ જ્ઞાતિના નીકળ્યા ! જરૂર તેના આ તથા બીજા પ્રશ્નમાં કાંઈ રહસ્ય છે. શું હેમલક્ષ્મી કુંવારી જ છે ? શું મારી સાથે તેનાં લગ્ન કરવાનો તેનો સંકલ્પ હતો ? ”

આ વિચાર સંકળનાની સાથે “ ઓહ ષેટ્સ આ માર્ટર પીસ ઓવ ગેલેન્ટરી. એવો મી. સંપતરૌય ” એ મીસ બેટરફલાઇનના પ્રશ્નસામકે જાબ્બો, અને વિદાય થતાં હેમલક્ષ્મી જોડે થએલાં હસ્તાધુનનનું દ્રશ્ય મારી

સમક્ષ ખડું થયું. પછી “ તમે હેમલક્ષ્મી જોડે લગ્ન કરશો ને ! ” આવેા પ્રશ્ન જાણે કોઇ પૂછતું હોય એવો મને આભાસ થયો; અને એનો શો ઉત્તર દેવો એની વિમાસણમાં પડ્યો, એટલામાં “ સંપત, સંપત, બારણું ખોલ ” એ અવાજ સાથે કોઇએ બારણું ખખડાવ્યાં.

મેં ઉઠીને બારણું ઉઘાડ્યું તો મારો એક મિત્ર બારણામાં ખડો હતો. તેને જોઇ મેં આશ્ચર્યથી પુછ્યું “ કાં બાઇ દિંમત ! આટલી મોટી રાતે ક્યાંથી ! ”

“ અરે તનેજ દુઃસ્વાને તો ! પેલા મી. અવેરીએ કહ્યું કે તું તેની મોઢરમાં ડ્રેવા ગયો હતો અને મોઢર ખાલી જ પાછી આવી. ”

“ તેના શોધરે કંઇ ના કહ્યું ? ”

“ તે શું કહે, તેના બાપનું કપાળ ! તે તો કંઇ ‘ સિકાર સિકાર ’ બકતો હતો; પણ એમાં સમજ શું પડે કે તું કાઇનો સિકાર બનીને ગુમ થયો છે કે કોઇ સિકારની પાછળ પડતાં ગુમ થયો ! પણ હવે તને જોઇને ટાઢક વળી. ”

“ દિંમત ! તું મરકરી કરે છે હાં. ”

“ લે, તારી શોધ કરવા નીકળ્યા એટલે મરકરી થઇ કેમ ? ”

“ પણ શોધ તે મારી જોરડી પર થતી હશે ? ”

“ પણ પ્રથમ ખબર તો કાઢું કે એ ‘ શેર દીલેર ’ પોતાની ગુફામાં છે કે ખરેખર સિકારે પડ્યો છે ! ”

“ ઠીક ઠીક પછી.... ”

“ પછી ! તમે જ કહેાને બાઈ, સિકારની શી ગત થઇ ? ”

હું સમજી ગયો કે દિંમત કંઇક જાણે છે અને મરકરી કરે છે. એનો એવો સ્વભાવ જ છે. મી. અવેરીના શોધરે એને કહ્યું હશે જ, એટલે મેં તેને બાજના સંઘાકાળના પ્રસંગની કથાનો સાર થોડીક મુદ્દાની વાત ધુપાવીને કહી સંભળાવ્યો.

“ ઓહો ! ત્યારે તો તમે ધનપતરાયના મહેમાન થઈ આવ્યા હો-
દી...કે. આજે મહેમાન થયા, કાલે ખાનગી મંત્રી થશો; અને પરમ
દિવસે.....”

“ હિંમત ! હવે ઠંઠા છેડ. પણ હું તારી સલાહ માગુ છું. તું
આવ્યો તે એ દીક થયું; હું હમણાં એકલો એકલો એજ વિચાર કરતો
હતો કે મારે ધનપતરાયની નોકરી લેવી કે કેમ ? બોલ તારી સી સલાહ છે ?”

“ એકલી નોકરીથી શું વળે ! જો નોકરી અને.....”

“ હજી મરકરી નથી છોડતો ?”

“ સંપત તે આજનું મુહૂર્ત દીક કયું છે, આજનો વાર શનિવાર.
એ ચીકણો વાર કહેવાય છે. એટલે મારી સલાહ ગમે તે હોય પણ તું
ધનપતરાયને અઃજથી ચોંટયો એ ચોંટયો. વળી કાલ પર વિચાર કરવાનું
એ શું કામ રાખ્યું ! ધંધો વાણીઆનો પણ બુદ્ધિ બાહ્યની તો !”

“ પણ હવે સીધી વાત કરશે ?” મેં જરા જરથી કહ્યું.

“ હું સીધી જ વાત કરું છું. એક છેડેથી તે બીજે છેડે સુધી. હું
ધનપતરાયને કંઈક ઓળખું છું. અને મારા બાપના પ્રમાણે તેને સંતાનમાં
એક પુત્રી જ છે. એટલે જો છોકરીનો ઘણી થશે તે તેની મીલકતનો પણ
માલીક બનશે. મારે જ કહું છું કે એકલી નોકરીથી શું વળે ?”

“ શું ત્યારે તું ધનપતરાયને ઓળખે છે ?”

“ રહેજ રહાજ. જાણવા પ્રમાણે. ”

“ હિંમત ! ધનપતરાયની પત્ની છે કે નહિ તે તું જાણે છે ? મારા
જેવામાં ન આવી તેથી પૂછું છું. ”

“ ના તેની પત્ની ઘણું કરી ગુજરી ગઈ છે; પણ તે ત્યાં બીજા કોઈ
ન બેસ્યું ! સાંભળવા પ્રમાણે એ વિકાયતથી કોઈ મિસ્ટ્રેસ લઈ આવેલ છે.”

“ છટ્ટુ છટ્ટુ. એ મિસ્ટ્રેસ નથી, પણ એ તો હેમલક્ષ્મીની ગવનેસ-
શિક્ષિકા છે. ” મેં મીસ બટરફલાઇનો બચાવ કર્યો.

“ લોકો એમ કહે છે અને માને છે કે મોટા લોકની રીત એવી જ હોય છે, દેખાડવાના જુદા અને ચાવવાના.....”

“લોકો તો ખીલકુલ એવકુર છે. શ્રામંતોની જેમ પૈસા પેદા થઇ શકે નહિ અને તેમના જેવા વૈભવ ભોગવાય નહિ ત્યારે અદેખાદના માયાં શ્રામંતાઇમાં ઊદ્ગે શોધવા મથે છે.”

“હશે આપણે શું? પણ ધનપતરાય હવે પાછા પરણે નહિ અને પરણે નહિ તો તેને ઐરસ પુત્ર થવાનો સંભવ નહિ, માટે જ હું કહું છું કે ભાઇ સંપત! તારો શનિ સીધો ઉતરે એમ છે, જો તું.....”

“મારે હવે તારું ભવિષ્ય નથી સાંભળવું, ટુંકમાં મારી માગેલી સલાહ જ આપને.”

“શું ત્યારે તું હેમલક્ષ્મીને નહિ પરણે?”

હું વિચારમાં પડ્યો. હાથે કેમ કહેવાય અને નાથે કેમ કહેવાય? મેં કહ્યું “પણ અત્યારે પરણવાનો સવાલ જ ક્યાં છે?”

“એ સવાલ હું લાવું. તને કાલથી મોટી નોકરી મળશે, પગાર પણ મોટો મળશે. તો તે સાથે એ બધું ભોગવનાર પણ કાઇ જોઇએ કે નહિ? પણ જો હેમલક્ષ્મીમાં તારું દિલ ભરાયું હોય તો એ વાત ન કરે.”

મને ઇચ્છું કે હિંમતે મારું મન જોવા માટે જ આ પ્રશ્ન કર્યો છે. એટલે મેં દિલ છુપાવતાં કહ્યું “કહે શું છે? હું વિચાર કરીશ.”

“પણ ત્યાં એક શબ્દના વાખા છે, નથી નામમાં ‘હેમ’ કે નથી મિલકતમાં ‘હેમ’!”

“તારી એ વ્યંગ ભાષામાં મને કંઈ સમજવું નથી. જરા સ્પષ્ટ તો બોલ!”

“ત્યારે સાંભળ અને યાદ કર. ત્યારે તું તારે મોસાળ એટલે મારે આમ આંચો હતો ત્યારે પૈસા કીર્તિરાયની બાણેજ લક્ષ્મી મેં તને વ્વતાવી હતી તે તને યાદ છે?”

“હા, હા, તે યાદ આપ્યું” પણ તેનું શું ?” હું આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યો.

“તેની સાથે લગ્ન કરવાં હોય તો હું જોઈવી દઉં.”

“અરે પણ એ અત્યારે ક્યાંથી કુંવારી હોય ? આજે તો તે ૧૯-૨૦ વર્ષની યૌવ હશે. ગામડાની છોકરીઓ એટલી ઉંમર સુધી કુંવારી રહેતી હશે ખરી ! તું એ કેંકરી જ જાય છે તો ! મારું મન પારખવા આ ગુલબાન છોડ્યું ખરું ને ?”

“પણ તે કુંવારી હોય તો એ તું ક્યાંથી પરણે ! અને વળી હવે ! તને યાદ છે સારું શું કહ્યું હતું તે ?”

“તે બધી કાને યાદ રહી !” મેં વાત ઉડાવવા પ્રયત્ન કર્યો.

“બલે તને ખબર હોય કે નહિ હોય પણ મને ખબર છે. તે વખતે તે ગામડીયણુ અને વળી ગરીબ, મા આપ વિનાની એ છોકરીને પરણવા એકાંખી ના પાડી હતી. તે વખતની તારી મોટી મોટી ઉમેદો શું હતી તે હું નથી જાણતો એમ નથી. તારા ગ્રહ પાઘરા હોય તો ઠીક છે, નહિ તો એવી રાંક અને ગરીબડી ગામડીયણુ જેવી સનેહાળ અને બ્યવહારક્ષ્મ ભાર્યાં થીજી કોઈ ન નીવડે. મારો તો એવો મત છે કે જેમ શહેરીઓને આગ્યજીવન દુર્લભ છે તેમ આવી સનેહાદર્ આમ્યભાર્યાઓ પણ દુર્લભ જ હોય છે. કહેવાય છે કે શ્રી અને સરસ્વતીનો મેળ ખાતો નથી. જે કે હવે ક્યાંક ક્યાંક એમનો સુયોગ દેખાય છે ખરો, તથાપિ લક્ષ્મી અને સનેહનો સુયોગ અસંભવિત છે. માટે જ મારી એ સલાહ છે કે જે તું ‘પ્રેમ’નો છત્તાસ્ટ્ર હોય તો લક્ષ્મીને લાત મારજે ! અને જે લક્ષ્મીનો ભિખારી હોય તો બંલે ધનપતરાયની મહેરબાનીનો સ્વીકાર કરજે. પણ પછી ત્યાં તને પ્રેમ બાડી આપિયે ન જીએ !”

‘પ્રેમ અને લક્ષ્મીનો પણ સુયોગ કેમ ન થાય ?’ એમ હું કહેવા જતો હતો, પણ વળી આ ભાઈના શા શા શબ્દ પ્રહાર ખાવા પડશે એમ ધારી હું બોલતો બંધ રહ્યો અને અંતે એ ચર્ચા પણ બંધ રહી.

(૧૪૭)

પછી બીજી કેટલીક સામાન્ય વાતચીત કર્યા પછી હિંમત ચાલી ગયો. એક પછી એક આવતા અનેક વિચારોમાં હું તત્કાળ કાંઈ નિશ્ચય કરી શક્યો નહિ, અને છેક મોડી રાતે નિદ્રાધીન થયો.

(૪)

કહેવત છે કે 'પુરુષનું નશીબ પાંદડે ઢાંક્યું' તે છેક ખોટી નથી, બાગ્યદેવીની એક ટુંક માત્રથી એ પાંદડું ક્યાંનું ક્યાં ઉડી ગયું એટલું જ નહિ પણ હું જે છેક સેન્ડહર્સ્ટ રોડ પરના કંગાળ ઓરડામાંથી ઉડીને નેપાઅનસી રોડ પરના બવ્ય હેમવીલામાં આવી પડ્યો.

હું ધનપતરાયનો પ્રાધવેટ સેક્રેટરી નિમાર્થ ચુક્યો હતો. અમે એક જ જ્ઞાતિના હોવાથી અને હું એકલો જ રહેતો હોવાથી ધનપતરાયે મને તેમની સાથે ચોવીસે કલાક રહેવાનું અને તેમના મંત્રીની સાથે મહેમાન પણ બનવાનું દયાથી કહ્યું હતું.

શરૂઆતના દિવસોમાં ધનપતરાય હંમેશાં મને પોતાની સાથે જ લઇને ફરતા. તેમણે પોતાના ધંધાના સંબંધમાં આવતા સઘળા વેપારીઓ, આડનીઆઓ, મેનેજરો, એન્કરો અને દલાલો વિગેરે સાથે મારો પરિચય કરાવ્યો અને એ પ્રમાણે વેપારી આલમમાં મને ઓળખીતો કર્યો.

ધનપતરાયે સીન્ડીકેટથી એક મીલ ઉભી કરી હતી, અને તેમાં તે મેનેજિંગ પાર્ટનર તરીકે અગ્રભાગ લેતા હતા. એ ઉપરાંત તેણે એક એક્સ-પોર્ટ-ઇમ્પોર્ટ ઓફીસ ખોલી હતી. તે મારફતે વિદેશથી કેટલીક જાતનો માલ મંગાવવામાં આવતો તથા અહીંથી કેટલોક કાચો માલ તથા પોતાની મીલની પેદાશનો માલ વિદેશ નિકારા કરવામાં આવતો. આ ઓફીસને લગતી એક શાખા લંડનમાં પણ હતી.

દિવસે દિવસે ધનપતરાયના સઘળા કામમાં હું મહિતગાર થતો ગયો. કેટલીક વખત તેઓ કેટલાક દિવસ આરામ લેવાને મિથે ઘેર જ રહેતા અને હું બધું કાર્ય એકલો કરતો, તે ઉપર તે બારીકાઈથી ધ્યાન દેતા. ધીમે ધીમે હું તેમના પ્રીતિ અને વિશ્વાસનું પાત્ર બનતો ગયો.

पशु धनपतरायनी मारा प्रतिनी प्रीति अने कृपानुं रहस्य हुं कणी
शक्यो नहि. जे मार बदीनी मुखाकतमां तेजे माराभां शुं ज्येथुं हरो क
मारा उपर आवडी मोटी कृपानी वृष्टि वरसावी दीधी ।

गमे तेम होय, पशु हुं तो मने पोताने महाभाग्यशाणी मानवा
झाग्यो. छतां मारी महत्वाकांक्षिनी ज्वाणा हल शांत थध नहि. कोच कोच
वभत मने जेम थतुं के मने मोटो पगार मजे छे अने ते अधेज्ज नभा
रहे छे जे भरुं, पशु आवडा मोटा कनसनं-वेपारभां मारो थोटोके भाग
राभवाभां आवे तो केवुं साइं ? सारेज्ज हुं अरो भाग्यशाणी अने श्रीमत
थयो कहेवाउं; कारण्य गमे तेवुं पशु आ परतंत्रणवन न कहेवायने ?

ज्यारे कोटना व्यवसायी विभागभां हुं होउं अने नाना मोटा अनेक
वेपारीज्जोना संअधमां आवतो होउं त्यारे आवा विचारो आवता. पशु
ज्यारे हेमवीक्षाना शांत वातावरण्युमां आवुं त्यारे माइं ममज्ज शांत थतुं
अने जे अधा विचारो लूकी ज्तुं.

धनपतरायना सांसारिक छतिहासनी मने हल पुरेपुरीं माहिती
अणी न हती, पशु जेतुं तो जलज्जुवाभां आव्युं हतु के धनपतराय पोते
त्रल्ला वर्ष पर विहायत गया हता, त्यां लांभो वभत रही धंधो क्यो हतो
अने साइं कभाया हता. लांवी आव्या याह पोताना केटसाक भित्ते मणीने
मीक्ष काटी अने विहायत साथेनेो वेपार यालु राभ्यो. जेमनां पत्नी धल्युं
वर्षी थयां हेवलोके पाभ्यां हतां. हेमलक्ष्मी तेमनी जेक प्ररी पुत्री हनी. पोते
विहायतनुं जवन जोगवेधुं जेतसे पोतानी पुत्रीने ते जवनने अनुकूल
अनाववा तेजो पोतानी साथे मीस अटरइसाधने हेमलक्ष्मीनी जेक शिक्षिका
तरीके लाव्या हता मीस अटरइसाधना हाथ नोये हेमलक्ष्मीजे अजेल,
संगीन विजेरेनुं शिक्षण्यु वीधुं हतुं. तेम गुजराती विजेरे विषयो शीभ-
वंवा माटे जेक गुजराती शिक्षिका शरुआतमां राभी हती. मीस अटर-
इसाधना संसर्गथी हेमलक्ष्मी जल्ले जेक विहायत नध आवेली रमल्ली
होय जेरी न सागती हती.

ધનપતરાયના ધરમાં વિલાયતી અને સ્વદેશી એ બેઉ બ્યવહાર આલતા હતા. વિલાયતી રસોઇ મીસ બટરફલાઇને માટે થતી એમ કહેવાતું, પણ મારો અનુભવ એથી જુદો જણાયો. કોઇ કોઇ દિવસ જેમ મી. ધનપતરાય 'ઇંગ્લીશ ડીશ' નો સ્વાદ લેતા, તેમ કોઇ કોઇ દિવસ મીસ બટરફલાઇ આપણી સ્વદેશી થાળ આગળ પાટલા ઉપર બેશીને હાથ વતી દુધપાક અને કઢીના ફડકા મારતાં, અને તે જ્ઞેતાની મને તેમજ હેમલક્ષ્મીને બહુ રમુજ પડતી. હેમલક્ષ્મી તો આગ્રહ કરી કરીને દુધપાક પીરસતી.

દિવાનખાનામાં ટાંગેલા કેટલાક ફોટોગ્રાફ ઉપરથી જાણવામાં આવ્યું કે શરૂઆતમાં હેમલક્ષ્મી પણ અંગ્રેજી પોશાકમાં ફરતી. એક ફોટોગ્રાફમાં હેમલક્ષ્મી અને મીસ બટરફલાઇ સાથે હતાં. તે અજાણ્યાને તો કોઇ અંગ્રેજ મા દીકરી જેવાંજ લાગે. એવી રીતે અંગ્રેજી પોશાક હેમલક્ષ્મીને અનુકૂળ થઈ ગયો હતો. પણ પાછળથી તેની વય મોટી થવાના કારણે ધનપતરાયની ખાસ આજ્ઞાથી તે સુધારેલા દેશી પોશાક પહેરતી હતી. કેટલીક વખત મીસ બટરફલાઇ પણ રેશમી સાડી અને પોલકામાં સજ્જ થતી હતી એ પણ એ રીતે જાણવામાં આવ્યું. આવા કેટલાક ફોટોગ્રાફ તથા ખીજી કેટલીક ચર્ચા જ્ઞેતાં કેટલીક વખત મને મારા મિત્ર હીમતલાલની વાત સાચી માનવાનું મન થતું. છતાં મારો એવો ખાસ ખજુબોદીયો સ્વભાવ ન હતો એટલે હું એ લાંબી ટુંકીમાં પડનો નહિ; અને સાચું જુદું તો જાણે શ્રીહરિ. ધનપતરાયના કુટુંબ સંબંધી આથી વિશેષ માહિતી તે વખતે મને ન હતી.

હેમવીલામાં નવરાશની વખતે ઘણો ખરો વખત અમે ચાર જણાં—હું અને ધનપતરાય, હેમલક્ષ્મી અને બટરફલાઇ સાથેજ બેસી વાર્તાલાપ કરતાં કે કોઇ 'ઇન ડોર' રમતો રમતાં. અને એ રીતે આનંદમાં વખત વીતાડતાં. “ચોથે ચોક પુરાય” એમ મારા આવ્યા પછી જાણે આનંદની વૃદ્ધિ થઇ રહી હોય એમ મને લાગતું હતું.

સાયંકાળે હેમલક્ષ્મી અને બટરફલાઇ મોટરમાં બેસી ફરવા જતાં.

કોઈ વખતે ધનપતરાય મુઘ્ધાં એ ત્રણે સાથે જતાં. જ્યારે હું એકલો ધરમાં મારા કામમાં રોકાતો અથવા એકલોજ બહાર ફરીને આવતો.

હું મારા ખંડમાં એકલો હોઉં ત્યારે મીસ બટરફ્લાઇ કે હેમલક્ષ્મી મારા ખંડમાં આવતાં નહિ. તેઓ માત્ર ધનપતરાયની હાજરીમાંજ અને દીવાનખાનામાંજ મારી જોડે છુટથી વાતચીત કરતાં.

કેટલોક સમય ગયા પછી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની દિનચર્યામાં ફેરફાર થતો દેખાયો. કેટલીક વખત અમે ત્યારે જણાં વાતો ચટ્યાં હોયએ ત્યારે કંઈ બહાનું કાઢીને ધનપતરાય પોતાના ખંડમાં ચાલી જતા. મીસ બટરફ્લાઇ હેમલક્ષ્મીને કંઈ કંઈ વાતો કરી ચીટવતી. આવી ચીટવણીમાં કેટલીક વખત મીસ બટરફ્લાઇ હેમલક્ષ્મીને દેખીતો અન્યાય કરતી, અને તેનો ખ્યાવ કરવાની તથા તેના તરફથી ધટતા ઉત્તર દેવાની મને અનાયાસે ફરજ પડતી.

કેટલીક વખત અમે અર્ધાં સાથે જાગમાં ફરતાં હોયએ ત્યારે અથવા બાંકડા ઉપર કે લૌન ઉપર બેઠાં હોયએ ત્યારે વખતો વખત ધનપતરાય કાંઈ જાડના ફળ જોવા કે કોઈ ક્ષતા ઉપરથી ડુલ તોડવા એકાદ કુંજમાં ચાલી જતા, જ્યારે બટરફ્લાઇ હવસમાં ઉડતાં એકાદ પતંગીઆને પકડવાને મીમે દોડતી દોડતી બીજી કુંજમાં લપાઇ જતી. આમ અમને બેઉને સામ સામા બેસી એક બીજા પ્રતિ જાણ્યે અજાણ્યે 'દુષ્ટોદુષ્ટ' મેળવવાની ફરજ પડતી. કેટલીક વખત સાંજના ધનપતરાય હેમલક્ષ્મી જોડે મને પશુ એન્ડરટેન્ડ કે પાલવા ઉપર મોટરમાં ફરવા લઇ જતા, અને પાછાં ફરતાં " આજે મને જરા અપચો છે તે હું તો ચાલતોજ આવીશ. તમે બેઉ મોટરમાં બંગલો જાઓ. " એમ કહી અમને બેઉને એકલાંજ ત્યાંથી વિદાય કરતા.

આ બધાંનું રહસ્ય કદાચ હેમલક્ષ્મી પામી શકી નહિ હોય, પણ મને એ મેદની કંઈક કંઈક જાંખી થતી હતી. મને એમ ચોકસ લાગ્યું કે ધનપતરાય અને મીસ બટરફ્લાઇ ઉભય એક મંત્રજ્ઞાથી, મારા અને હેમલક્ષ્મીના સંવનન (Wooing) માટેની સરળતા કરી રહ્યાં હતાં.

વિભાવતી સંસારના એ એક અનુભવીને એ કાર્ય ભલે યથાર્થ લાગ્યું હશે, પણ હું તેમજ હેમલક્ષ્મી એ પરિસ્થિતિને તેમની ધૃત્તિ પ્રમાણે લાભ લઈ શક્યાં હોઈએ એ શક પડતી વાત છે. ક્યાંથી લેવાય? અમે એક એવા વાતાવરણમાં ઉછર્યાં નહતાં.

ધનપતરાયે કદાચ એવી ઉમેદ રાખી હશે કે અંગ્રેજ સંસારની પેઠે લગ્નની દરખાસ્ત (પ્રોપોઝલ) હેમલક્ષ્મી તરફથીજ આવશે, અને તે તેને અનુમોદન આપશે. પણ હેમલક્ષ્મી તરફથી એવી માંગણી થવાનો સંભવ બહુ ઓછો હતો, અને એવી માંગણી ન થાય તો કદાચ ધનપતરાય તેના જન્માત થવાની મારી લાયકાત વિષે હલકો અભિપ્રાય રખેને બાંધીલે એવી મને ધણીવાર ચિંતા રહેતી હતી.

અલગત એટલું તો સત્ય છે કે ઉપરોક્ત ચર્ચાથી હેમલક્ષ્મીને મારા પ્રતિ કંઈક પક્ષપાત થયો હતો અને તે તેના મુખપર વ્યક્ત થતો હતો. તથા પી તે એવો નહિ કે તે જોતાની જામથી વગર પૂછયે કોઈને વ્યક્ત કરી શકે.

પણ ધનપતરાય છેક ' યુરોપીયનાઈઝડ ' થયો નહતો. સ્વાર્થ પુરતો સ્વદેશી પણ હતો. એટલે તેણે આ વિભાવતી વીધિ ઉપર પૂર્ણ આધાર રાખ્યો નહતો.

એક દિવસે-તે શનીવારજ હતો-હેમલક્ષ્મી અને મીસ બટરફ્લાઇ " શોપીંગ " કરવા માટે બહાર ગયાં હતાં. હું અને ધનપતરાય, બેજ જલ્દી દીવાનખાનામાં હતા. ધનપતરાય એક ઝુકતી ઈર્ઝી ચેરમાં ઝુકતા ઝુકતા ધુન્નપાન કરતા હતા. તેમની સામે હું હાથમાં એક છાપું લઈ એક પુસ્તકી પર બેઠો હતો. તે સમયે મ્હોંમાંથી ધુમાડો કાઢતાં કાઢતાં ધનપતરાયે મને પ્રશ્ન કર્યો.

" સંપતરાય ! તમને યાદ છે તમારી પ્રથમ યુલાકાતને દિવસે મેં તમને આજ જગાએ એક પ્રશ્ન કર્યો હતો તે ? "

(૧૫૨)

આ પ્રશ્ન સાંભળતાંજ તે દિવસનું સર્વ મનોહર દૃશ્ય મારા મગ-
જમાં રમી રહ્યું. હું સમજ્યો છતાં મેં કહ્યું.

“ કયો પ્રશ્ન ? ”

“ કેમ, જુલો ગયા ? તમે પરજ્યાહો કે ? ” એ.

“ પણ મેં તો એનો ઉત્તર તેજ દિવસે આપ્યો હતો. ”

“હા, તે હું જાણું છું. અને ત્યાર પછીજ બીજા પ્રશ્નો પુછાયા હતા.

“એ પ્રશ્ન મેં તમને શા માટે પૂછ્યો હતો તે તમો કલ્પી શકાઓ ?”

ધનપતરાય અનિમિષ નયને મારા તરફ જોઇ રહ્યા.

“ તમે ઉત્તર ન આપો તો બસે, પણ તમારો ઉત્તર હું કલ્પી શકું
છું. એથીજ મેં તમને આટલી પાયરીએ ચઢાવ્યા છે. ” હું નીચું
જોઇ ગયો.

ધનપતરાયે સીગારનો એક દમ ખેંચ્યા પછી આગળ ચલાવ્યું “એ
પણ ઠીક થયું કે તમે અમારી જ્ઞાતિનાજ નીકલ્યા. તેમ ન હત તોપણ મેં
તો તમને તે દિવસથીજ મારા જામાત તરીકે સમજી લીધા હતા. અને
હવે તો તમે થઇજ ચુક્યા. મારા ચુકાદા ઉપર તમારે કાંઇ અપીલ
કરવી છે ? ” ધનપતરાયે નમ્ર હાસ્ય કયું. ચુકાદો જ્યાં મારા લાભમાં હોય
ત્યાં અપીલ કેવી ! હું નિરૂત્તર રહ્યો.

“ Well silence is consent, અને હેમલક્ષ્મીની સંમતિ પણ
મળી ગઇ છે. એના હવે તમે માલિક છો, અને મારી મીલકતના વ્યવ-
સ્થાપક છો. ” ધનપતરાયે કંઈક ગર્વથી કહ્યું. પછી મેં જરા ઉંચું જોયું.

“ તમારાં લગ્ન થયા કેડે હું પાછો વિલાયત જવા ધારું છું. પાછો
ક્યારે આવીશ તે નક્કી નથી. એટલે વેપાર વિગેરેની બધી વ્યવસ્થા
તમારે બેઉને શીર રહેશે. ” ધનપતરાયે સીગારને ફેંકતાં ફેંકતાં કહ્યું. તેનું
પ્રયોજન પુરું થયું.

આમ મારા મિત્ર હોંમતનું બાખેલું ભવિષ્ય ફર્યું દેખાયું.

(૧૫૩)

(૫)

જણાવવાની જરૂર ભાગ્યેજ હોઈ શકે કે મારાં અને હેમલક્ષ્મીનાં લગ્ન યથાવીધિ થઇ ગયાં હતાં. અને હું હવે હેમલક્ષ્મીના પતિના હકથી અને નહિ કે ધનપતરામના સેક્રેટરી તરીકે, હેમવીલામાં આનંદ અને વૈભવમાં રહેવા લાગ્યો. આજ સુધી હું એ સર્વ વૈભવનો જે ઉપભોગ કરતો હતો તેમાં મને ધણી વાર પરતંત્રતા—દાસત્વનો ભાવ દેખાતો; પરંતુ હવે ધનપતરામના જન્માત્મની દૃષ્ટિએ એ ભાવ અદૃશ્ય થયો.

પોતાના નિશ્ચય પ્રમાણે ધનપતરાયે વિલાયત જવાની તૈયારી કરવા માંડી. પોતાની ઓફીસ તથા મીલનું સંબંધ કામ મને તથા હેમલક્ષ્મીને રોજ સાથે લઇ જઇને બતાવી સમજાવવા માંડ્યું. સી-ડીકેટથી જે મીલ ચાલતી હતી તેમાંથી બીજાઓનો ભાગ કાઢી નાંખી તે મીલ સ્વતંત્ર કરી લીધી, અને વ્યવસ્થા કરવાની સર્વ સત્તા મને અને હેમલક્ષ્મીને સંયુક્ત રીતે સોંપી; અને ઓફીસ તથા મીલના સર્વ નોકર વર્ગને અમારી સંયુક્ત સત્તાને માન્ય રાખવાની સૂચના કરી દીધી. પોતાની સ્થાવર જંગમ સંબંધી મીલકત હેમલક્ષ્મીના નામ પર કરી, અને તેના રક્ષક-ટ્રસ્ટી તરીકે માઈ નામ દાખલ કર્યું. મને પણ જમાઈ તરીકે કે પોતાના વિશ્વાસપાત્ર મંત્રીના સારા કામ માટે એક સારી રકમ આપી હતી.

તેમનાં આ કાર્યથી મને આશ્ચર્ય થતું જોઈ તેણે એક દિવસે અમારી સમક્ષ ખુલ્લાસો કરતાં કહ્યું કે—

“ હું વિલાયત જઇશ અને ત્યાં શરીર સુધારણા માટે મારે કેટલો વખત ઠેકાણે ઠેકાણે રખડવુંજ પડશે. પછી હું લંડનમાં રહીશ, અને ત્યાંની ઓફીસના કામ ઉપર દેખરેખ રાખીશ. અહીંની જે સર્વ વ્યવસ્થા કરી છે તેનું કારણ એજ કે વિલાયતના સોદા છે, ક્યારે અવાય તે નહીં નહિ, અને ભવિષ્યમાં શું થવાનું છે તે પણ હાલ સમજાય નહિ. એટલે એ બંધી વ્યવસ્થા તમારે નામેજ તમારે કરવાની હોય તો તમને કંઈ અડચણ આવે નહિ. છે તેમ બધું ચાલુ રાખીએ તો કેટલીક વેળા મારી ગેર-હાજરીને લીધે ન ધારેશું બનતાં નુકસાન પણ થાય. તેમ બીજા મુદ્દાં એ

(૧૫૪)

પણુ છે કે હવે એ બધું તમારું જ છે. અને તમે તમારું કેમ સંભાળી શકો છો તે હું ત્યાં બેઠો બેઠો જોઈશ. જરૂર પડે તો મારી સલાહ લેજો; છતાં મને ત્યાં બેઠાં કાઢી રીતે તકલીફ નહિ આપો તો હું વધું પ્રસન્ન અને નિવૃત્ત રહીશ. ત્યાં બેઠાં હું તમને ભારી ન પડું એની હું કાળજી રાખીશ.”

મીસ બટરફ્લાઈઝનું પણુ ધનપતરાય સાથેજ વિલાયત જવાનું કાર્યું. હવે હેમલક્ષ્મીને એની જરૂર નથી એટલે તે પોતાની નોકરીથી છુટી થશે અને પોતાને દેશ ચાલી જશે એમ કહેવામાં આવ્યું.

x x x x

ધનપતરાયનો વિલાયત ઉપડવાનો દિવસ આવી લાગ્યો. અમે સર્વ એમને વિદાય કરવા ‘એલાડ’ પીઅર’ ઉપર એકઠાં થયાં. પિતાશ્રીનો વિયોગ થતાં હેમલક્ષ્મીની આંખોમાંથી અશ્રુ ટપકવા લાગ્યાં, અને ધનપતરાયે આશ્વાસન આપી કહ્યું કે “ ઇશ્વર કરશે તો આપણે અહીંયાં અથવા વિલાયતમાં કાંઈ વખત પાછાં ભેગાં થઈશું.” મીસ બટરફ્લાઈઝએ છેલ્લી સલામ કરતાં હેમલક્ષ્મીને કહ્યું “હવે તમને ‘ગવર્નેસ’ને બદલે ‘ગવર્નર’ની કંપની મળી છે એટલે મારો વિયોગ નહિજ લાગે! પણુ હવે તમે કદી એકલાં ફરવા ના જતાં! સાથે મી. સપતરાયને લઈ જાજો કે મોટર એકસીડન્ટ થાય નહિ!” હેમલક્ષ્મી શરમાઈ ગઈ. હસમુખી બટરફ્લાઈઝ હસતીજ રહી.

ધંટ વાગ્યો. સ્ટીમર ચાલુ થઈ. તે પાણીના મોજાંઓ કાપતી કાપતી મહાસાગરની અધિષ્ઠાત્રી સમી, વેગભરી ગતિથી ચાલતી હતી. ડોક ઉપર ઉભેલાં માનવ દળની દૃષ્ટિ જાણે તેને પાછી ખેંચી લાવવા મથતી હોય એમ લાગતું, પણુ તે તો અદૃશ્ય થઈ, અને પરાજીત મુખે આ સર્વ માનવ દળ વિખરાવા લાગ્યું.

૬

ધનપતરાય તથા મીસ બટરફ્લાઈઝના વિલાયતગમન પછી હેમલીલામાં અમને થોડોક સમય એકાંત લાગ્યું. પણુ અમારે માથે ધંધાની

(૧૫૫)

સધળી જ્ઞેષ્ઠમદારી અને ભવસાય તેમજ મોજશોખ ઇત્યાદિ બહુ હતાં એટલે અમે તેમને વધુ વખત સંભારી શક્યાં નહિ.

એ.પી.સ તથા મીલનો સર્વ કારભાર એક યંત્રની મારફત ચાલ્યા કરતે હતો. અમારી દેખરેખનીજ માત્ર આવશ્યકતા હતી. એટલે અમને એ બહુ ઊપાધિ રૂપ ન હતો; અને શ્રીમંતોને સદ્ગત પ્રાપ્ત એવા સર્વ વૈભવ અને જ્ઞાનદ્વનો ઉપભોગ અમને મળ્યો જતો હતો.

આજ સુધી મુ'બ્બનો સમુદ્ધ. તેનાં હવા અને પાણી, તથા હેમવીલાનો નિવાસ અમને સુખરૂપ હતાં-આરોગ્યદાયક હતાં. હવે અમને માથેરાન કે મહાબળેશ્વર જ્ઞવાની કેમ જરૂર જણાઈ તે સમજતું નહતું; પણ ખરેખર જરૂર તો પડી હતી. અમને અહીં ચેન નહોતું પડતું. રોજ સવારે એ.પી.સમાં જવું, બપોરે મીલ તરફ ફેરો મારી આવવો, સાંજના આમ તેમ મોટરમાં સહેલ કરી આવવી કે જીમખાનામાં ખેત્રી આવવું, કોષ કોષ દિવસ નાટક કે સીનેમા જોવા જવું, અને રાત્રે પાછા હેમવીલામાં આવવું. રોજ આવું ને આવું! કહો એથી ક'ંઈ સંતોષ થાય! સારે શું કરવું? ચાલો મહાબળેશ્વર! મહાબળેશ્વર જ્ઞવાને, ત્યાં રહેવાને, સાધન હતાં, ખરચવાને પૈસો હતો. ત્યાં રહ્યાં. તબીબત સુધરી. મગજ શાંત થયું. પછી લાંચે કંટાળ્યાં અને મુ'બ્બ આવ્યાં. થોડા વખત પછી પાછું હતું તેનું તે. હવે ચાલો હાજીલીંગ. આમ સંતોષ અસંતોષની પરંપરા ચાલુ રહી. અને અમે હિંદુસ્થાનનાં લગભગ બધાં હવા ખાવાનાં સ્થળો અને શીતળ ટેકરીઓ ઉપર ફરી વળ્યાં. આવી રીતે અમારા ભોગવિલાસોના સાધનોમાં સંતોષ-અસંતોષનાં કારણે અનેક જાતના ફેરફાર થતા રહ્યા.

શ્રીમંતોના સારા નરસા, નાના મોટા, ઉપભોગની પરિતૃપ્તિ થતી નથી, એટલે હું જો એમ કહું કે અમે સર્વ જાતનો મોજશોખ-ઉપભોગ કરી લીધો તો તે ખોટું છે. પણ અમારા ઉપભોગની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થતી નથી એમ કહું તો તે સ્વચાર્ય છે. કારણ પાર્શ્વિક (Material) ઉપભોગનો એવો સ્વભાવ જ છે કે તે સદૈવ સરખી રીતે રચીકર રહી શકતો નથી. જેમ બિન્ન બિન્ન પ્રકારના પુષ્પવાળા ઉદ્યાનમાં ભમતો

ભ્રમર એક પુષ્પ પરથી બીજા પુષ્પ પર જાય છે, તેમ શ્રીમતોં પણ જાત-જાતના ઉપભોગ પાછળ ભગ્યા કરે છે એ સ્વાનુભવ સિદ્ધ થયું. જ્યારે હું રંક સ્થિતિમાં હતો ત્યારે મને કેટલીક વખત એવો વિચાર આવતો કે એક સાધારણ સ્થિતિનો સંતોષી માણસ, નિયમીતપણાથી જીવન ગુજારે તો તે પોતાનું સ્વાસ્થ્ય સાચવી શકે છે, અને આયુષ્ય લાંબાવી શકે છે, તો પછી શ્રીમતો કે જેમને સ્વાસ્થ્ય અને આયુષ્યના રક્ષણનાં સાધનો પુરતાં છે તેમને વખતો વખત મહાબળેશ્વર, માયેરાન ઇત્યાદિ સ્થળોએ જવાની શી આવશ્યકતા હશે! પણ હવે મને તેનું કારણ સમજાયું. વિપુલ સાધનોને પરિણામે કુદરતનાં લાભકારક તત્ત્વો અને નિયમોને તિરસ્કારીએ છીએ, તેથી શરીર સ્વાસ્થ્ય સચવાતું નથી એ એક કારણ. પણ મુખ્ય કારણ તો સાધનોની વિપુલતાને લીધે પાર્શ્વીય ઉપભોગની વધતી જતી આકાંક્ષા. જેમ જેમ એ આકાંક્ષા વધે તેમ તેમ ઉપભોગની અતૃપ્તિ પણ વધે.

‘ધનપતરાયતું’ ધન એ અમારે માટે દરેક અસંતોષ અથવા ઉપભોગની અતૃપ્તિનું કારણ હતું.

મારી અને હેમલક્ષ્મીની મનોસ્થિતિ લગભગ સરખી હતી. અમને સંપત્ત થયેલા આ સુખરૂપ સંજોગો જોઈને અમે એક બહુ આનંદમગ્ન રહેતાં, અને એ વૈભવનો જેમ અને તેમ ચર્ચેચરૂ રીતે ઉપભોગ કરતાં.

ચંત્ર પ્રમાણે ચાલતા ધંધામાંથી નિયમસર પૈસા આવ્યો જતો હતો. એટલે પૈસા કેમ મેળવવો એની ચિંતા અમને નહતી. માત્ર તેને કેમ ખરચવો તેની જ ચિંતા હતી.

કલાકના ૨૫ ૩૦ કે ૪૦ માઇલની ઝડપે ચાલતી મોટરકારનાં હાંકનારની સીધી નજરને કે તેમાં મહાલનારની ઉંચી નજરને રસ્તાની આગળ આગળ શું છે, કોણ ખરડાશે, કોણ ચગદાશે એ બાબતનું ભાન નથી હોતું તેમ અમે પણ આ શ્રીમતાઇની ઉચ્ચ પીઠિકા ઉપરથી અમારી નજર એટલી સીધી કે ઉંચી રાખતાં કે આગળઆગળની દુનિયામાં શું ચાલે છે તેનું જ્ઞાન અમને ભાગ્યે જ હતું.

(૧૫૭)

કેવા કલ્પનાતીત સંજોગોમાં અને વિધાતાની વિચિત્ર કૃતિના પ્રતાપે હું આમ શ્રીમંતાઇના અને વૈભવના શિખરે પહોંચી ગયો એનો ન્યારે ન્યારે હું વિચાર કરતો ત્યારે ત્યારે હું આશ્ચર્યમાં ડુબી જતો હતો. કોઇ કોઇ રાતે હું આવાજ વિચારમાં લીન થઇ કેટલીયે ધડીઓ સુધી આશ્ચર્યમુગ્ધ જાગ્રત અવસ્થામાં પડી રહેતો, અને મનમાંજ હર્ષથી ડુલાતો. કોઇ કોઇ વેળા ધક્કરનો ઉપકાર પણ માનતો. એક રાતે આવાજ આશ્ચર્ય અને હર્ષયુક્ત વિચારમાં કેટલાક કલાકે જાગૃત રહ્યા પછી મને મહા પરાણે નિદ્રા આવી; પછી મને એક વિચિત્ર સ્વપ્ન લાગ્યું.

હું જાણે એકાએક એક ઉંચા પર્વતના શિખરપર આવી પડ્યો. મને કોઇ ઉંઘમાંજ ત્યાં લાવીને મુકી ગયું હોય એમ લાગ્યું. મારી આંખો ખુલતાં આકાશ, અબો, સૂર્ય તથા ફરતો રમણીય પ્રદેશ દષ્ટિએ પડ્યો. હું બેઠો થયો અને સામે જોયું તો હું પૃથ્વીથી સેંકડો હાથ ઉંચા શિખર પર બેઠો છું. હું કયે રસ્તે અહીં આવ્યો તે રસ્તો જણાયો નહિ. પણ આ ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત થતાં મને અપાર આનંદ થતો હોય એવી મારા હૃદયમાં લાગણી થતી હતી. આ પહોંચી ન શકાય એવા શિખર ઉપર હું મને પોતાને સ્થિત થયેલો જોઇ ધણો હરખાવા લાગ્યો; અને ગર્વથી ઉચે જોવા લાગ્યો. પછી જરા પાસું ફેરવી ખીજી ગમ નજર ફેંકી કે તરતજ મારું કાળજી ધબકવા લાગ્યું. જે સ્થાને હું બેઠો હતો તેની પાસેજ એક મોટી ઉંડી ખીણ હતી. કોઇ સહેજ ધકકો મારે અથવા પવનનો એક સપાટો આવે કે તરતજ ત્યાંથી આ ઉંડી, અંધારી ખીણમાં મારું પતન થાય એમાં શક નહતો. મારાં જે આનંદ, હર્ષ, અને ગર્વ હતાં તે બધાં એકદમ લય થયાં. ખીણ તરફ પહીને પહીતે જરાક નજર નાંખી. તે અગાધ ઉંડી અને ઉજ્જડ દેખાતી હતી, સાવધ રહી પાસું ફેરવ્યું અને એ સ્થાનેથી નીચે ઉતરી જવાની પ્રયત્ન કરી; પણ કોઇ માર્ગ દેખાયો નહિ. સર્વત્ર જંગલી ઝાડો, વિકાળ બેખડો, અને ઉભી શીલાઓ નજરે પડતાં હતાં. હું અસહાય દેખાયો. મારી છાતી ધબકવા લાગી, અને હું અરણ્યરૂદન કરવા જેવો થઇ ગયો. એટલામાં કોઇએ મારી છાતીએ હાથ દીધા. હું જાગૃત થયો. અને જોયું તો મારી પાસે

હેમલક્ષ્મી પણ ગપર ખેડી હતી અને મને જાગૃત કરવા હસ્તરપક્ષ કર્યો હતો.

હું ખેડો થયો, અને વિવહળ વદને આમતેમ જોવા લાગ્યો. મને ખાત્રી થઇ કે આ તો માત્ર એક સ્વપ્ન હતું. “આજ આમ કેમ ? હજી ઉંધ ઉડતી નથી કે શું ?” હેમલક્ષ્મીએ પૂછ્યું.

“હેમલક્ષ્મી ! મને આજે એક વિચિત્ર સ્વપ્ન આવ્યું” મેં દીન સ્વરે કહ્યું.

“સ્વપ્ન તો હમેશ વિચિત્ર જ હોય છે, તેમાં આમ પ્રહારા કેમ દેખાઓ છો ? આવો, આવો, દાતણુ કરી ચા પીલો.” મારો હાથ પકડી હેમલક્ષ્મી મને દાતણુ કરાવવા ખેંચી લઇ ગઇ.

દંતધાવન કર્યા પછી ચા પીતાં પીતાં મેં હેમલક્ષ્મીને સ્વપ્નની વાત કહી સંભળાવી.

“ઓહો ! તેમાં તમને આટલો બધો ગભરાટ શેનો ? સ્વપ્નમાં હજારો ભયંકર દેખાવો આવે ! અને જાગૃત થતાં તે બધા ધુસી જવાય.” હેમલક્ષ્મીએ પોતાનો મત દર્શાવ્યો.

“પણ આવું સ્પષ્ટ સ્વપ્ન મને કદી દેખાયું નહતું. તેમજ મને પ્રથમ જો આનંદ થયો હતો અને પછી જ ભીતિ ઉપજી હતી તેનો અગમ્ય અનુભવ પણ કદી થયો નહતો. તેથી એ મને બહુ વિચિત્ર લાગે છે.” “એમ સ્વપ્નનો વિચાર કર્યા કરશે તો ગાંડા થઇ જશે ગાંડા !” હેમલક્ષ્મીએ કંઈક મદાનગી અવાજે કહ્યું.

આ શબ્દોથી મારા મનમાં જરા ગુસ્સો ઉપજ્યો, પણ તે બ્યક્ત ન કરતાં મેં કહ્યું કે “એમાં ગાંડા થવાનો સવાલ નથી, હું છેક એવો નથી કે એવી વાતથી ગાંડા થાઉં. પણ મને આ સ્વપ્નમાં કાંઈક ઉડા ભેદ છે એમ કલ્પના થાય છે. પણ હશે, જવા દો એ વાત !” મેં વાત ઉડાવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ મારી

કહવાનામાં એ સ્વપ્નનો ભેદ કેવોક છે તે જાણવાની હેમલક્ષ્મીને જાણાસા
અષ. ‘ ના, ના, એ સ્વપ્નમાં તમે શો ભેદ શોધ્યો તે સમજાવો. ’

“ હું સમજાવું તો ખરો, પણ તારી નજરમાં પછી માંડો દર, ત્યારે
એના કરતાં હમણાંથીજ ડાહ્યા રહેવું સારું ને ? ” મેં મારો દાવ
અજમાવ્યો. “ તમારા મરદોની તે કંઈ જાત છે ? જરા જોટકું ચે નહિ
કહેવાય. જરાક કહ્યું એટલે આમ મહેલું મારો છો. તો જાઓ, મારે
તમારી વાત નથી સાંભળવી. ” હેમલક્ષ્મી રીસાઈને ઉઠી જતી હતી. પણ
મેં તેને તેનો પાલવ ખેંચી પાછી બેસાડી, રીઝાવી અને કહ્યું કે “ આ
સ્વપ્નમાં મને એક ઉંડો ભેદ સમાયલો દેખાયછે. જા, સાંભળ. તું કવચિત્જ
જાણતી હશે કે હું જ્યારે જાણતો અને મારી સાધારણ સ્થિતિમાં હતો
ત્યારથીજ મારા મનમાં શ્રીમંત થવાની મોટી મોટી ઉમેદો રમ્યા કરતી
હતી. મારી એ ઉમેદો તારા પરિચયમાં આવતાં વારજ એકદમ અને
અણધારી રીતે ણી છે. આ શ્રીમંતાઈની જે ઉંચી સ્થિતિ તેજ પેલા
સ્વપ્નના પર્વતનું ઉંચું શિખર. આપણી હાલની સ્થિતિથી મને જે હુપ્
અને ગર્વ થાયછે તેવોજ મને આ સ્વપ્નના શિખર પર બેઠાં બેઠાં થયો હતો;
પણ પછી પાસું ફેરવતાં પેલી ભયંકર ઉંડી ખીણ નજરે પડી અને તે
જાઈ મને બહુ બીક લાગી, અને શિખર પરથી નીચે ઉતરવા ઇચ્છા કરી.
પણ કોઈ સરળ માર્ગ દેખાયો નહિ. આ ભીતિ અને આ ઇચ્છાનો
ભેદ—”

“ શું ત્યારે તમને આ ધન, વૈભવ અને સત્તાની પાછળ કોઈ
ભીતિનો શ્રમ થાયછે ? ” હેમલક્ષ્મી વચમાં બોલી ઉઠી.

“ હજી સુધી મને કોઈ એવી ભીતિ નથી જાણાઈ પણ સ્વપ્નમાં
દેખાયલી એ ઉંડી અધારી ખીણ જોતાં હું શા મારે વિવહળ અને ભયચક્ત
બની ગયો તેનો ભેદ મારાથી ઉકેલી શકાતો નથી. ”

“ તમને રીસ લાગે તો બલે, પણ હું સત્વજ કહું છું કે સ્વપ્નના
ભેદ એવી રીતે ઉકેલવા જશો તો જરૂર તમારું મગજ બમી જશે. મારું
તો એમ ચોક્કસ માનવું છે કે સ્વપ્ન સદાયે જુકાં હોય છે. છતાં તેમાં કંઈયે

બેદ હોય તો એ બેદનો ઉઠેલ હું કરી આપું । ” “ શુ ? ” હું છતાંસા-
પૂર્વક હેમલક્ષ્મીના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો.

“ તમે ચુસ્તો ન કરો તો કહું ! ” તેણે સ્હેજ હાસ્ય કયું.

“ બલે, નહિ કહું ! ” મેં વચન આપ્યું.

“ તમને જે ભીતિ જણાઈ તેનો બેદ ખીજે ક્યાંઈ નહિ પણ તમને
અનાયાસી મળેલાં આ પરાયાં ધન અને વૈભવ જીરવી ન શકવાની તમારા
મનની નિર્બળતામાં છે. ” હેમલક્ષ્મીએ ગંભીરતાથી અને કંઈક ગર્વથી કહ્યું.

“ ત્યારે શું આ અર્ધી લક્ષ્મીની વ્યવસ્થા કરવાની અને તે જીરવી
શકવાની મારામાં શક્તિ નથી એમ તું ધારેછે ? ” મેં મારો ક્રોધ
દખાવીને કહ્યું.

“ હું તો કશુંએ ધારતી નથી, પણ તમારા દીલમાંજ એવી નબ-
ળાઈ છુપાયેલી હોય એમ તમારી આ વાતોથી અનુમાન કરું છું. નહિ તો
નજીવું સ્વપ્ન જેવી વાત પર આટલી અર્ધી માથાઝીક હોય શાની ? ”

“ તને એ માથાઝીક લાગતી હોય તો બલે; પણ—”

“ તો બલે તમે એ માથાઝીક કર્યા કરો. ” એટલું કહી હેમલક્ષ્મી
રોડમાં ચાલી ગઈ, અને હું એ સ્વપ્નનો વિચાર કરતો સોડા પર આડો પડ્યો.

(૭)

આ સ્વપ્નનું તારતમ્ય મને તે હોય, તે કાંઈ અનિષ્ટ ભાવિ સૂચક
હોય કે માત્ર રોજનાં ભૂલી જવાતાં સ્વપ્ન જેવું હોય એનો બેદ ઉકેલવો તો
આળુએ જ રહ્યો, પણ એ બેદ ઉકેલવા જતાં મને જે અનુભવ થયો તે
આ સ્વપ્નના પરોક્ષ કે પ્રત્યક્ષ પરિણામ રૂપે હતો એમાં તો શક નહિ.

મને એમ થયું કે આ સ્વપ્નની વાત હેમલક્ષ્મીને ન કરી હોત તો
ઠીક. પરંતુ એની અસર મારા મગજમાં એવી તો દુઃખ ભરી થઈ રહી
હતી કે એવી વાત સંસારના મુખ દુઃખની સહભાગિનીને કહ્યા વિના રહે-

વાય જ કેમ ! અને હેમલક્ષ્મીએ સ્વપ્નના જે રીતે અર્થ કર્યો તેથી તેો મારા મનમાં શાંતિને બદલે અશાંતિ વધી.

આજ સુધી ધનપતરાયતું ધન મને પરાયું લાગતું ન હતું. હું મારા ભાગ્યબળે જ તે પ્રાપ્ત કરી શક્યો છું એમ માનતો હતો. અલખત એ બધી મીઠકત હેમલક્ષ્મીના નામે હતી એ ખરું; તથાપિ હેમલક્ષ્મી કોની ? તે મારી, અને તેની લક્ષ્મી પ્રસાદિ પણ મારાં જ. આવી માન્યતાને લીધે હું સદા આનંદમાં મસ્ત હતો.

પણ જ્યારે હેમલક્ષ્મીએ ‘અનાયાસે મળેલા આ પરાયા ધન અને વૈભવ જીવની ન શકવાની નિર્બળતા’ મારા મનમાં જોડવારે જ ખરેખર એ ધન મને પરાયું દેખાયું. ત્યારે જ એ ધન જીવની શકવાની નિર્બળતા મારા મનમાં પ્રવેશ પામી.

હેમલક્ષ્મીના એ શબ્દોમાં મારી ક્ષુદ્રતા દેખાતી હતી, તેનો ગર્વ અબકતો હતો.

એ સ્વપ્નના પરિણામે કે હેમલક્ષ્મીના વચનને પરિણામે, મારા મનની સ્થિતિનું ધીમે ધીમે પરિવર્તન થતું ચાલ્યું,

ધન વૈભવ અને વિલાસનાં અનેક સાધનો મારે મારા મનમાં જે સદાની અવસ્થિ રહેતી તે ધીમે ધીમે લય થતી ગઈ. ધનપતરાયતી સર્વ લક્ષ્મી જે મને સુખરૂપ અને પ્રિય હતી તે પણ હવે દુઃખરૂપ અને અપ્રિય લાગવા માંડી. એક વખત એજ લક્ષ્મી જીવનના કેન્દ્રરૂપ અને સર્વ સુખદાત્રી હતી તે પણ હવે જીવનની એક ક્ષુદ્ર વસ્તુ અને દુઃખરૂપ દેખાવા લાગી. ધન વૈભવમાં સુખ નથી એમ મને હવે પ્રતીત થતું ગયું. ત્યારે સસ સુખ ક્યાં છે એ તો મારે હજી શોધવાતું રહ્યું.

x x x x

લક્ષ્મીના ઉપભોગમાં જ્યાં સુધી હું મસ્ત હતો ત્યાં સુધી અમારા આત્રીતો, મન્યુરો, કારીબરો ઈત્યાદિ લોકોની વાસ્તવિક સ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરવાને મને અવકાશ ન હતો. ઉલટું મુખ્ય કારભારી વર્ગ અમને તેમની

भारी स्थितियों धीनवाकेंद्र राखवा प्रयत्न करतो, पणु न्यारथी हुं लक्ष्मीना मानसिक उपभोग्यी विरक्त थतो गये। ल्यारथी मने जे आश्रित वर्गनी स्थितितुं निरीक्षण करवानी प्रेरणा थछ, अने वभतो वभत तेमने जते मणाने तेमनी हकीकत सांभणाने तेमने भाटे कंछक हितकारक योजना थछ छके तो हेमलक्ष्मी साथे विचार करी करवी जेवो संकल्प हतो। दुकाण, मरडी, भोंववारी, आर्थीक असंतोष, अने तेनी साथे भिन्न भिन्न प्रकारनी राजकीय यणवणो, अने सामाजिक उद्धारनी उद्घोषणाओ विजेरे विजेरे थनावो समानता कोष पणु वर्ग उपर सारी या नथणी असर कर्था विना रहता नथी। जेक भूखुमां पुरेला अमारी भीखना मज्जुर वर्गना क्षेत्रमां पणु उपरोक्त आंदोलनोनी छोण लाग्या विना रही न हती। अने तेमनामां सुष्पाकारी कर्था निवास, संतोषदायक रोज, अने देह तथा आत्मानो कंछक उद्धार थाय जेटलुं ज्ञान तथा मनुष्य जवनने आवश्यक स्वातंत्र्य धर्त्यादे तेमना साहजिक हंडो भाटेनी तेमनी अभिलाषा देभा देती हती। आ जयुं न्यारे हुं तेमना परिचयमां आव्यो ल्यारे जखुवांमां आव्युं। भारा तरक्षी तेमने कंछक प्रोत्साहन अने आशा भणवाथी तेजो। तेमनी भाजणी जहरे रीते प्रदर्शित करवा लाग्या।

भीखना पगारदार कारभारीओ तथा क्रेटलाक दलालो अने थीलु क्रेटलीक भीखना जेज'टो, मज्जुरो तथा कारीगर वर्गने भारा तरक्षी भणता आ प्रोत्साहनने 'उरहेरथी' तरीके गखुवा लाग्या; अने हुं ससरानी भीटकत जरर उठावी इच्छा जेम मानवा लाग्या ! आ मान्यता हेमलक्ष्मीने गजे पणु उतरी होय जेम लाग्युं।

हमथुं हमथुं हुं संध्याकाणने वभत हंमेशां हरवा ५२वामां न शुभावतां, कोष कोष वभत जनसमूहना सामान्य हितनी सभाओ होय त्यां गाणतो हतो, हेमलक्ष्मी पणु धरणी वभत भारी साथे आवती। जेक सांगे जमे 'सोसियल सर्विस लीग'ना आश्रय नीजे भणेली भीख मज्जुरोनी जेक सभामां गयां हतां, लां प्रसंगवशात् मे' पणु क्रेटलुंके विवेचन कीधुं हतुं तथा भारो अंगत अभिप्राय प्रदर्शित कर्था हतो।

મારું વિવેચન તથા અભિપ્રાય સભાએ વધાવી લીધાં હતાં. પણ હેમલક્ષ્મીના મન પર એ વિચારે કંઈ જુદી જ અસર કરી હોય એમ દેખાયું.

તે રાત્રે જન્મ્યા પછી દીવાનખાનામાં ભયારે અમે બેઠાં હતાં ત્યારે હેમલક્ષ્મીએ મને સવાલ કર્યો કે:—

“તમે લોકો મળુર વર્ગને અસંતોષી બનાવી, તેમનું અને સાથે સાથે દેશના હુન્નર ઉદ્યોગનું હિત કેવી રીતે સાધવા માંગો છો તે મને સમજાવશો ?

“મળુર વર્ગ સંતોષી બનશે એટલે કે તેમને તેમના દેહ અને આત્માનું હિત થાય એટલી રોજ મળશે, હવા ઉગ્મસવાળાં રહેવાનાં મકાનો મળશે, અને તેમના કુટુંબને સાધારણ જીવન જીવવાની ખીજ જરૂરીયાતો પુરી પડે એટલાં સાધનો પ્રાપ્ત થશે તો, તેઓ તેમના સચકત દેહના, સંતુષ્ટ મન અને એકનિષ્ઠાના બળથી દેશના હુન્નર ઉદ્યોગની વિશેષ ઉન્નતિ કરી શકશે.” મેં મારી માન્યતા જણાવી.

“તમારી એ માન્યતા ધૂળીભૂત થાય એમ નથી. મળુર વર્ગને અસંતોષ છીપાય એમ છે જ નહિ. આજે થોડુંક મળુરું તો આવતી કાલે એથી વધારે માંગશે. આ દેશમાં તેમજ અન્ય દેશમાં અધરનવર પડતી મળુરોની હડતાલોના ઇતિહાસ ઉપરથી એ અનુભવસિદ્ધ મયેલું છે.”

“જે શ્રીમંત શેઠીઆઓ સ્વાર્થને કારે મુકીને સ્નેહભાવથી મળુરોને સંતોષે તો જરૂર મળુર વર્ગને અસંતોષ છીપાય. શ્રીમંતોને જેટલો અસંતોષ છે તેટલો મળુરોને નથી એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. મળુરોનો ‘અસંતોષ’ એ અસંતોષ નથી પણ તે એક ખરી બીડ છે. અને તેથી જ તે બહાર પડે છે. શેઠીઆઓ મળુર વર્ગને કુટુંબી જન જેવા ગણીને તેમનાં સુખ દુઃખ પોતાના સમજે અને તે પ્રમાણે તેમની સાથે વર્તે તો મળુર વર્ગ અને મુદીદારો વચ્ચે કદી પણ કલહ ઉપસ્થિત થાય નહિ.”

“મનુષ્ય સ્વભાવ જોતાં હું એ માની શકતી નથી. જો આજે મળુરો

સાથે એટલી છુટથી વર્તાવ રાખીએ તો કાલે તે આપણા માથા ઉપર ચઢી બેસે, અને પોતાનું ધારેલું કરે અને કરાવે. મળુર તે મળુર, અને શેઠ તે શેઠ. એ બેને તમે સમાન કોટીના કે પિતા પુત્રના સંબંધ જેવા ગણવા આગે એ તો ખરેખર અણધરતું જ છે.”

“મળુર તે મળુર, અને શેઠ તે શેઠ, એમ બંધાં સુધી માનવામાં આવશે ત્યાં સુધી મળુરોનાં દીલ ઝોળખી શકાવાનાં નથી, અને તેમની વચ્ચેનો કલહ શાંત થવાનો નથી, મળુરોના બળ ઉપર આપણે આ બધો દૈભવ ભોગવીએ છીએ, અને જો એનો મથાર્થ બદલો ન વાળીએ તો એક વખત એવો આવશે કે આપણી શ્રીમંતાઇના હાલહવાલ થઇ જશે. મળુર શ્રીમંત વિના ચલાવી શકશે; પણ શ્રીમંતોને મળુરની સદૈવ અપેક્ષા રહેશે.”

“લાખો મળુરો શ્રીમંતાઇના આશ્રય વિના ટકી શકે એમ નથી.”

“મળુર અને કારીગર વર્ગની સાથે સમગ્ર જનસમૂહ એક થાય તો તે શ્રીમંતોના આશ્રયથી છુટો થઇ શકે. બ્યારે પુરાણ કાળમાં યત્રી અને મુડીદારોનું અસ્તિત્વ ન હતું, ત્યારે મળુર વર્ગ નિરાધાર ન હતો, તે સ્વામ્યથી અને સ્વતંત્ર હતો. હા, એમ કહીએ તો ચાલે કે ત્યારે મળુર વર્ગ જેવો કોઈ જુદો વર્ગ જ ન હતો, મુડીદારોએ જ આ નિરાધાર મળુર વગ ઉત્પન્ન કર્યો છે.”

“ત્યારે એજ મુડીદારો એ વર્ગને નબાવશે. બાકી તમારો પુરાણો કાળ હવે પાછો આવે એમ સાગતું નથી, અને અહીંજ શ્રીમંતોના રક્ષણની ચાવી છે.”

“કાળજળે શ્રીમંતોના હાથમાં એ ચાવી આવી છે તેથી તેમણે એ વર્ગનું રક્ષણ નહિ કરવું એ તો પુરેપુરો સ્વાર્થ છે; પણ એ સ્વાર્થમાંજ શ્રીમંતાઇનો નાશ રહેલો છે એ તેમણે ખાસ ચેતવાનું છે.”

“તમે શા આધારે કહો છો કે શ્રીમંતો મળુર વર્ગનું રક્ષણ નથી કરતા ?”

“મળુરોને પોતાના જીવન પુરતી રોજી નથી મક્કતી એટલા

ઉપરથીજ સિધ્ધ થશે કે તેમનાં સ્ત્રી તથા બાળકોને પણ મળુરી કરવાની ફરજ પડે છે. વળી મળુર વર્ગમાં રોગ મરણ તથા અજ્ઞાનતાનું પ્રમાણ મોટું છે એનાં કારણો તો હશેજ ના ! ”

“ એકલા મરદો કામ કરે તો પછી મળુરોની સંખ્યા ઓછી થાય, તેમને પગાર વધારે આપવો પડે, અને એ રીતે હુન્નર ઉદ્યોગની ઉત્તિ અને વૃદ્ધિમાં વાંધો આવે. ”

“ માલેકોને મોટા મોટા નફાઓ મળે, એજ ટો બેહદ કમીશન મારી ખાય, મેનેજરો ત્રિચેરેને-મોટા મોટા દરમાયા અપાય, તથા ભાગીદારોને મોટાં મોટાં ડીવીડન્ડો મળે ત્યારે હુન્નર ઉદ્યોગની વૃદ્ધિમાં વાંધો ન આવે? ”

“ માલેકો અને ભાગીદારો જે પૈસાની મુડી રોકે તેને તેના બદલામાં સારો નફો મળવોજ જોઈએ. ”

“ ત્યારે મળુરો પોતાના દેહરૂપી મુડી રોકે તેમને તો સારો બદલો નહિ આપવો એમજને ? ”

“ પૈસાદારો પોતાનો પૈસો બહોળા નફાના લોભે હુન્નર ઉદ્યોગમાં રોકે છે. જો એવો લાભ તેમને ન આપવામાં આવે તો તેઓ એ જોખમ બંધારે નહિ અને હુન્નર ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ થાય નહિ. ”

“ એ વાત કચ્છુલ છે. પણ એ લાભનીયે કંઈ હદ હોવી જોઈએ. અમુક પ્રમાણના નફાથીયે હુન્નર ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ થઈ શકે. ઉલટું મળુરોને યોગ્ય બદલો ન આપતાં, તેમના બળથી મેળવેલો નફો મોટાં ડીવીડન્ડોમાં બહેંચાવાથી સદાને અણુધટણું ઉત્તેજન મલે છે, મળુરો નિરાશ અને છે અને વેપાર ઉદ્યોગના ક્ષેત્રમાં અવ્યવસ્થા અને હોહાકાર મચી રહે છે. ”

“ ત્યારે બધો નફો શું મળુરોમાં બહેંચી દેવો ? ”

“ ના, છેક એમ નહિ. પરંતુ મળુરોને પુરતો પગાર તથા બીજી મદદ આપવી જોઈએ. તે ઉપરાંત તેમને માટે ‘ પ્રોવીડન્ટ્સ ’ રાખવાં જોઈએ. એજ ટોને તથા ભાગીદારોને કમીશન તથા નફો અમુક પ્રમાણમાં આપવો જોઈએ. બાઈની બચત ‘ રીઝર્વ્સ ’માં લઈ જવી. અને એ રૂંડ ચાલુ ધંધામાં મંદી કે ખોટની વખતે મદદરૂપ થઈ પડે, એવી વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. અને જો એ રૂંડ મોટું થઈ જાય તો તેમાંથી બીજી

હુત્તર ઉદ્યોગ વધારવા ભ્રમ્યે. આથી જનસમુહને જે હાલની અસહ્ય મોંઘવારીથી સહન કરવું પડે છે તેમાંથી તેમને પણ રાહત મલશે. ”

“ ત્યારે શું શ્રીમંતો તો મળુરો જેવા નોકરજને ! પૈસાદાર તરીકેની તેમની મહત્તા કંઈ નહિ ! ”

“ દેશના નોકર તો બધાજ. મળુરો તેમજ મુડીદારો. અને દેશના હુત્તર ઉદ્યોગની ઉન્નતિ થાય, સામાન્ય પ્રજાવર્ગ તથા મળુર અને કારીગર વર્ગ એ હુત્તર ઉદ્યોગની પેદાશનો યથેચ્છ લાભ લઈ શકે એવા હેતુથી આપણુદારો પોતાની આપણુનો ઉપયોગ કરે તો એમાંજ ખરી મહત્તા છે. કારણ લક્ષ્મી, બુદ્ધિ, વિજ્ઞાન, અને મળુરી એ સર્વ સમાન કોટીમાં હોય તોજ દેશની સામાજિક અને આર્થિક સામ્યતા નભી શકે. લક્ષ્મી, બુદ્ધિ, કે વિજ્ઞાન, એ વિભૂતિઓને પણ મળુરીની પેઠે દેશની સેવા કરવાની છે. તેમની સેવાના ક્ષેત્ર નિરાળાં છે. પણ સર્વને સેવાજ કરવાની છે; શેઠાંક કાંઈને ન હોવી ભ્રમ્યે. અને જ્યાં સુધી એ સર્વ વિભૂતિઓ વચ્ચે સામ્યતા ન હશે ત્યાં સુધી તેમની વચ્ચે યુદ્ધ થયાં કરવાનાં. એક કાળે બુદ્ધિ અને વિજ્ઞાનનું રાજ્ય હતું. તે બ્રાહ્મણ યુગ કહેવાતો. પછી ક્ષત્રીઓનો યુગ આવી ગયો. હાલ વૈશ્ય અથવા લક્ષ્મીનો યુગ ચાલુ છે. અને એની પાછળ મળુરોનો યુગ ડોકીયાં કરે છે. જે વર્ગ દેશની સેવા કરશે તેની મહત્તા સચવાશે-ગવાશે. સેવામાંજ મોટાંક છે-ખરી શેઠાંક છે. અને આ સર્વ વિભૂતિઓ એકતાથી દેશસેવા કરશે તો દેશની ચિરકાલ ઉન્નતિ થશે. ”

“ ત્યારે શું આપણે આ બધી લક્ષ્મી, તેના વૈભવ, વાડી, બંગલા ઇત્યાદિ તણ દેવાં ! ”

“ બલે એ નહિ તળવાં ! પણ તેના ઉપરની મમતા દુર કરવી. તેનો મોહ તળવો. આપણી આપણુના પ્રમાણમાં નહીં વધારે બુદ્ધિ તે તેનો સ્વાર્થની સાથે પરમાર્થમાં ઉપયોગ કરવો, આપણે આપણી રિશતિ પ્રમાણે બધા વૈભવ ભોગવવા, પણ તે એવી રીતે મોહવશ બનીને નહિ કે આપણે સામાન્ય જનસમુહના-દેશના-સેવક છીએ એ વાત સાવ ભૂલીજ નવાય. આપણે જેમ આપણા નોકરને આપણે જે ખાંધએ છીએ તે ખવાડીએ, તેને સાથે ફેરવીએ અને આપણી દરેક

મોજમજમાં ભાગીદાર બનાવીએ, પણ જો તેથી તે આપણે 'નોકર' છે એ વાત તે જુલો જાય તો આપણે તેને રજા આપી દઈએ છીએ તેમ આપણે આ બધા વૈભવ ભોગવીએ, પણ તે ખીજના ભોગે નહિ. તેમજ એ ઉપભોગમાં આપણે પ્રજના 'સેવક' છીએ એ વાત વિસરી જવી જોઈએ નહિ. આપણી લક્ષ્મી, વાડી, બંગલા વિગેરે મિલકતો પ્રજાકૃપ પેદીના એક 'રીઝર્વ ફંડ' રૂપે જ રહેવાં જોઈએ. ”

“ ત્યારે તમે તમારા આ વિચારોનો અમલ કેવી રીતે કરી શકશો ? ”

“ મેં જે વિચારો જણાવ્યા છે તેં પ્રમાણે કોઈ એક વ્યાવહારિક યોજના તૈયાર કરીએ અને તે પ્રમાણે લોકસંગ્રહના કાર્યમાં આપણી લક્ષ્મી—”

“ કોની લક્ષ્મી ? ” હેમલક્ષ્મીએ વચમાં જ પ્રશ્ન કર્યો. હું ચમક્યો. તેનો ભાવાર્થ સમજી ગયો. વિચાર કરી મેં ઉત્તર દીધો.

“ ગણ કાલે એ લક્ષ્મી ધનપતરાયની હતી, આજે તારી છે. અને આવતી કાલે કોની યશે તે ખબર નથી. લક્ષ્મીના એવા વખત વખતના માલોકો જુલાઈ જવાશે. પણ એ લક્ષ્મી વડે કરેલાં લોકસંગ્રહનાં કાર્યો જે કરશે તેમનાં નામ અને તેમની માલિકી જગત ચિરકાળ સુધી જાણુશે. લક્ષ્મીના સંગ્રહમાં—લક્ષ્મીના સ્વાર્થ બધાં ઉપભોગમાં સુખ કે કીર્તિ નથી. પણ એ લક્ષ્મી વડે લોકસંગ્રહનાં કાર્યો કરવામાં જ ખર્ચ સુખ અને કીર્તિ છે. ”

“ સુખાગ્યે મળેલી લક્ષ્મીના ઉપભોગ કર્યા વિના કે તેનાથી મળતું સુખ ભોગવ્યા વિના તેને ફેંટા દેવી એ તમારો અભિપ્રાય મારે મળે ઉત્તરતો નથી. છતે સાધને સુખ ન ભોગવવાં અને એ સાધને ફેંટા દઈ સુખપ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરવી એ તો રેતીમાંથી તેલ કાઢવા બરાબર છે. ”

“ જે આવડે તો ભોગથી જેટલું સુખ મેળવી શકાય તેથી અધિક અમર સુખ ત્યાગથી મેળવી શકાય. લક્ષ્મી ચલિત છે, આજે છે તે કાલે નથી. અને તેથી પ્રાપ્ત થતું સુખ પણ અચળ નથી. લક્ષ્મી વડે કરેલાં લોકસંગ્રહનાં—લોકહિતની ભાવનામાં અમર સુખ રહેલું છે. લક્ષ્મી માત્ર લોકહિતનું સાધન છે; અને લોકહિત પરમ સુખનું સાધન છે. આપણા પગ આગળ પડેલી ઢગલાબંધ લક્ષ્મી આપણા મનની તાપ્ત કરી શકે એમ

નથી. પણ એજ લક્ષ્મીના આપણે જે લોકહિતમાં ઉપયોગ કરીશું તે તેથી આપણા મનને અમર વસિ પ્રાપ્ત થશે. જે દૃશ્યમાં સાર્વભૌમ પ્રેમ વા પ્રભુપ્રેમની ઉર્મિઓ ઉછળતી હોય તે મહાલયો કરતાં પણ કુટીમાં અતુ-પમ સુખ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે.”

“ તમારે એવું સુખ પ્રાપ્ત કરવું હોય તે ભલે કરો. તમો કહો તે પછે એક પર્ણકુટી બંધાવી આપું. ” હેમલક્ષ્મીએ મર્મમાં કહ્યું.

“ હું તો હવે એમ જ ઇચ્છું છું કે એવી પર્ણકુટી બંધાવી આપણે રહીએ. ”

“ ના બા, મારે નથી આવવું. મારે એવા બીખારી નથી થવું. ”

“ ત્યારે શું મારે એકલા જ રહેવું ! ‘હું’ અને ‘તું’ જુદાં ! ‘આપણે’ નહિ ! ”

“ તમારે બીખારી રહેવું છે, અને મારે શ્રીમંત રહેવું છે ! તે પછી આપણા એનો જન્મ કેમ પાય ! ” હેમલક્ષ્મીના આ શબ્દોથી મારા દૃશ્ય પર નિરાશાનો પડો પડ્યો. ”

“ હા, હું બીખારી ખરો ! અને તું શ્રીમંતે ખરી ! બિખારીને જે જ્ઞેષ્ય છે તે શ્રીમંત કને છે; પણ શ્રીમંતથી તે અપાતું નથી, અને જોમવાતું જે નથી. ” મેં મદમદ કંઈ કહ્યું.

“ હું તમને ક્યાં ના પાડું છું ? આ વાદી, બંગલા, વિચેરે બધું મારું, તમારું જ છે; જે તમારે તે ન જ્ઞેષ્ય છે તો. — ”

“ મારે એ નથી જ્ઞેષ્યતું ! મારે જે જ્ઞેષ્ય છે તે તારાથી આ મહા-લયમાં ન અપાય ! તે તો પેલી પર્ણકુટીમાં જ તું આપી શકે ! ”

“ તે વળી શું ? ”

મેં હેમલક્ષ્મીના કાનમાં કહ્યું “ પ્રેમ. ”

તે થોડીક પળ સ્તબ્ધ બની ગઇ. પછી તેણે કહ્યું.

“ એ વસ્તુ મેં તમને શું નથી આપી ? ”

“ તે તું નહિ જાણે ! એ વસ્તુ આપનાર અને લેનાર ઉભય એકરૂપ બની જાય છે એટલું હું જાણું છું. ”

“ હું તમને આહું છું. મારા પ્રેમ તમારા ઉપર છે. છતાં તમે એ વાત નાકચુલ કરો તો કાચાર છું. લક્ષ્મીના વૈભવ છતાં પ્રેમ ન મળે એ

હું માનતી નથી. લક્ષ્મી હોય, સુખ હોય, જીવંતીનાં દરેક સાધનોની સાધ્ય હોય તો પ્રેમ ટકી શકે. નહિ તો નહિ. ”

“ લક્ષ્મીના આશ્રયે જે પ્રેમ નબતો હોય તે શુદ્ધ-સત્ય પ્રેમ નથી. મહાભયો, મોટરો, માલો, બધું રસાતળ જાય તો પણ પ્રેમ અમર હું તુંનો ભેદ ન દેખાય, ત્યારે જ તે સત્ય પ્રેમ સમજવો. ”

“ તો તમે પણ કુટીમાં વિહરો; હું ત્યાં પણ તમને ચાહીશ. ”
લક્ષ્મીએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

“ તો તમે સાથે પધારો. ” મેં પણ હસીનેજ કહ્યું.

“ જાઓ, જાઓ; તમે તો એકની એકજ વાત પકડી રહ્યા છો. ડાંમાં પ્રેમ મલે અને અહીં નહિ! છતે પૈસે બીખારી બનવા ધાયું તેમ છતે પ્રેમે પ્રેમ શોધવા નીકળ્યા છો ! હવે બહુ થયું. સુખ જાઓ તો ઉધ આવેછે. એવા એવા વિચાર બહુ નહિ કરો, નહિ તો વળી કંઈ બીહામણાં સ્વપ્ન દેખાશે. ” આવી શીખામણુ આપી હેમલક્ષ્મી જી હોય તેમ અચન ખંડમાં ચાલી ગઇ.

(૮)
ન્યાં સુધી હું લક્ષ્મીનો ‘ બીખારી ’ રહ્યો હતો ત્યાંસુધી ‘ પ્રેમ ’ એ ધીજ છે તે જાણતો નહતો. મારા મિત્ર હિંમતે સાચુંજ કહ્યું હતું કે : તું લક્ષ્મીનો બીખારી હોય તો ધનપતરાયની પ્રહેરખાની સ્વીકારજ; પછી ત્યાં તને પ્રેમ બાડી આંખે થે ન જીએ. ” લક્ષ્મીનો અખૂટ : છતાં હું બીખારીજ રહ્યો. મારી અત્પિત મટી નહિ. લક્ષ્મીને સાત ાં મારી એ અત્પિત સાંત થશે એમ મારું હૃદય કહેતું હતું; છતાં તે અજાન વપાથી પીડાતું હતું. એ વપા પ્રેમની હતી.

પ્રેમની એ વપાને છીપાવવા હેમલક્ષ્મીના હૃદયસાગર પ્રતિ નજર 1. પણ ત્યાં પ્રેમનું અમૃત ઠરી ગયું હતું. તેના ઉપર લક્ષ્મીના થર યા હતા. એ લક્ષ્મીના થર પીગળે તો પ્રેમામૃતનું જરણું વહે મને દેખાયું. એ લક્ષ્મીના થર દૂર કરવા મેં પ્રયત્ન કર્યો. પણ એવા : એ થર દૂર થાય એ અશક્ય લાગ્યું.

મારા હૃદયમાં પ્રેમની લગની વધતી જતી હતી. મારું હૃદય પ્રેમ અહોનિશ તપ કરતું હતું. એ તપમાં મારું શરીર ગળાતું ગયું.

(૧૭૦)

હેમલક્ષ્મી તો એમજ સમજતી કે મારાથી લક્ષ્મી જીવવાતી નથી, અને મને લોકકલ્યાણની ગાંડી રહ લાગી છે હું તેને કરો ઉત્તર દષ્ટ શંકતો નહિ. પણ માત્ર હું પ્રેમ માટે તેને માન્યતો હોઉં એમ અનિમેષ નયને તેના તરફ જોઈ રહેતો. મારાં પ્રેમતરસ્યાં આવતે હૃદયમાંથી નયન વાટે નીકળતી જવાળાઓ પણ તેનું સખત હૃદય પીગાળી શકવા અશક્ત બની

મેં એક પુસ્તકમાં વાંચ્યું હતું કે—

“ પ્રેમાધિ કરી ઉર્મિઓ

સૌન્દર્યની સ્ત્રી મૂર્તિઓ

જડ પુરુષ ખડકોની સંજે

બુદ્ધે અદ્વૈતે.

પછડાતી ને પાછી જતી

અનંતતામાં ફેરા ખાતી,

તોડીને પીગાળી અતે

ભેટ અદ્વૈતે.

(રાજકંસ)

પણ હું તો શાંત સરૌવરની મધ્યમાં ઉભેલા લીલ અને અન્ય નિરૂપયોગી વનરપતિથી વિંટળાયલા એકાદા ખડક જેવો દેખાતો હતો.

અદ્વૈતે ભેટવા મથતી સ્ત્રી હૃદયની પ્રેમોર્મિઓનો ભારે ભારે હું વિચાર કરતો ત્યારે ત્યારે મને મારા મિત્ર હીમતના શબ્દો યાદ આવતા અને તેની સાથે પેલી ગ્રામ્ય લક્ષ્મી—કીર્તિરાયની ભાણેજ પણ મારા રમૂતિપટ પર રમતી ઢોડી આવતી.

તે ન્હાની હતી ત્યારે મેં તેને જોઈ હતી. મારી સાથે તેના વિવાહની વાત થઈ ન થઈ જોવીજ હતી. કારણ મેં તે વખતે પરણવાની ના પાડી હતી. પણ હવે મને ધણીવાર એમ થતું કે જો એ લક્ષ્મી સાથે મારે, સંબંધ થયો હત તો અને એઉં બધે સાધારણ સ્થિતિનાં રજાં હત, પણ અમારો સંસાર પ્રેમપૂર્ણ બન્યો હત, અને એ અદ્વૈત પ્રેમપૂર્ણ જીવનમાં મારી ધનલોભુપતાનો બહિષ્કાર થાત. સત્ય લક્ષ્મી પ્રેમ છે, હેમ નથી એવું મને હવે જ્ઞાન થવા માંડ્યું. પણ એ પ્રેમ હવે મારી તરફ

બાડી આંખેએ જોતો નથી એ જાણતાં મારાં હૃદયમાં અતિ કલેશ થતો હતો.

મારા જીવનના ભૂતકાળમાં ડોકીયું કરતાં તે ક્ષુદ્ર સાગતું હતું, અને અવિષ્ણ નિરાશાજનક દેખાતું હતું. આવાં ક્ષુદ્ર અને નૈરાશ્ય જીવનના અનેક વિચાર અને ઉચ્ચાટમાં હું ખીમાર પડ્યો.

લક્ષ્મીવાનો એમ ધારતા હોય કે તેમની લક્ષ્મી તેમનાં સર્વ દુઃખ દુર કરવા સમર્થ છે તો તે તેમની માત્ર ભગણી છે.

મારી ખીમાર તખીયતની સારવારમાં કોષ રીતની ઉજ્જુપ નહતી. બપોળે ડાકટરો દિવસમાં ત્રણ ચાર વખત આવતા હતા. ખીછાના આગળ રાત અને દિવસની જુદી જુદી નર્સો સેવામાં હાજર હતી. ખીજાં પ્રત્યેક સાધનો અને ઔષધિઓ ઉપલબ્ધ હતી. નોકરો પણ ચિંતાતુર અને દરેક સેવા ઉઠાવતા. હેમલક્ષ્મી પણ વખતો વખત આવતી અને પ્રકૃતિની પૃચ્છા કરતી હતી. તેનામાં સાગણી હતી, દયા હતી. પોતાના સૌભાગ્યના આધારના જીવન માટે તેને ચિંતા હતી. એ વાતની ના પડાય એમ નથી. પણ તે એમ સમજતી હતી કે તે પોતાના પૈસા તથા નોકર ઇત્યાદિના બળે અને રોગમુક્ત કરવા સમર્થ છે. આ બધાં સાધનોથી મારા દેહને ક્વચિત્ આરામ સાગતો, ક્વચિત્ અનહદ ઉપચારથી ત્રાસ પણ થતો. છતાં હૃદયનો તાપ મટાડવા એ શક્તિમાન હતાં નહિ.

એક વખતે હેમલક્ષ્મી મારી પાસે આવી અને પલંગ પર બેઠી. એ તેને મારા પગે જરા હાથ ફેરવવા કહ્યું. તેણે તરતજ 'બૈય'ને આજ્ઞા કરી. મારા પગે દુઃખતા બંધ થયા હશે, પણ મારું મન વિશેષ ખીઝવા લાગ્યું.

હેમલક્ષ્મીને મારે માટે ચિંતા હતી. પણ તેની સાથે મીલ તથા કૈમીરીસના કામની પણ તેને ચિંતા હતી. વેપારધંધાના કાર્ય પર દેખરેખ રાખનાર તે એકલીજ હતી. બ્યારે મારી માંદગી ઉપર દેખરેખ રાખનાર ડોકટરો નર્સો તથા નોકરો હતાં એવી માન્યતાથી તે પોતાના બ્યવસાયમાં ચૂકતી નહિ. નોકરો તથા નર્સોને જરૂરી સૂચના આપી તે રોજ આંધીસે જતી. ઘેર હોય ત્યારે પણ તે મારી પાસે ઝાઝો વખત બેસતી નહિ.

તે એમ માનતી હોય કે દરદીની પાસે એસી તેને કંટાળો ન આપવે જોઈએ.

કિમતીમાં કિમતી દવાઓ જે અસર ન કરી શકે તેવી અસર ધણીક-વાર ડોક્ટર કે નર્સના હાસ્યપૂર્ણ, માયાળું અને અધ્યાત્મિક સ્વરૂપે ઉપજાવી શકે છે. તે પછી બીમાર પતિ આમળા પ્રેમાળ પતિનું એક હાસ્ય, એક મીઠો યોલ, અને એક સ્નિગ્ધ દષ્ટિ શું અસર નહિ કરી શકે? હેમલક્ષ્મી પાસે મારા રોગની ઔષધિ હતી; પણ તે મારા રોગની ચિકિત્સા કરી શકી નહિ, અને તે ઔષધિનો ઉપચાર થઈ શક્યો નહિ.

મારી માંદગી લ'બાધ. ધીમે ધીમે મારી માનસિક શક્તિ ક્ષીણ થતી ચાલી. હું શું વિચાર કરું છું, હું ક્યાં છું, પાસે કોણ છે, એ મને કેટલીક વખત સમજાતું નહતું. ડોક્ટરો, નર્સો તથા હેમલક્ષ્મીના મુખ-પરથી લાગતું હતું કે મારી સ્થિતિ ગંભીર છે. એક વખતે નર્સે મને “ હમણાં તમે કંઈ ગાતા હતા તે બાનમાં કે બાનમાં? ” એમ પૂછ્યું, ત્યારે મેં જાણ્યું કે હું કદી કદી અશુદ્ધિમાં હોઉં છું અને કંઈ કંઈ લવારો પણ કરું છું.

પછી મારી સ્થિતિ ધણી ગંભીર કેટલા દિવસ રહી તેની મને કશી ખબર પડી નહિ.

÷ + + +

એક દિવસે પ્રાતઃકાળે હું કંઈક શુદ્ધિમાં આગ્યો. મેં આંખો ઉઘાડી. મને લાગ્યું કે મને આજે કંઈક કુદરતી ઉંધ આવી હતી. હું ક્યાં સુતો છું, કેવી સ્થિતિમાં છું, વિગેરેનું થોડું થોડું બાન મને થયું. મેં મુખ ફેરવ્યું. મારા પલંગની પાસે ખુરશી ઉપર એક સ્વેતવસ્ત્રધારી યુવતી ઘેડી હતી. તે નીચું જોઈ રહી હતી. તેની મુખમુદ્રા સ્પષ્ટ દેખાતી નહતી પણ તેના મુખઉપર છવાયલી ગ્લાની અને તેની આંખોમાંથી ટપકતાં અશ્રુવિદુ દેખાયાં વિના રહ્યાં નહિ. એ સ્ત્રી અપરિચિત લાગતી હતી. મેં અનુમાન કર્યું કે હેમલક્ષ્મીએ કોઈ ખીણ નર્સ રોકી હશે. અને તે કાંઈ દુઃખી વિચારે ચિંતા કરતી હશે. પછી તેણે પોતાની આંખમાંનાં આંસુ લુછતાં લુછતાં મારા તરફ જોયું. તેનું મુખ તદ્દન શીકું

અને ચિંતામસ્ત હતું. શરીર પણ ચિંતાથી નબાઇ ગયું હોય એમ લાગ્યું. હું તેને કંઈ પુછવા જતો હતો. મારામાં બોલવાની શક્તિ નહતી એટલે સ્પષ્ટ સ્વર નીકળે તે અમાઉ મારા ઓષ્ટ હાલતાંજ તેણે નમ્ર અવાજે કહ્યું “બોલશો નહિ; ડોક્ટરોએ તમને બોલવાની તક ના પાડી છે.”

પછી તેણે મને થોડુંક પાણી તથા દુધ પાચું. અને પોતાના હાથ વડે માફ મોં લુછ્યું. મારા કપડાં વિગેરે વ્યવસ્થિત કરતાં તેણે મારા શરીરપર હાથ ફેરવ્યા. મારા જીર્ણ થયેલા શરીરનો સ્પર્શ કરતાં તેની આંખોમાં પાણી આવી ગયાં. તેના પેલા બોલમાં મૃદુતા હતી. એ સ્પર્શમાં શીતળતા હતી અને આ અશ્રુમાં સહૃદયતા હતી.

“ તમે-કોણુ-છો ? ” મારાથી આખરેયે પૂછયા વિના ન રહેવાયું. “ હું નર્સ છું. પણ તમે બોલશો નહિ. નહિ તો ડોક્ટર મને ઠપકો આપશે. ” હું પછી કંઈ બોલ્યો નહિ, અને થોડીવાર રહીને પાછો ઉઠી ગયો.

હું થોડો થોડો સમય ઉઠી જતો. ઉઠમાં ધણીવાર મારે હાથે તથા માથે કોષ્ઠ શીતળ કર ફેરવતું હોય એવો અનુભવ થતો. કોષ્ઠ વખત જાગતો ત્યારે આ ‘ નવી નર્સને ’ મારે હાથે કાં તો પગે હાથ ફેરવતી જતો. ધણી વખત તેને હું કંઈ કહેવા પ્રયત્ન કરતો પણ તરતજ તે મૃદુ હાસ્ય કરી મને બોલવાની મના કરતી. આમ બે ત્રણ દિવસ નીકળ્યા ગયા. ડોક્ટરો એ વખત આવતા અને મને તપાસતા. હવે તેમના મુખ ઉપર પણ તેજ દેખાતી હતી. હવે તેઓ મને થોડું થોડું બોલવાની રજા આપી ગયા.

ડોક્ટરો ગયા પછી બ્યારે આ ‘ નવી નર્સ ’ મારે માટે કૌંસી લખને આવી ત્યારે મેં તેને પૂછ્યું કે—

“ હેમલક્ષ્મી ક્યાં છે ? તે કેમ દેખાતી નથી ? ”

“ હેમલક્ષ્મી કોણુ ? ” આ ઉત્તરથી હું આશ્ચર્ય પામ્યો.

“ તમે નથી ઓળખતાં ? તમને નોકરીએ રાખ્યાં તે. આ ધરનાં શેઠાણી. ”

(૧૭૪)

“ આ ધરનાં શેઠાણી કોણ છે તે હું જાણતી નથી. પણ તમે આ ધરના શેઠ છો તેટલું જાણું છું. ”

“ ત્યારે તમે કોણ છો ? ”

“ હું ? મને તમે નથી ઓળખતા ? ” તેણે નર્મ હાસ્ય કયું.

“ કોણ ? હેમલક્ષ્મી ? ” મેં અધિરાધથી પૂછ્યું.

“ ના, હું તો લક્ષ્મી, કીર્તિરાયની બાણેજ. ” આ ઉત્તરથી હું

વિશેષ આશ્ચર્ય પામ્યો. અને તેના મુખ તરફ ટગટગ જોઈ રહ્યો.

“ કીર્તિરાયની બાણેજ, લક્ષ્મી, અહીં ક્યાંથી ? ”

“ હું તો અહીંજ છું. ”

“ શું ત્યારે મને તમારે ઘેર લાવવામાં આવ્યો છે ? ”

“ ના, તમે તમારાજ બંગલામાં છો ? ”

“ આ બંગલો તો હેમલક્ષ્મીનો છે. ” મેં ફરતે નજર કરી કહ્યું.

“ ના, એ તમારો છે. હેમલક્ષ્મીનું તો કશું યે નથી. ”

“ પણ હેમલક્ષ્મી ક્યાં છે ? ” મેં પાછો એ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ હેમલક્ષ્મી તો અહીં નથી. પણ હેમથી વિરક્ત થયેલી લક્ષ્મી આપની સેવામાં હાજર છે, મહારા પ્રાણુ ! ” આમ બોલતાં બોલતાં તેનું હૃદય બરાબ આવ્યું, અને પોતાનું માથું મારી છાતી પર નાંખી ધ્રુસકે ધ્રુસકે તે રોધ પડી.

(૯)

મારી પ્રકૃતિમાં ધીમે ધીમે સારો સુધારો થયો હતો. હું પણ ગપર તકીયે અટલીને બેઠો હતો. મારી પાસે બેસી હેમલક્ષ્મી મારા પગે દાબી રહી હતી. હેમલક્ષ્મી તેજ હેમથી વિરક્ત થયેલી લક્ષ્મી, કીર્તિરાયની બાણેજ લક્ષ્મી હતી. પણ એનો બેદ હું તે દિવસે સમજી શક્યો નહતો. મેં તેનો બેદ જાણવા માંગતાં મને પછીથી કહેવાનું તેણે વચન આપ્યું હતું. આજે એ વચન પ્રમાણે પણ વચમાં નહિ બોલવાનું મારી પાસેથી સામું વચન લઈને તેણે એ બધી વાત કહેવી શરૂ કરી.

“ તમે સાત દિવસ તદન અશુદ્ધિમાં રહ્યા હતા. ડોક્ટરો પણ તમારી સ્થિતિ જોઈ નિરાશ બન્યા હતા. દવા દાહના ઉપચાર વ્યર્થ

નીવજા હતા. ડોક્ટરોએ હતાશ થઇ કુદરત ઉપર તમારું આયુષ્ય છોડ્યું હતું. તમારી મિત્રોની શરૂઆતમાં હું એવી આશામાં હતી કે તમે થોડાજ દિવસમાં સારા થઇ જશો. ડોક્ટરો, નસો તમારી સારવારમાં હતાં એટલે હું ઝોરીસલા કામે બહાર જતી હતી. પણ બ્યારે તમારી સ્થિતિ અંબીર થઇ ત્યારે ડોક્ટરોએ મને બહાર જવાની મના કરી અને તમારી ઉપર નજર રાખતાં રહેવાને ફરમાવ્યું. તમારા આયુષ્ય વિષે ડોક્ટરોને અવિશ્વાસ હતો; પણ મને તેઓ હિંમત આપતા હતા. છતાં પેલી ભોળી નસો જે વાત ડોક્ટરો મારાથી છુપી રાખતા હતા તે વાત મને ધણીકવાર કહી દેતી. આથી મને મારા ભાવિ દુર્ભાગ્યની ઝાંખી થવા લાગી. હું આકુળ વ્યાકુળ થઇ. ત્યારેજ મને ભાન થયું કે તમારા વિના હું-મારું જીવન ને મારી મિલકત-સર્વ નકામું છે. મારું સર્વસ્વ અરે આપું વિશ્વ, મને માત્ર આ પલ્લંગ ઉપરજ દેખાતું હતું-સર્વત્ર અધિકાર પથરાયો હતો. માત્ર-”

હેમલક્ષ્મી એલતાં અટકી, તેની છાતી ભરાઇ આવી. આંખોમાંથી અશ્રુ ટપક્યાં. મારા નિર્મળ હાથે મેં તેના અશ્રુ લુછ્યાં. તેની છાતીએ હાથ દીધા.

“ માત્ર આ પથારી ઉપર એક દિવ્ય પ્રકાશ દેખાતો હતો. પેલા અધિકારમાં મારી બધી લક્ષ્મી-હેમ, હીરા, માણેક, મહેલો, મીલો, મોટરો-સર્વસ્વ, દટાઇ ગયાં. અને આ પ્રકાશમાં મારું હૃદય ઝોળખાયું. મારાં હૃદયને મેલ પીગળ્યો. “ તમે કદી કદી લવારો કરતા હતા. એ લવારામાં તમે કેટલીક વખત કંઈ ગીતો પણ ગાતા હતા. પણ એ બધાં અસ્પષ્ટ અધુરાં હતાં. એક વખત—

‘ પ્રેમાદિધ કેરી ઉમીંઓ, ઝુએ અદ્વૈતે,
તોડીને પીગાળી અંતે, ભેટે અદ્વૈતે; ’

એ કહીઓ તમે લવી. એનો અર્થ હું પુરો ન સમજી, પણ સુભાગ્યે એ ગીત મને એક પુસ્તકમાંથી અકસ્માત મળી આવ્યું. તે મેં વાંચ્યું, મનન કર્યું. અને હું પશ્ચાતાપ કરવા લાગી.

“ હવે મેં જાણ્યું કે જે વસ્તુ મારી પાસે હતી અને તમે યાચતા

હતા, તે વસ્તુને હું ઓળખી શકી નહતી. તોપણ એ વસ્તુ તમને આપી તે કેમ શકું ! પણ જ્યારે હું એ વસ્તુ ઓળખી શકી, અને તેના યાચક અરે-હકદારને અર્પવા તત્પર થમ ત્યારે, માડું દુર્ભાગ્ય આડે આવ્યું. પશ્ચાતાપ કરતી, આંસુઓ સારતી, તમારા આંધુભ્ય રક્ષણને માટે પ્રભુને પ્રાર્થના કરતી હું અહોનિશ ખુરશીપર માથું ટેકવી આ પલંગ આગળ બેસી રહેતી. એ સર્વ શક્તિમાને મારી પ્રાર્થના સ્વીકારી. માડું સૌભાગ્ય રક્ષુ.” તેની આંખોમાં પુનઃ આંસુ આવી ગયાં. તે લુહતાં લુહતાં તેણે આગળ કહેવા માંડ્યું.

“ બેશુદ્ધિમાં ધણી વખત તમે ‘લક્ષ્મી, લક્ષ્મી,’ કરીને બોલતા હતા. હું તમારી આગળ આવી ઉભી રહેતી ત્યારે તમે અર્ધ બાનમાં પુહતા કે ‘કોણુ’ અને હું ‘હેમલક્ષ્મી’ એમ જવાબ દેતી, ત્યારે તમે ‘ના, લક્ષ્મી, ક્યાં ? કીર્તિરાયની બાણેજ લક્ષ્મી ! એવો જવાબ દેતા. ‘લક્ષ્મી કીર્તિરાયની બાણેજ લક્ષ્મી,’ એ શબ્દો સાંભળીને હું આશ્ચર્ય પામી. આ શબ્દો તમે ધણી વખત લવતા હતા. એક વખત તમારા મિત્ર હિંમતલાલ તમારી ખબર લેવા આવ્યા હતા, તે વખતે પણ તમે આ ‘લક્ષ્મી’ ને યાદ કરી હતી. અને એ સાંભળીને હિંમતલાલના મુખપર પણ આશ્ચર્યનાં ચિન્હ જણાયાં.

તમારી આવી સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરતાં મારી અને હિંમતલાલની વચ્ચે જે વાતચીત તથા ખુલાસા થયા, તે ઉપરથી હું સમજી ગયે કે ‘પ્રેમ’ ને શોધવા માટે તમે ‘હેમલક્ષ્મી’ ને તજીને પેલી રંક ‘લક્ષ્મી’ ને આશ્રયે જવા ઇચ્છતા હતા.

“ પણ આ હેમલક્ષ્મી અને એ રંક લક્ષ્મીના વ્યકિતત્વમાં ફેરો ફેર નહતો. હેમલક્ષ્મી અને રંક લક્ષ્મી એકજ છે. હુંજ કીર્તિરાયની બાણેજ છું. અને હુંજ ધનપતરાયની દીકરી છું હું નાની હતી ત્યારે તમે મને મારા રંક મામાને ઘેર જોઇ હરી. ધનપતરાયની પુત્રી તમને પ્રેમ ન આપી શકી, પણ આ રંક કીર્તિરાયની બાણેજ તમને પ્રેમદાન કરશે. આજ સુધી તમે માડું એ સગપણ ન જાણી શક્યા, મારા મામા કોણુ તે પણ તમે ન જાણ્યું, કે મેં ન જાણ્યું. તે બધા આ ધનપતરાયના ધનના

પ્રતાપ, એ ઇતિહાસ હું તમને પછીથી કહીશ. આ આપતિ કાળના અબીર વિચાર કરતાં લક્ષ્મીના બંધનથી બંધાયેલી હેમલક્ષ્મીમાં તમે પ્રેમસ્થાન ન જોયું; પણ રંક સ્થિતિના સ્વચ્છ નીરમાં ઉછળતી લક્ષ્મીમાં તમે પ્રેમ શોધવા મથ્યા એ વસ્તુનો વિચાર કરતાં મને જ્ઞાન થયું કે આ લક્ષ્મી વૈભવ કશા કામના નથી પૈસા જીવનનો સાચો સાથી નથી. પછી પ્રેમને મેં જોળ્યો. એ પ્રેમની જવાબમાં મારો લક્ષ્મીનો લોભ બળી ભસ્મીભૂત થયો છે. એ પ્રેમની બહુમાં બે ભિન્ન હૃદયો, પીગળીને હવે એક થયાં છે.

“ મારા પિતાશ્રીની આ સર્વ મીલકત હવે મેં આપના ચરણે નૈવેદ્ય રૂપે ધરી છે, અને એ નૈવેદ્યનો પ્રસાદ પ્રજા કલ્યાણ અર્થે વાપરવાની મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે. હવે હું હેમલક્ષ્મી નથી, પણ હેમથી વિરક્ત સાદી શુદ્ધ લક્ષ્મી-તમારી દાસી છું. ” એટલું બોલી તેણે પોતાનું શીર મારા ખોળામાં ઢાળ્યું.

“ એ ‘લક્ષ્મી’ ને હું ‘પ્રેમ’નો અભિષેક કરું છું. અને તું મારી દાસી નહિ પણ મારા હૃદયની અધિષ્ઠાત્રી-પ્રેમલક્ષ્મી છે. ” મેં તેના શીરપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યું. આ બધું વર્ણન સાંભળી મારી છાતી હર્ષ અને આશ્ચર્યથી ભરાઇ આવી અને હેમલક્ષ્મી-અરે પ્રેમલક્ષ્મી મને હવે સૌંદર્ય અને રનેહની મૂર્તિ સમી દેખાવા લાગી.

પ્રેમલક્ષ્મીએ ખોળામાં મુખ રાખીનેજ ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું-“લક્ષ્મીના મદમાં મેં તમને ધણી વખત અન્યાય કર્યો હતો. આપનું ઉચિત પદ હું જુલો મધ હતી. મારી ક્ષુદ્રતા સમજી શકી નહતી. એ બધાં માટે આજે હું આપની ક્ષમા માંગી લઉં છું. ”

“ જ્ઞાતી ! જ્યાં અદ્વૈત ભાવ થયો છે ત્યાં ‘ક્ષમા યાચના’ની આવશ્યકતા હોતીજ નથી. હવે આગલી વાતો બધી જુલો જવાની છે. હવે તો આ નવું જીવન, નવો સંસાર આરંભાયો. ” “પણ પૈસાં તમારાં બેઠી સ્વપ્નનો ચમત્કાર દેખાયા વિના રહ્યો નહિ ! ” પ્રેમલક્ષ્મીએ એ સ્વપ્ન યાદ કરતાં કહ્યું. એ સ્વપ્ન યાદ આવતાં જ મારા મગજ પર મારા જીવનની સર્વ ઘટના પાછી તરી આવી. અને તેની સાથે એક વધુ બેઠનો ઉકેલ થતો દેખાયો.

“ પણ એ સ્વપ્નના અંતિમ બેઠની તને ખબર છે ? એ સ્વપ્નના

(૧૭૮)

શિખરની ખીણમાં 'ઓ પડ્યો,' ઓ પડ્યો, એવી બહીરથી હું ગભરાયો.
હતો તેજ વખતે જાણે મને કોઈએ હાથ દીધા એવી લાગણી સાથે હું
જાગ્રત થયો હતો. એ હાથ કોણે દીધા હતા વાર ? ”

“ એ તો મેં તમને હાથ અડકાડી જાગ્રત કર્યા હતા; તેથી તમને
છેવટ કોઈએ હાથ દીધા એવી લાગણી થઈ હશે. ”

“ હા, એ ખરું. પણ જો તેં એ રીતે જાગ્રત ન કર્યો હોત તો
સ્વપ્નમાં મારી વલે કેવી યાત ! ત્યારે એનો ભેદ એટલો જ કે આ
સ્વપ્ન સમા સંસારના ભયાનક દશ્યોમાંથી જાગ્રત કરનારી-બચાવનારી,
તું જ મારી હૃદયદેવી છે. ”

“ અને તમે મારા જીવન પથપર પ્રકાશ પાડનારા મારા દિવ્ય
દીપક છો. ”

“ એ દીપકમાં તું તેજ પુરતી રહીશ તો તે સદૈવ જ્વલંત રહેશે. ”

“ હ્યો, ત્યારે તેજ પુરું ! ” એમ કહેતાં પ્રેમો-મત બનેલી તે પ્રેમ-
લક્ષ્મીના પ્રેમભીના અધરોષ્ટ ભેટયા મારા સુકા કરમાયલા અધરોષ્ટને,
અને પછી તો જો તમે અમારી ધર્મા ન કરો તો કહું—

‘ અડોઅડ કપોલ લાગી રહેલ
મંદ અતિમંદ ધુનિ હેલી,
નહિ પૂર્વાપર કંઈ ગણેલ
મૂખે કંઈ એમ લવંતા એલ;
આલિંગન અશ્ચિલિથી

લપટી કર અકેક—”

(સ્વ. સાક્ષર મ. ન. કૃત ઉત્તર રામચરિત).

એવી શ્રી રામ-સીતા પરિચિત ‘ રમતગમત’માં અમારી કૃટલી
આનંદપૂર્ણ ધડીઓ વીતી ગઈ હશે તે કહ્યું જાય એમ નથી.

(૧૦)

ઉપસંહાર.

ધનપતરાયતું જીવન મને પ્રથમથી જ કંઈક ભેદ બધું લાગતું હતું.
અને મારી એ દૃષ્ટવના હવે સત્ય ઠરી. હેમલક્ષ્મીએ મને તેના જો પૂર્વ

ધર્તિહાસ ક્યો તે ઉપરથી જણાયું કે ધનપતરાયનું જીવન જોમ બેદનમયું હતું તેમ સાહસ બધું પશુ હતું.

ધનપતરાયે પોતાની ૨૦-૨૨ વર્ષની વયે મુ'બઇમાં આવીને મારવાડી બજારમાં કાચી ખાંડીના સદા અને પંજ છકાનો 'માનવંતો' ધંધો કરવા માંડ્યો હતો. પ્રથમ તો તેના પાસા પોખાર પડતા ગયા હતા અને તેથી તેણે સારો પૈસો પેદા કીધો હતો. ધનપતરાય અંગ્રેજી સારું જાણતો હતો અને તેથી તે કેટલાક સટોરીઆ સાહેબોના એજન્ટ તરીકે પણ કામ કરતો હતો. ધીમે ધીમે તે એ ધંધામાં પ્રવીણ બન્યો અને તેણે નામ ન્યાં ન્યાં સંભળાવા લાગ્યું. પાસે સારી મુડી એકઠી થઇ એટલે તેણે સોના ચાંદીના તથા શેરના બજારમાં પણ પગપેસારો કર્યો. આમ કેટલાક દિવસ લક્ષ્મીજીની મહેર તેના પર કાયમ રહી હતી. આ દરમ્યાન હેમલક્ષ્મી અથવા લક્ષ્મીનો જન્મ થયો હતો.

પછી ધીમે ધીમે બધા બજારોમાં મંદી આવી, પણ ધનપતરાયના મગજમાં તેને મળેલી લક્ષ્મીની ગરમીથી તેણ જ દેખાતી હતી. એટલે તેણે આગળ મેળવેલો પૈસો એકવા માંડ્યો, અને 'હાયો જુગારી બમણું ખેલે' તેમ તેણે છુટ્ટે હાથે પાસા ફેંક્યા. ન્યાં ત્યાં મોટા મોટા સોદા કરી વળ્યો. અને પરિણામે લાખો રૂપિયાની ખોટ મળી. માંગનારાઓ તીડની પેઠે તેને ઘેર આવવા લાગ્યા, તેણે પોતાના કુટુંબને પોતાના સાસરે મોકલી દીધું, અને પોતે કેટલાક દિવસ આમતેમ છુપાતો રૂંધો. આખરે તે ક્યાંનો ક્યાં અલોપ થઇ ગયો અને માંગનારાઓ હાથ ધસતા રહ્યા !

એ ત્રણ વર્ષ સુધી તેની તપાસ થઇ રહી પણ વ્યર્થ. તેની પત્ની તેના વિચોગના અને તેને માથે ઝડુમતી આક્રમણના વિચારે ઝુરતી હતી. તેણે એમ અનુમાન કર્યું કે ધનપતરાયે કદાચ આક્રમણના માર્યા આપધાત કર્યો હશે; અને આવી કલ્પના કરતાં તે અર્ધંગાડા જેવી થઇ મઇ અને આખરે ત્રણેક વર્ષની મુદતમાં દેવલોક પામી. તે મૃત્યુ પામી સારે લક્ષ્મી માત્ર પાંચ વર્ષની હતી અને તે તેના મામા કીર્તિરાયના આશ્ર રહેતી હતી.

લક્ષ્મીને મેં ૧૨-૧૩ વર્ષની વયે જોઇ હતી. અને તે વખતે હું તેના કુટુંબની ઉપરોક્ત કથા વિષે માહિતગાર નહતો. તેમજ લોકોમાં પણ ધનપતરાય સંબંધી વાતો બુલાઇ મઇ હતી. લક્ષ્મીની વય પરણવા યોગ્ય થતાં તેની ચિંતા કીર્તિરાયને થવા માંડી. તે કાઇ સારા અને સસ્તા વરની શોધમાં હતો. એટલામાં વિલાયતથી એક કાગળ આવ્યો, અને ધનપતરાયના કુશળ સમાચાર મળ્યા. એ પત્રમાં ધનપતરાયે પોતે થોડા વખતમાં સ્વદેશ આવશે એમ પણ લખી જણાવ્યું હતું. આ સમાચારથી કીર્તિરાયની પ્રીતિ મટી, અને લક્ષ્મીના વિવાહની વાત મુલતવી રહી. પણ આ બધા સમાચાર ધનપતરાયની ખાસ સૂચના પ્રમાણે કીર્તિરાયે છુપા રાખ્યા હતા.

એકદા વર્ષ પછી ધનપતરાય હિંદુસ્તાન આવ્યો, પણ તે શ્રીમંત મધને આવ્યો. તેની સાથે તેના બે ચાર મિત્રો પણ હતા. તેની એક સીન્ડીકેટ કરી એક મીઠા ખરીદી. વિલાયતનો વેપાર ચાલુ રાખવા તેને લગતી એક ખીણ આપીસ પણ ખોલી. નેપીઅનસી રોડ પર બંગલો બંધાવ્યો, અને પોતાની પુત્રીને ત્યાં ખોલાવી લીધી. તેનું નામ લક્ષ્મીને બદલે હેમલક્ષ્મી રાખ્યું. અને બંગલાનું નામ 'હેમલીલા' રાખ્યું. અને પછી તો તે એક શ્રીમંત શેઠીયામાં ગણવા લાગ્યો.

વિલાયતથી આવ્યા બાદ તેણે ખાનગી વાતમાં કહ્યું ત્યારેજ જણાવવામાં આવ્યું કે તે પોત ના એક સાહેબ મિત્ર સાથે તેના નોકર બનીને ઘોઠે નામે વિલાયત ભાગી ગયો હતો.

એ પ્રમાણે ૧૫-૧૭ વર્ષ પર નાસી ગયેલા ધનપત્ર અને આવના શ્રીમાન ધનપતરાય વચ્ચે ધણે ફેર હતો. વિલાયતમાં પોતાના સાહેબ મિત્રોની મદદથી તેણે ધંધો શરૂ કર્યો હતો અને તેમાં ફાળ્યો હતો. મારવાડી બજારના સૌ કોઇ સંટોરીઆ ધનપત્રને બૂલી ગયા હતા. તેને યાદ રાખવા બંધાયેલા-તેના માંગનારાઓની હયાતી પણ અચોક્કસ હતી એટલે તે હવે નિર્ભયે સ્વદેશમાં પધાર્યો હતો.

આ બધી હકીકત મારા જણાવવામાં આવી ન હતી. તેનું કારણ એજ કે ધનપતરાયે એ બધી ઘટના ઉપર પડકો નાખ્યો હતો. પોતાના આગલા જીવન વિશે તે એક અક્ષરનો પણ ઉચ્ચાર કરતો નહોતો, તેમજ હેમલક્ષ્મીને

પણ તે પ્રમાણે સૂચના આપી દીધી હતી. વળી તે પોતાની લક્ષ્મીના ગર્વમાં પોતાનાં સગાં સંબંધીઓના પરિચયમાં આવવા ધ્રુવજીતો નહિ; એટલે હેમલક્ષ્મીના મોસાળ પક્ષનો સંબંધ પણ મારા જાણુવામાં આવ્યો ન હતો; અને કીર્તિરાયને તો ધનપતરાયના ઉપર પ્રથમથી જ તિરસ્કાર હતો, એટલે અહીંથી કાળું થયેલું એનું મુખ વિલાયતથી કેવુંકે ઉજળું થઈને આવ્યું છે તે જોવાની પણ તેણે પરવા કરી નહિ.

ધનપતરાયના જીવન-નાટ્યનો આ પ્રથમ અંક અને તે સાથે દ્વિતીય અંક પણ જોઈ ગયા; તૃતીય અંકનો 'કોપરીન' હજી ઉચ્ચકાયો નથી.

ધનપતરાય તથા મીસ બટરફ્લાઈના વિલાયતથી જુદે જુદે ઠેકાણેથી બે ચાર પત્રો શરુઆતમાં આવ્યા હતા, અને ત્યાર પછી એ બેમાંના કોઈના પત્રો નથી. હેમલક્ષ્મીએ મારી માંદગીની મંભીરતાની ખબર તાર્કી આપી હતી, છતાં કાંઈ ઉત્તર આવ્યો નહિ, ત્યારે અમારી વિલાયતની ઓશીસમાં ખબર કઢાવતાં એવી ખબર મળી કે "ધનપતરાય હાલ અરે નથી, 'કોન્ટીનન્ટ'ની સફરે ઉપડ્યા હાગે છે. અને મીસ બટરફ્લાઈ લંડનના કોઈ જાણીતા 'નાટકકાર' સાથે પરણી ગૃહિણી બની છે, અને 'નટી'નું શિક્ષણ લે છે." વિગેરે.

ધનપતરાયના ધરીથી આમ બેદી રીતે અલોપ થવાથી અમારી વિલાયતની ઓશીસ પર કોઈ દેખરેખ રાખનાર ન હતું તેથી તેમજ "સ્વદેશી ધર્મ" ના કારણે અમે અમારી એ ઓશીસ તથા વિલાયત સાથેના વેપાર અંધ કર્યો.

હેમલક્ષ્મીની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે અમારે હવે આ બધા લક્ષ્મીના અંકા-રમાં કમળ જાગવતું રહેવાનું હતું.

હું હેમલક્ષ્મી તથા હિમતલાલ સાથે મળીને અમે એક યોજના ધરી અને તે પ્રમાણે અમે અમારા વિચારો અમલમાં મુકવા લાગ્યા.

મીલના નફામાંથી એક ભાગ રીઝર્વ'માં મુકવામાં આવતો, અને બીજામાંથી મળુરોને માટે ચાલીઓ વિગેરે બંધાવવા ઉપયોગ થતો. ચાલીઓમાં હવા ઉજવસ તથા પાણી વિગેરેની સવડવાળા નાના મોટા

ઝારડાઓ બંધાવ્યા, અને તે કુટુંબની વસ્તી પ્રમાણે દરેક મજુર કુટુંબને સોંપ્યા. મજુર વર્ગ માટે શાળા, વાંચનાલય, ઔષધાલય, ઉદ્યાન, અખાડો, તથા રોજની જરૂરીયાતની ચીજો સહજ યોગ્ય દામમાં અને સારી જાતની મળી શકે તે માટે એક મોટો સર્વ વસ્તુ સંગ્રહ (સ્ટોર્સ) ખોલ્યો, અને તેને મજુરોના શિક્ષિત સભ્યોની કમીટીની દેખરેખ નીચે મુક્યો. દરેક રીતે મીલની આસપાસ મજુરોનું એક નાનું સરખું સંસ્થાન બનાવવાનો ઉદ્દેશ રાખ્યો હતો. મજુરોમાં માંહોમાંહેના ઠગોએનો તેમજ મીલના અંગેના સવાલોનો નિર્ણય કરવા એક લઘુ મંડળ પણ નિમ્નું. જેમાં મજુરવર્ગ તથા કારખાની વર્ગના સભાસદ હતા, અને તેના નિર્ણય ઉપર જરૂર પડે હું હિંમતલાલ અને હેમલક્ષ્મી (પ્રમુખ)ની બનેલી બેન્ચ સમક્ષ અપીલ થતી.

અમે મીલમાં ૧૨ વર્ષની વયની અંદરના બાળકોને કામ કરવાની મના કરી હતી, અને તેમને ફરજિયાત મીલની શાળામાં બહુવા જવું પડતું હતું. તેમજ મોટી વયના છોકરાઓને પણ અમુક યોગ્ય કામ કરવા દેવામાં આવતા, અને ખીજ વખતમાં શાળામાં જવાનું રાખ્યું હતું. સ્ત્રીઓને માટે પણ તેઓ પોતાના ધરનો કારખાર તથા પોતાના પતિ અને બાળકોના ખાનપાન ઇત્યાદિ કામ સારી રીતે કરી શકે તે માટે તેમના કામનો વખત પણ ટૂંકા અને અનુકૂળ રાખ્યો હતો આ પદ્ધતિ તેમણે ખુશીથી કમ્પ્લે કરી હતી કે રજુ કે એકંદરે પગારમાં તેમને ઘટાડો ન થાય તે બાબત અમે ઠાણી લીધી હતી

ઉપરાંત રજના તથા ખીજ નવરાસના વખતે તેઓ નકામી વાતો કે વ્યસનમાં વખત ન ગુમાવે એ હેતુથી તથા બિવિધમાં અશક્ત અવસ્થા કે બેકારી આવતાં ઉપયોગી થઇ પડે તે માટે તેમને ધર આગળ કંતામણુ હાથવણાટ તથા પીંજણુકામ શીખવવાની અને કરવાની યોગ્ય પણુ કરી હતી.

તેમજ મીલની આસપાસ તથા યોડેક દૂર કેટલીક જમીન ખરીદી તેમાં ખેતી કરવાની વ્યવસ્થા કરી. એ ખેતીના કાર્યમાં મજુરો જ વારાફરતી કામ કરતા, અને તેનું ઉત્પન્ન પડતર ભાવે મીલના સર્વ વસ્તુસંગ્રહ

આરૂને વેચાતું. આ કામ ની દેખરેખ પર ભાષા હિંમતલાલ બહુ રસ લેતો અને તેના પ્રેરણાહીનથી મળુરો પણ ઉત્સાહથી કામ કરતા.

હેમલક્ષ્મીએ પણ હવે 'જેયુ' કે આવા વર્તનથી મળુરો માથે નથી ચઢતા પણ પગે પડે છે.

અમે વખતોવખત મળુર કુટુંબોના પરિચયમાં આવતાં. આ રીતે તેઓ સંતોષી અને સુખી થતાં દેખાયાં, અને મીલની પેદાશ પણ તેમના સંતોષ સાથે વધતી ગઇ મળુર વર્ગ તથા ખરીદનાર સામાન્ય વર્ગ એ બેઉનાં હિત અને લાભ ધ્યાનમાં રાખી અમે મીલ ઉદ્યોગની વ્યવસ્થા કરતાં.

ચુસ્ત સ્વદેશી ભાઈ હિમતલાલનો આદેશ તો એવો હતો કે 'બધું યંત્ર કાચ કાઢી નાખવું', અને મળુરોમાં રેંટીઓ તથા શાળ દાખલ કરવાં. પણ જમાનાઓના યત્નને પરિણામે જે યંત્રકળા ખીલી છે તેનો આમ એક વિચાર માત્ર કરતાં નાશ થઇ શકે એ સંભવિત લાગ્યું નહિ. એમ કરવાને તો પાછા જમાનાઓ ભેદએ. હાલ તો એ માનવ જાતિની કાંટે વળગ્યા છે જ.

એ યંત્રકળા અને શિક્ષકળા વિગેરે માનવ મનોશક્તિની વિભૂતિઓ છે, અને એ વિભૂતિઓ ન્યાં સુધી સમગ્ર જનસમૂહના દેહ અને આત્માના હિતની આડે ન આવતાં હોય ત્યાં સુધી તે છેક નકામાં નથી. એમાં જે ખામી હોય તે યથાશક્તિ સુધારવી તેમજ એ વસ્તુઓ સાથે જીવનચક્ર આત્મા સ્થૂળ દેહ સાથે જેવો સંબંધ રાખે તેવો સંબંધ રાખવો. અર્થાત્ એ માનવ કળાઓ માનવ જાતિને પોતાનો ગુલામ ન બનાવે પણ તે તેના ગુલામ જેવી બની તેની સેવા કરતી રહે એટલું લક્ષ માનવ જાતિના અસ્તરોએ રાખવું જરૂરનું છે.

આ વિચારને અનુસરીને અમે અમારો સર્વ વ્યવહાર ચાલુ રાખ્યો. પ્રજના મોટા ભાગને ન્યાં સુધી પુરતુ ખાવાનું અને ઓઢવાનું નથી મળતું ત્યાં સુધી શરીર આબૂષણનાં વજનમાં હલકાં પણ કંઈમતમાં ભારે એવાં વસ્ત્રો અને કીરા માંણ્યેક મોટી ઇત્યાદિ જવાહીરો તથા શરીર

પોષણના અનેક ખર્ચાળ વૈભવ ચાલુ રાખવા અમારાં 'વિશ્વ પ્રેમ થી રંગાયણ' હૃદય હવે કચ્છુક ન હતાં, તેથી અમે તે સર્વનો હસતાં હસતાં ત્યાગ કર્યો.

વિરાટ પ્રભુના વિશ્વરૂપ મંદિરના ચંદ્ર-તારા આચ્છાદિત સુંદર આકાશ રૂપ ધ્રુમટની છાયા નીચે જેમ સર્વ આત્માઓ 'અહંભાવ' વિના સર્વ આનંદનો ઉપભોગ કરે છે તેમ અમે અમારા આ મહાલયોમાં અને અમારી સક્ષ્મીની વચ્ચે કંઈ પણ 'અહંભાવ' વિના આ પ્રમાણે લોકહિતમાં તદ્દાકાર થયાં. અમારું તો કશુંયે નથી. એક માત્ર પ્રેમસ્વરૂપ પ્રભુ અમારો, અને અમે સૌ એ પ્રભુપતિની પ્રજાનાં.

હેવટમાં પ્રિય વાચક તમને પણ પ્રેમ અને હેમ પ્રાપ્ત થાઓ, તમારી હેમ-સક્ષ્મી લોકહિતમાં વપરાઓ, અને તમારી પ્રેમ-સક્ષ્મી તમારી ભાવનાઓ અને તમારાં હૃદય ઉન્નત કરે એવા આશીર્વાદ આપીએ છીએ

હું અને મારી પ્રેમસક્ષ્મી.

ધતિ ઓમ

પ્ર. જ. પાઠકનાં પુસ્તકો અને તે માટે મઝેલા અભિપ્રાયોમાંના કેટલાક.

મુંબઈ ઇલાકામાં તેમજ વડોદરા ભાવનગર જુનાગઢ પોરબંદર
વિગેરે અનેક દેશી રાજ્યોમાં તથા મુંબઈની મ્યુનિસિપલ
સ્કુલોમાં ઇનામ લાયબ્રેરી માટે મંજુર થએલ.
સાહિત્ય પરિષદ્માં સર્વોદ્દેશ કરેલ.

આદર્શભૂત જીવન.

(ડૉ. આના આડ.)

હરગોવિંદદાસ દ્વારકાંદાસ કાંટાવાળા—વડોદરા તા. ૧૧-૧૧-૧૧
બાપા સરળ ને સાદી વાપરવાયો જનસમૂહને તે વધારે ઉપયોગી થશે. ઉપયોગ
વિષયોનો સમાવેશ કરી તેમને સારો રીતે ટુંકામાં વર્ણવ્યા છે.

કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ—અમદાવાદ તા. ૧૦-૧૧-૧૫. તે
સાહિત્યક્ષેત્રમાં મેળવેલો યશ તેમને નવા પ્રયત્નોમાં પ્રોત્સાહન આપનારો થાયે
અને તેમને સાહિત્યની અને તેટલી સેવા બજાવો એવી મારા હૃદયની આકાંક્ષા છે.

હર્ષભતલાલ ગણેશજી અંબરીયા—સેંટાકુંડ તા. ૧૧-૧૧-૧૫
આશા રાખું છું કે આ પ્રયાસ ધીમ અનેક સત્પ્રયાસોનો પુરોગામી થશે, અને
આપને હાથે ગુજરાત અને ગુજરાતીને કાયમના લાભ થશે.

જગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી—મુરત તા. ૧૨-૧૧-૧૫. પુસ્તક
દ્વારા લોકોપયોગી કાર્ય કરવાની તમે વૃત્તિ રાખી છે તે જાણી સંતેજ થાય છે

આ પુસ્તક રચનામાં તમે સંકળના ધણી સારી કરી છે, અને બાપા સરળ શુદ્ધ અને સામાન્ય પ્રબલવર્ગને સ્હેલાઈથી સમજાય તથા વાંચવાનું મન ધાય એવી રાખી છે. આવાં લોકોપયોગી કાર્ય કરવામાં ઇશ્વર તમને સદા પ્રેરણા કરતા રહે અને સાહાય થાય એવી મારી પ્રાર્થના છે.

ગણુપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી—સુરત તા. ૨૩—૧૧—૧૫.
તમારી લેખનશૈલી શુદ્ધ અને સરળ છે. લગ્ન તથા યજ્ઞોપવિતના શુભ પ્રસંગે કન્યાઓમાં તથા છોકરાઓમાં લહાણી રૂપે તે વહેંચવાની ભલામણ કરું છું. આવા નાના લેખ નેનો શુભ કીર્તને લીધે તથા તેની મનોહારિણી બાબા શૈલીને લીધે અમુલ્ય ગણાય. એમાં સમાવેલા ઉચ્ચ વિચારો આપણી નવી પ્રગતના લોહીમાં રંગેરંગ પ્રસરે તો આપણા કુટુંબ જીવનનો અને પ્રજા જીવનનો વિચારમાં તથા આચારમાં આખો રંગબેરંગ બદલાઈ જાય એમ માનું છું.

જામે જમશેદ—તા. ૧—૧૨—૧૫. આ દુનીયામાં એક માણસ પોતાની ઉન્નતિ કેવા રીતે કરી શકે, પૈસા સફળયોગમાં કેવી રીતે વાપરી શકે. અને પોતાની જીંદગી પરથી બીજાઓ બોધ લયે, એવું અનુકરણીય જીવન ક્યાં ક્યાં સાધનોથી બનાવી શકે, તેનો ટુંક ચિતાર ધણી સારી રીતે આપવામાં આવ્યો છે, લખાણની શૈલી ધણી સારી અને સરળ છે. વિચારો ધણા પ્રૌઢ અને મનન કરવા યોગ્ય છે. આવાં લખાણો જોઈતાં વધુ પ્રકાશીત થાય તેટલું લોક સુખ માટે અગત્યનું થઈ પડે.

સાંજ વત્સાન—તા. ૪—૧૨—૧૫. આ પુસ્તકમાં નમુનેદાર જીંદગી કેમ ગળાવી તે લેખકે સરળ બાબામાં ધણી જ સારી રીતે સમજાવ્યું હોવાથી ઉછરતી યુવાન પ્રજાને એ પુસ્તક ઘણું ઉપયોગી થઈ પડશે એમ જણાય છે.

ગુજરાતી—તા. ૧૯—૧૨—૧૫. આ દુઃખી સંસારમાં મનુષ્ય જીવન સુખમય રીતે કેમ ગળાય અને તે આદર્શભૂત જીવન ક્યારે મનાય તે દર્શાવવાનો સારો પ્રયત્ન આ લઘુ ગ્રંથમાં નિબંધકારે કર્યો છે. બાબા સરળ અને સમજ પડે તેવી છે.

નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત—વડોદરા તા. ૧૬—૭—૧૬. સરળ ભાષામાં અસરકારક રીતે વિચારો રચ્યુ કર્યા છે. તમારી ચોપડીઓનો ધણો ફેલાવો થયેલો જોઈને હું ખુશી થઈશ. તમે વધારે લખતા રહો અને લોકોને ઉપયોગી વાચન આપતા રહેશો તો મને ધણો આનંદ થશે.

વડોદરા રાજ્યમાં ઈનામ લાયકોનાં માટે મંજુર થયેલ.

શ્રી કુંભનાથનું શિવાલય.

(ડી. આના ચાર.)

હિંમતલાલ ગણેશભાઈ અંબરીયા—“સોરઠી સ્તવન” મને બહુ ગમે છે, ખીલ કવિતાઓમાં શબ્દોની વિષદતા છે.

સ્વ. ત્રવાડી કરુણાશંકર મૂળભાઈ વૈદ્ય—મહાકવિ નર્મદની જીવનસાબરી કાંકડી વાણીનું બાન કરાવવા ઉપરાંત સ્વદેશપ્રેમ જગાડે છે. કવિતામાં પ્રસાદ છે. સુંદર ચિત્રો ઉઠવાં છે, રસની જમાવટ ખુબ કરી છે.

બરમે જમશેદ—તા. ૧૪—૨—૧૪. કર્તાએ શિવાલયનો ઇતિહાસ આપ્યા પછી જે કથા કવિતામાં લલકારી છે તે રસ પમાડનારી છે. ભક્તજનો માટે આ પુસ્તક અગત્યનું છે.

ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી—કાવ્યરચના ચિત્રાલેખન અને માધુર્ય જોઈ તમારો વિશેષ પરિચય કરવા ઇચ્છા ઉદ્ભવે છે.

ફવ. રણભાઈ વાવાલાઈ—તમારું કાવ્ય આદર્શ હું એક જોઈને વાંચી ગયો. ભાષા ને વૃત્ત તમારે હાથે બેઠાં છે. વર્ણન અને રસ પણ જમાવી શકો છો.

સ્વ. દેવરાંકર વૈકુંઠભાઈ ભાઈ—જાણે કે કુંભનાથનાં દર્શન આંહી પ્રત્યક્ષ

જ થતાં હોય એમ તમારી કવિતાથી ભાસ થયો, અને તેથી જ જલ્યાય છે કે તમે સુહૃદથી કવિ છો.

સાહિત્ય પુસ્તક ૩, અંક ૬.—સહેલી વર્ણનાત્મક અને જુસા-દાર શૈલીમાં આ પુસ્તક રચાયું છે. કુદરતી દેખાવ અને ખીળ પ્રસંગોનું ખ્યાન સારું કરવામાં આવ્યું છે.

નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત—વડોદરા. તા. ૯-૭-૧૬. તમારું કાવ્ય શિક્ષિત તેમ અશિક્ષિત ઉભયને વાંચવા યોગ્યજ છે. સરળ ભાષામાં સુંદર ચિત્ર વ્યાજોખાણું છે. તમારું કાવ્ય વાંચ્યા પછી કુંભનાથનું શિવાલય જોવા ઇચ્છા થઈ છે. તમારો પ્રયાસ સફળ થયેલો જોવા ઇચ્છું છું.

કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી—સુરત, તા. ૮-૭-૧૬. તમારું નાનકડું કાવ્ય વાંચી આનંદ થયો છે. કવિતા સરળ અને રમ્ય છે. ભક્તજનને પુસ્તક અતિ પ્રિય થઈ પડશે.

જયસુખરાય પુરૂષોત્તમરાય જોષીપુરા—પાટણ તા. ૬-૭-૧૬. આપની શોધકવૃત્તિ ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છે. આપના આ પુસ્તકમાંની કવિતા આપનામાં રહેલી નૈસર્ગીક કવિત્વ શક્તિને દાખવનારી છે. ભાષા મનોહર અને વેગવતી હોઈને આપે દેશપ્રીતિ પ્રદર્શિત કરવામાં આપનું હૃદય પ્રકટ કરી દીધેલું છે.

મોહનલાલ પાર્વતીરાંકર દવે—સુરત તા. ૬-૭-૧૬. કવિતાની ભાષા સરળ અને જુસ્સાદાર છે. વર્ણનો સારાં રસ પડે એવાં છે, અને હૃદયની પસંદગી પણ ઠીક કરેલી છે.

છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા—જુનાગઢ તા. ૯-૭-૧૬ પુસ્તક વાંચી જોતાં જલ્યાય છે કે આપની કવિત્વશક્તિ ઉંચા પ્રકારની છે. તે તેને લખને આપ સરળ ભાષામાં રવાનાવિક ઉદ્દ્યાર કાઢી શક્યા છો. વિષય પણ એવો રસિક બોધદાયક છે કે જે કાષ્ઠ તે ધ્યાનમાં લ્યે તેને સાબકતી થયા વગર રહે નહીં. આપનો શ્રમ સફળ થાયો એમ હું ઇચ્છું છું.

૨૧. ઠાઠારદાસ રણછોડદાસ પંડ્યા-પાટણ. તા. ૧૩-૭-૧૫. ભાષ્ય તેમજ રચના ધણીં સારાં છે. રસ ઉત્તમ રીતે જળવાય રહ્યો છે. આવાં પુસ્તકો બાળકોના વાચવામાં આવવાથી તેમનામાં સ્વદેશપ્રીતિ તથા ભક્તિભાવ જળવાય રહે છે.

અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી—વડોદરા. તા. ૨૪-૭-૧૬. કવિતામાં રસ છે, સરળતા છે, ને ધાર્મિક વૃત્તિવાળા વાંચકને શુદ્ધ આનંદ મળે એવાં વર્ણનો તેમાં છે.

જામે જમશેદ—તા. ૨૬-૭-૧૬. ભાવિક અને ભક્તજનો માટે આ પુસ્તક અગત્યનું છે. કવિતાઓ મધુર અને સરળ છે.

કેળવણી—ઓગસ્ટ ૧૬—લેખન શૈલી મજબૂત છે; તેમજ કાવ્ય લખવામાં વૃત્ત પર ઠીક હાથ મેઠો છે. જ્યાં જ્યાં પ્રકૃતિ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે ત્યાં ત્યાં સારો રસ જમાવ્યો છે. સૌરહી સ્તવન રસપૂર્વક વાંચી શકાય તેવું છે. “ પ્રભાતનો આનંદ ” “ મધ્યાહની મજા ” અને “ સિંહનો પરછો શ્વેત ” એ મથાળાવાળા કકડા સારી કૃતિના નમુના છે. ગુજરાતમાં એમના જેવા ઉત્સાહી લેખકોની જરૂર છે.

નવજીવન અને સત્ય—ઓગસ્ટ ૧૬. આ જ્ઞાના પુસ્તકમાં સાદા અને સરળ શબ્દોમાં લેખકે સારાં વૃત્ત યોજ્યાં છે, તથા તેની વધુ સરળતા ખાતર વિવેચન પણ આપ્યું છે.

લલ્લીત—વડોદરા તા. ૨૬-૧-૧૫. તમારું કાવ્ય વાંચતાં નવી દીક્ષાનું દર્શન થાય છે. સ્થળવર્ણન ઇતિહાસગૌરવ ને ગ્રામ્યજીવનની સુંદરતા એ ત્રણ બાતોનું સરળ નિરૂપણ એ કાવ્યોમાં જીવામાં આવે છે. તેમાં પણ કાઠીયાવાડી જ્ઞાનનો ઝોસ મને તો ખડુંજ પ્રિય લાગે છે. એવાં કાવ્યો રચી આપણા દેશની પ્રાચીનતાનાં દર્શન તમે આપતા રહેશો તો અમ જોવા અનેક કાવ્યરસપિપાસુઓને પરમ દુષ્ટિ મળશે.

વડોદરા વિગેરે અનેક દેશી રાજ્યોમાં ઇનામ.
લાયબ્રેરી માટે મંજુર થએલ.
બાલરામાયણ.

(સચિત્ર દ્વિતીયાવૃત્તિ હુવે પછી પ્રગટ થશે.)

I am sure you have nicely caught the poetic view in stanzas like the following:—

“ જ્યમ વરસે ધનધોર, વીજળી જ્યમ અપકી રહે ”

+ + + +

“ રસપૂર્ણ હતી પૃથ્વી, ફલપૂર્ણ હતી તર ! ”

You have done complete justice to select least incidents from each KAND, and worded them in so simple a strain of melody that the whole in all its varied parts works like one sprung out of emotion. It will prove both interesting and instructive to all classes of people men, women, and children.

Patan. }
Dated-25-1-17. } MANJULAL J. DAVE, B. A.

જેમને ઉદ્દેશીને તમે બાલરામાયણ લખ્યું છે તે તેમને ઠીક પણે એમ હું ધારું છું. કલ્પ શબ્દના અર્થ અને ખીજી માહિતી તમે આપેલ છે તે તેમને ઉપયોગી થઈ પડશે.

અમદાવાદ. }
તા. ૨૫-૧-૧૭. } કેશવલાલ હર્ષદરાય કુવ, ખી. એ.

તમારો પ્રયાસ સ્તુત્ય છે. સરળતા એ તમારાં કાવ્યોનો આત્મા જણાય છે. તેથી તેમાં વાંચકને આનંદ મળવો સુલભ થઈ પડે છે. ટુંકાણુમાં આપેલી પાત્રોની હકીકતથી પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં તમે વૃદ્ધિ કરી છે.

બરોડા—કોલેજ. }
અતિસુખાશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી.
ખી. એ. એલ. એલ. ખી. પ્રોફેસર આર્ટ લૉજક.

પુસ્તક ખરેખર સરળ યોષક અને ઉપયોગી હોઈ પ્રત્યેક કુટુંબમાં એટલું જ નહિ પણ શરૂઆતના અંગ્રેજી ધોરણોમાં કવિતાઓ માટે દાખલ કરવા જેવું છે. અંદરનાં વૃત્ત રાગ પણ બહુ સારા છે.

અમદાવાદ.
તા. ૪-૧-૧૭.

} લોગોન્દ્રરાવ ર. દીવેટીયા, ખી. એ.

તમારી કવિત્વશક્તિ વિદ્વન્મનોને ખુશ કરે તેવી છે. એકંદર બાળક વર્ગને સરળતાથી સમજાય તે યોષ મળે તેમ થયું છે. મુખ્ય જોવા અતિ પ્રવૃત્તિવાળા સ્થળમાં આવી સાહિત્ય સેવા બજાવે છે એ તમારા ઉદ્દેગીપણાની નિશાની છે.

ભાવનગર.

}

દેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટ.
માજી હોમાસ્તર ભાવનગર મુખ્ય શાળા.

તમોએ રચેલું બાળરામાયણ નામનું પુસ્તક મને મળ્યું. તે મેં આદંત વાંચ્યું છે. તેમાં કવિતાની સરળતા મધુરતા રસસંમેલન અર્થ યાતુર્થ અને શબ્દસૌષ્ટવાદિક કવિતાના ગુણો સમજનાર નિષ્પક્ષપાતી વિદ્વન્મનોએ કહેવું જોઈએ કે કેવલ ધર્મચારુમહર્ષીજ તમોને કવિત્વ ગુણ પ્રાપ્ત થયો છે. તેમાં વળી પાત્રોની ટુંકી હકીકત અને ઐતિહાસિક સ્થળોની ટુંક નોંધમાં તમોએ જે શ્રમ કર્યો છે તે અત્યંત હર્ષપ્રદ થઈ પડે છે.

ભાવનગર.

}

સ્વ. શાસ્ત્રી કરુણાશંકર પ્રભુજી પાઠક.
માજી મુખ્ય શાસ્ત્રી જશવંતસિંહજી સંસ્કૃત પાઠશાળા.

તમારી સંસ્કારી ભાષા અને તે સાથે ઉન્નત વિચારો ન્યાં ત્યાં દેખાઈ આવે છે. પ્રખવણ પર વર્ષાનિવૃત્ત, રાવણની સંગ્રામ સભા, લક્ષ્મણની મૂર્છા વખતે રામનો વિલાપ, નીતિનો જય, વિગેરે અનેક પ્રસંગો ધણી સારી રીતે આલેખાયા છે. પાત્રોની તેમજ ઐતિહાસિક સ્થળોની ટુંક હકીકત તે સપ્તદશ-કોષ પુસ્તકને વધુ ઉપયોગી બનાવે છે.

પાટણ.

}

ઠાકોરલાલ રણછોડલાલ પંડ્યા.
પ્રીન્સીપાલ મેઈલ ટ્રેનિંગ કોલેજ.

હમણાં આપતું' પદ વાંચી ગયો, ને તેથી નિઃસંદેહ મને આનંદ થયો. આપની લેખીનીમાં પ્રવાહ રસ તથા સરળતા છે, અને પદ લખવાની આપની શક્તિ અભિનન્દનને યોગ્ય છે. એકંદરે “ આળસાચલુ ” એનો ઉદ્દેશ સફળ કરશે એમ મને લાગે છે.

આમી. } કાન્તિલાલ છગનલાલ ચંડ્યા.
તા. ૧૬—૩—૧૭. } પ્રોફેસર ઓફ સાયન્સ, સેન્ટ્રલ્સ કોલેજ.

As its name signifies this book is meant for children. It is the Ramayana versified. We think that it will prove of interest to those for whom it is written.

March 17. } K. M. JAWERI.
Modern Review. }

મનોહર અને સુશિક્ષિત કાવ્યો લખવા માટે લેખકે જે કાર્તિ મેળવી છે તેને આ કૃતિ પણ પ્રુષ્ટિ આપે છે. સામાન્ય જનોને સમજાય એવી ભાષા સરળ છે. અને તેમાં મધુર સંસ્કૃત શબ્દોની એવી ખીલાવટ છે કે તેથી તે પ્રાચીન સમયના મુનિત સંસ્કારોને હૃદયમાં જાગૃત કરે છે. શરૂઆતમાં સારી અનુક્રમણિકા અને છેવટે જરૂરી ટીકા અને અર્થ આપીને લેખકે પોતાનું લઘુ પુસ્તક જનસમુદાયને માટે ધણું ઉપયોગી બનાવ્યું છે. નવજીવન—ફેબ્રુવારી ૧૯૧૭.

આ કાવ્ય સાદી સરળ ભાષામાં લખાયેલું છે. લખવાની ઢબ સંસ્કારી છે. અને રામાયણમાંથી જે પ્રસંગો પ્રસંહ કીધા છે તે સુંદર છે. આળસાચલુ વાંચવું ગમે એવી રીતે આખું કાવ્ય લખાયેલ છે. અધરા શબ્દોના અર્થ સમજવા માટે તથા ખીણ કેટલીક હકીકત માટે પણ તમે સારી તબવીજ રાખી છે. સાહિત્ય પરિષદે આ રીતે તમારા જેવા હૃદયસ્પર્શી શક્તિવાળા માણસને કાવ્ય લખવા માટે જે પ્રસંગ આપી આપ્યો એ સારું અર્થ. તમારો પ્રયત્ન યશસ્વી થયેલો જોઈ મને સંતોષ થયો.

વડોદરા. } નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત.
તા. ૧૨—૩—૧૭. } પ્રી-સીપાલ એ. ટૂ. કોલેજ.

(૯)

રા. પાઠકને કવિતા ઉપરને કાણુ વખાણવા ભેગ છે. અને સામાન્ય જનોને સમબંધ એવી મનોહર અને મધુર સ્વદોમય શૈલીમાં લખાયેલું આ પુસ્તક કાંઈ પણ વાંધા વિના જનસમાજમાં ઉપયોગી થવા સંભવે છે.

પોષ ૧૯૭૩.

વાર્કસૌંદર્ય.

સહર્ષ' નિવેદિત કરવાનું કે તમારું રામાયણુ મેં વાંચ્યું ને તે ઉપરાંત ઐરાંઓએ પણ પોતાના મંડળમાં વાંચ્યું અને તેઓ બહુજ રાજી થયાં છે. તમે જો તે વખતે હાજર હોત તો તેમના ઉદ્ગાર ઉપરથી તમને લાગત કે "મારો શ્રમ સફળ થયો છે." તમે એક નાના પાત્રમાં અમૃત ભર્યું છે એમ અમને જણાયું છે. તેની તુલના થતાં કદાચ વાર લાગે તો બલે, પણ અનુકુળ સમયે કેપુરને દાબડે કપુર બરાયા વિના રહેશે નહિ એવી મારી ધ્રુવ શ્રદ્ધા છે.

શુરત.

તા. ૨૮—૪—૧૭. }

સ્વ૦ ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી.

કાવ્યનાં વૃત્તોની પ્રસંગી ધણી ધટીત અને રચના ધણી પ્રૌઢ માલુમ પડે છે. ભાવ અને ભાષા બંનેમાં આ કાવ્ય ઉત્કૃષ્ટ છે. ન્યાં જોઈએ ત્યાં લાગણી બતાવવા લેખકે સારો પ્રયત્ન કર્યો છે. અને આ કાવ્યે લખવામાં લેખકને ખાસ લામકાત હોય એમ પુરવાર કરી આપ્યું છે.

જામે જમશેદ-૩ માર્ચ ૧૭.

કૃતિ સરળ અને સાદી છે. કાવ્યોમાં વૃત્તો પ્રસંગાનુસાર બદલાવીને તથા વચ્ચે વચ્ચે પ્રસંગમાંથી નીર્ઝરતા સારને ખેંચીને પુસ્તકની શિષ્ટતા જાળવી છે. કોષ રહીત અને સહેલાઈથી સમજી શકાય એવી ભાષામાં લખાયેલ છે. વાચક વચ્ચેમાં અગર ગૃહવાચનમાં આ પુસ્તક રસપૂર્વક વાંચી શકાય. પુસ્તક કોઈ ક્ષાણમાં સ્વતંત્ર રીતે વિદ્યાર્થીઓ પાસે વંચાય તો પણ ચાલુ જમાનાના વિદ્યાર્થીઓનું રામાયણની કથા સંબંધી અજ્ઞાન નીકળી જવા સંભવ રહે.

કેળવણી—મે ૧૯૧૭.

સરળ ભાષા તેમજ સરળ ધટના દ્વારા શ્રીરામચંદ્રજીના ભંબ પવિત્ર જીવનકથાથી બાલકોને પરિચિત કરવાનો તમારો સુપ્રયત્ન ધન્યવાદને પાત્ર છે. તમે છઠ્ઠાની વિવિધતા રાખી છે તેથી કાવ્ય વધારે રસભર અને આકર્ષક બન્યું છે. બનાવો બહુ વેગથી વર્ણવવા પડ્યા છે તે સાહિત્ય પરિષદની “હજાર લીટી”ને આભારી જણાય છે. આપણા બાળકો માટે આવાં જોડલાં કાવ્યો લખાય તેટલાં ઓછાં છે. ઐતિહાસિક સ્થળોની તમારી ડુંક નોંધ વાચકોને જરૂર ઉપયોગી થઈ પડશે. તમારી સુંદર સાહિત્ય પ્રવૃત્તિને દિન પ્રતિ દિન વિશેષ પ્રતેહ ધરજો તમારેઃ—

નૃસિંહહાસ ભગવાનહાસ વિભાકર.

બી. એ. એલ. એલ. બી. આર-ઝંટ-ઢાં

ચુંથા ચાતુર્વિંદ મોહ જ્ઞાતિવું

વસ્તીપત્રક.

:(કોં. આના આહ-જ્ઞાતિયંધુઓને મફત.)

મહામહેાપાખ્યાય શાસ્ત્રી હાથીભાઈ હરીશંકર ભામનગર—વસ્તી-પત્રકના વિષયમાં આપે લીધેલા શ્રમને માટે મને ધલોજ સંતોષ થયો છે. આપ સ્વજ્ઞાતિહિતના કાર્યમાં ધણું વર્ષો થયાં સતત ઉદ્યોગ કરો છો તેને માટે માફ હૃદય આપને ધન્યવાદ આપે એ સ્વાભાવિક છે.

ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી—વસ્તીપત્રક સ્વવામાં આપે બહુ શ્રમ લીધેલો જણાય છે. અમે તો વર્ષોથી બુમે પાડીએ છીએ પણ બ્યારે થાય ત્યારે ખરૂં.

જામે જામશેઠ-તા. ૧૪-૨-૧૪.—પાઠકનો આ પ્રયાસ માન ભયોં છે. જ્ઞાતિના તકેનિ ખુલાસો પ્રસ્તાવનામાં કર્યો છે, તે દરેક જ્ઞાતિને મનન કરવા યોગ્ય છે. અને પોતાની જ્ઞાતિમાં એ પ્રમાણે વસ્તીપત્રક કરવાની જરૂર છે. અલખત વસ્તીપત્રક કરવું એ કાંઈ લાડવા ખાવાના નથી, પણ મહીનાઓ વેર તેની પાછળ ખત અને મહેનત લેવાથી પરીણામ જયમાંજ આવે છે, અને નાત સેવાની એ ખરો કસોટી છે

૨૧૦ જાનીજી નિર્ભયરામ રજીછોડજી ભાવનગર (સંવત ૧૯૭૦ કાર્તિક વદિ ૧૪ ગુરુવાર) પોતાના જ્ઞાતિજનોને યોગ્ય નામ જોત્ર અવટ'ક નિવાસ-સ્થાન આચરણ વર્તણૂંક કીર્તિ સંખ્યા પ્રતિષ્ઠા જ્ઞાન કેળવણી સમૃદ્ધિ ઇલાહિ જે કાંઈ અજ્ઞાનરૂપી રાત્રીમાં આપણે લાંબો કાળ સુવાથી જાણતા નહોતા તેો રાત્રી હવે પૂર્ણ થઈ છે, અને રમણીય પ્રભાત થયું છે. કારણ કે આ સર્વ બાબતો આપણને જણાવતો મોઢ કામના સૂર્યરૂપ અ અંધ પ્રકટ થયો છે.

વડોદરા, પોરબંદર, જીનાગઢ, રાજકોટ, ગોંડલ
વિગેરે અનેક દેશી રાજ્યોમાં
ઈનામ લાયકેરી માટે મંજુર થએલ.

આત્મરામાયણ.

(કીંમત રૂપીયે એક.)

બ્યાસ મુનિએ અધ્યાત્મ રામાયણ લખ્યું છે, તેમાં અધ્યાત્મની સ્પષ્ટતા છે, તેના કરતાં આ જુદાજ પ્રકારનો ગ્રંથ છે આમાં તે આદિથી અંત સુધી વેદાંત જ્ઞાનજ ઘટાવ્યું છે. ગ્રંથકર્તાને અધ્યાત્મ જ્ઞાન સારી રીતે સમજાયું છે એવી આ ગ્રંથ સાક્ષી પુરે છે. અને વાંચનારને રામાયણ કથાનો સંક્ષેપ પણ

સમન્વય છે. ખીજા અંથોમાં રામાયણ દ્વારા જ્યારે આત્મજ્ઞાનનું કથન સમન્વ-
વવા શ્રમ કરેલો જોવામાં આવે છે, ત્યારે આમાં આત્મજ્ઞાન દ્વારા રામાયણ
કહેવાતું હોય એવો ભાસ થાય છે. આમાં આત્મવિદ્યા મુખ્ય છે, અને કથા ભાગ
ઓછું છે. ખીજામાં તેથી ઉલટું હોય છે. આ પુસ્તક જિજ્ઞાસુઓએ વારંવાર
વાંચવા જેવું છે.

વડોદરા.

}

લી. આપનો રનેહપાત્ર
છોટાલાલ નરસેરામ ભટ.

સદરહુ અંથના સ્વર્ગવાસી લેખકનાં ધર્મપત્નીએ
અમારા આ બંધુકૃત્ય બદલ બહોર
કરેલો પોતાનો સંતોષ.

આ પુસ્તક વાંચી ધણોજ જ્ઞાનદંધ થયો છે. તમે પુસ્તકી
છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરો. તેની મહેનતનો બદલો
તમને પ્રથમ આપશે.

કુંડલા.

લી. જ્ઞેન નર્મદાના આશીર્વાદ.

આપ દરેક પ્રતિની વ્યક્તિને ઉપયોગી થઈ પડે એવાં નીતિને ધર્મનું
કેળવણીને પુષ્ટી રૂપ થઈ પડે તેવા ઉમદા હેતુથી જે પુસ્તકો છપાવેલ છે તે કાર્ય
ખરેખર સ્તુતિપાત્ર છે, ભાષા સરળ રાખેલ છે. અને બાંધકામ વર્ક ઉત્તમ છે.
તે જોતાં ધનામ લાયજેરી માટે અવશ્ય લેવા લાયક છે. દરેકના ધરમાં પણ
સંગ્રહવાં જોઈએ.

તા. ૩૦-૬-૨૨.

}

એન.યુ.કે.શનલ ઈન્સ્ટિટ્યુટ.
રાજકોટરોડ.

રામાયણનો અધ્યાત્મભાવ સમન્વવવાને આજ દિવસ સુધી ધણાએ
વિદ્વાનોએ યત્ન કર્યો છે, પરંતુ આજના સમયમાં જે જડવાદ અને તેને લગતી

કેળવણી વૃદ્ધિ પામેલ છે, તે પ્રસંગે નવ્ય શિક્ષિતોને સર્ગવાસી કરણાશંકર-
ભાષનો રચેલ ગ્રંથ વધારે અનુકુળ આવે એવો છે, રામાયણના ઇતિહાસનું
સરળ અને સ્વાભાવિક રીતે વિવરણ કરવાની સાથે સાથે તે સર્વ ઇતિહાસો અને
તે ઇતિહાસોનાં ઉત્પાદક પાત્રો તે સર્વ એક મનોરાજ્યનીજ ઇતિહાસો છે. મનો
રાજ્યની જીવતી જાગતી વૃત્તિઓ સંસ્કારો અને વાસનાઓ છે. તેઓનું પર
સ્પર સંમિશ્રણ અને સંઘર્ષણ છે. તે સર્વ આ ન્હાનકડા આત્મરામાયણમાંથી
જેટલું સહેલાઈથી સમજી શકાય છે, તેનું સરલ અને સ્પષ્ટ જ્ઞાન ધીજી ગ્રંથો-
માંથી થવું દુર્લભ છે, આપે એવું મુંઝર અને ઉપયોગી પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરીને
આપની સ્વચ્છ ધર્મશ્રદ્ધા અને અટલ ભક્તિનાવ દર્શાવી આપ્યો છે.

ભાવનગર.

માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા.

તમે પ્રકટ કરેલું પુસ્તક બોધાત્મક હોવાથી ધણું ઉપયોગી છે. રામાય
ણના પ્રસંગો જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અવલોક્યા છે, તેથી વાચકવર્ગને રસની સાથે
બોધ મળે છે. આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરી તમે સાહિત્યમાં સારો ઉમેરો કર્યો છે.

સુરત.

લી. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી.

રામાયણની જુદી જુદી હકીકતોને અને પાત્રોને તત્વજ્ઞાનના વિષયો સાથે
જોડેલાં છે. અયોધ્યાકાંડ વાળો વિભાગ સારો રચાયો છે. ભાષાદોષ થવા દીધા
નથી. પુસ્તકનું નામ આત્મરામાયણ રાખવાનો લેખકનો હેતુ કદાચ સંસ્કૃત
અધ્યાત્મ રામાયણથી ભિન્નતા યતાવવાનો હશે, ઉપરાંત આત્મા અને તેના
સ્વરૂપ વિષેનો માહિતી રામાયણના વિષય દ્વારા સ્પષ્ટ કરવાનો હેતુ પણ હશે.
પુસ્તક ઉપયોગી નીવડે તેવું છે.

અમદાવાદ.

ગુજરાત શાળાપત્ર પુ. ૬૧, અંક ૧૦.

આ પુસ્તકમાં રામાયણનાં સર્વ સ્થૂળ પાત્રોને ધણી ચતુરાઈથી તેમજ
આત્મીક રીતે ઇતિહાસો છે. સંકળના એની એજ રાખીને ટૂંકામાં પણ અસર-
કારક રીતે એવો તાત્વીક રસ પીરસ્યો છે કે ધ્યાન પૂર્વક બધું વાંચી જતાં લેખક

અંધુના પરિશ્રમ માટે માન ઉત્પન્ન થાય છે. વર્તમાન યુગમાં નવલકથાઓના વાચક વર્ગને આ ગ્રંથના વાચનમાં રસ નહીં પડે, પણ સુસુક્ષ્મ વર્ગને આ પુસ્તક બહુ ઉપયોગી છે. રા. પ્રભાશંકરભાઈએ આ પુસ્તક છપાવી બહાર પાડી અનુરાતની સંસ્કારી જનતા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે.

મુંબઈ.

સમાજજીવન પુ. ૫ અંક ૧.

A disquisition on the Gnyan Marg the book is based on the Ramayan and is in an allegorical form. It tries to treat of abstruse subjects like the relation of the Atma to the Parmatma, and other Vedantic topics in a simple style.

Modern Review
September 1922. }

K. M. Zaveri.

રામાયણ ઉપર અલંકારી રૂપમાં યોજાયેલો આ એક જ્ઞાનમાર્ગનો ગ્રંથ છે. એમાં પરમાત્મા સાથે આત્માનો સંબંધ અને એવાજ બીજા ગૂઢાર્થી વેદાંતી વિષયો ઉપર સાદી પદ્ધતિમાં વિવેચન કરાયું છે.

મૈડર્ન રીવ્યુ.
સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૨. }

કૃષ્ણલાલ મૈહનલાલ ઝવેરી.
એમ. એ. એલ એલ. બી.

અર્ધ્યાત્મ દૃષ્ટિએ ગ્રંથની સારી રીતે ગુંથણી કરી છે. સદૃશ્ય અને દુર્ગુણોની વચ્ચે કેવી રીતે મંથન થાય છે, તે છેવટ સત્યનોજ તેમજ સારા ગુણોનો કેવી રીતે વિનય થાય છે તે બતાવવું એ પ્રસ્તુત પુસ્તકનો સાર છે. આ પુસ્તક વાંચવામાં એક કામ ને બે જ્ઞાન જોવું થાય છે. રામાયણનો ઇતિહાસ અને સાથે સાથે જગતમાં નીરંતર ચાલી રહેલ દેવદાનવ વચ્ચેના ઘર્ષણ યુદ્ધનું પણ જ્ઞાન થાય છે.

મુંબઈ સમાચાર તા. ૧—૧૦—૨૨.

(૧૫)

આ નાનકડા પુસ્તકમાં રામાયણનાં પ્રત્યેક પાત્રોને તથા સ્થળોને આત્મા અને મનુષ્યમાં રહેલા સદ્ગુણો તથા દુર્ગુણો સાથે ઘટાવી સાતે કાંડોનું સંક્ષેપમાં આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ સમજાવ્યું છે પ્રત્યેક જીવાસુએ આ પુસ્તક વાંચવા જેવું છે. મોઢ માતી'ડના તાંત્રી શ્રીચુત પ્રભાશંકર પાઠકે લેખકના આ પ્રિય પુસ્તકને પ્રકટ કરી શુદ્ધ હૃદયનું જે અંબુકૃત્ય કર્યું છે તે ખરેખર પ્રશંસાને પાત્ર છે. પુસ્તકને શ્રીરામચંદ્રજીની પંચાયતન જ્ઞાપીથી વિભૂષિત કર્યું છે તે સુચોગ્યજ થયું છે.

વીસા પારસા.

સુભદ્ર પુ. ૨, અંક ખીજો.

આત્મરામાયણનો અર્થ વાર્તાલાપદ્ધારા ગામડાંના ઓછા અક્ષરજ્ઞાનવાળા પશુ પરમ ભાવિક લોકવર્ગને આત્મવિદ્યા પુનરુક્તિની સફળ યુક્તિવડે યથાર્થ ગણે ઉત્તરાવવાના સફળ પ્રયત્ન રૂપ છે. ને તે કળા માત્ર અર્થકર્તા જેવા દીનવત્સલ પુરાણી શાસ્ત્ર અને આર્થ સંસ્કૃતિ સરળ પ્રપાઠકને સદ્ગ સુલભ હોય છે. ચર્ચિત્યર્વણની પદ્ધતિ વિના મનન ક્ષણનું નથી.

ભાદ્રપદ વદિ ૧૩ સં. ૧૯૭૮.

લલિત.

વાંચીને મનન કરવું હોય, અને આત્મોન્નતિ કરવી હોય એવા જીવાસુ-ઓને માટે આ પુસ્તક ખરેખર વાંચવા જેવું છે. અને વિશેષ નામોને મનુષ્ય સ્વભાવની વૃત્તિઓને ગુણો સાથે રૂપક અલંકારમાં ગોઠવવાનો લેખકે જે પરી-શ્રમ લીધો છે તેને માટે તેને અભિનંદન ધરે છે.

મુંબઈ.

હિંદુસ્તાન.

રામાયણની આધ્યાત્મિક બાબુઓ રચી કરેલી છે અને ધર્મજીવાસુઓ તથા મુમુક્ષુઓને આ ઉત્તમ રીતે તૈયાર થયેલો અર્થ અવશ્ય વાંચવા લાયક છે. ભાષા પણ સરળ ને રોચક છે. કામળ ને જપાઇ સારાં છે.

મુંબઈ.

આલંબન પુ. ૨ અં. ૧૨

હવે પછી પ્રગટ થનારું પુસ્તક

બાલવિકાસ.

ઇનામી હરીફાઈમાં સર્વોત્કૃષ્ટ ઠરો ઇનામને યોગ્ય નકકી થયેલા
આ નિબંધની ઇનામ કમોટીના પ્રમુખનો અભિપ્રાય.

મને સર્વોપરી નિબંધ રા. પ્રભાશંકર જયશંકર પાઠકનો જણાયો છે. તેમણે શાસ્ત્રીય રીતે આ વિષયની ચર્ચા અતિ વિસ્તારથી પરિપૂર્ણ વિગતવાર કરેલી છે. અને આલસ્વભાવનું જે જ્ઞાન તેમના પૃથક્કરણ ઉપરથી જણાઈ આવે છે તે તેમના વિષે સહુભાવ ઉત્પન્ન કરાવવાને સમર્થ છે. તેમના ઉત્તમ પ્રકારના અભ્યાસ માટે, આપણા દેશની પૂર્વપ્રચલિત ધોરણોની માહિતી માટે, અતિ સ્ફુટ વક્રવ્ય માટે, સ્થળે સ્થળે જવામાં આવતી અતિઉપયોગી સૂચના માટે, રચના-આતુર્ય માટે, અને વિસ્તૃત છતાં અસંબંધ લખાણનો સમાવેશ ન થવા દેવાની તેમની કાળજી માટે તેમને જેટલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો ઓછો છે. આગળની ભિન્ન ભિન્ન લાભણીઓ તથા નૈસર્ગિક શક્તિઓનું વર્ણન એમણે એવી સફળ દૃષ્ટિથી અને સ્પષ્ટતાથી કરેલું છે કે એટલા ઉપરથી જ એમની આ કૃતિ આદર-ણીય ગણાય એવી થઈ પડી છે. અને એમની વિદ્વતા માટે પક્ષપાત સહજ બંધાઈ જાય છે. આ નિબંધને કાંઈ વાંચશે તેને જરૂર કંઈ ને કંઈ લાભ મળશે જ, અને આગળને કેળવવાના સરળ તથા સાચા માર્ગ સહજ મળી આવશે.

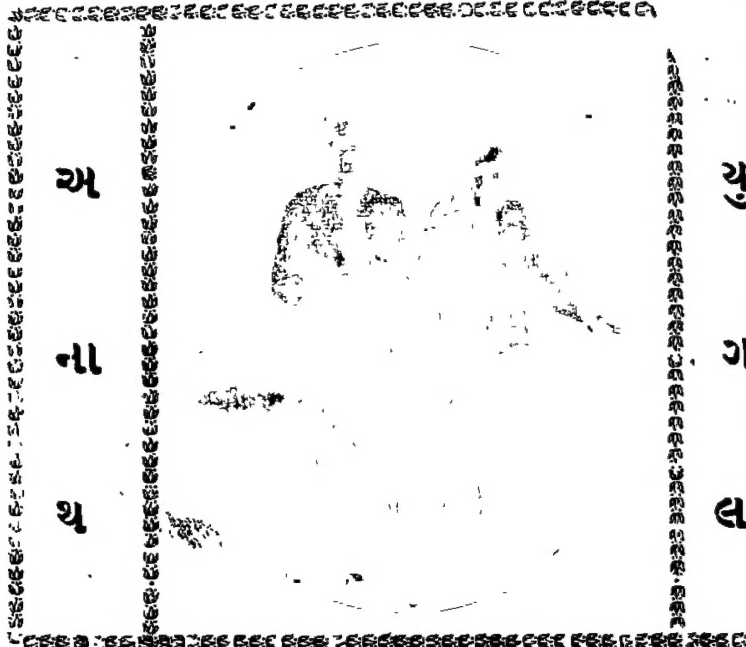
છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા ણી. એ.

ચીફ, ઍન્જુકેશનલ ઍરિસર જીનાગઢ રોડ.

ઉપરનાં સર્વ પુસ્તકો કર્તા પાસેથી નોચેને ઠેકાણેથી મળશે.

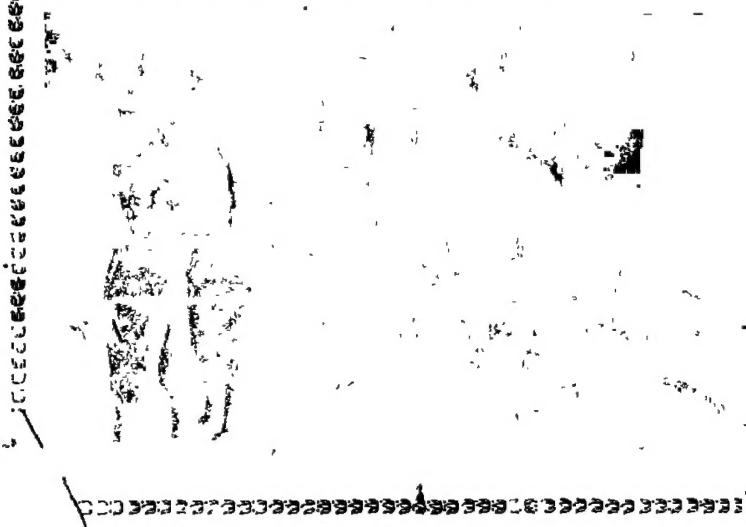
કાંઠવાડી માધવ ભુવન }
સુંબઈ-૪.

પ્રભાશંકર જયશંકર પાઠક.
અધિપતિ-મોઢ માર્ત ૬૬.

अ
ना
थ

यु
ग
ल

Small text at the bottom left corner, possibly a page number or a reference.

